

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

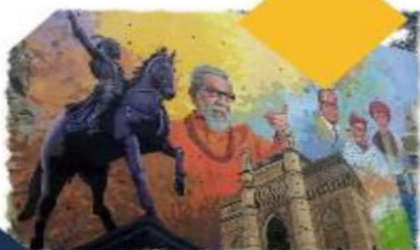
International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue - 310, January - 2023

Exploring
 Maharashtra's
 Contribution in
 the Nation
 Building since
 Independence
 EXPLOMAHAIND23

जय जय महाराष्ट्र माझा,
 गर्जा महाराष्ट्र माझा...

Government of Maharashtra
Ismail Yusuf College
 of Arts, Science and Commerce

Jogeshwari (East) - 400 060, Mumbai, India
 Re-accredited 'A' Grade by NAAC (CGPA-3.14)

Guest Editor -
Dr. Swati Wavhal
 Principal
 Ismail Yusuf College of Arts,
 Science &
 Commerce, Jogeshwari, Mumbai.

Executive Editors -
Prof. Attar Rabbani
Dr. Madhuri Joshi
Smt. Kalpana Pawaskar
Dr. Sheetal Panchikar

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

January-2023

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue –310

**Exploring Maharashtra's Contribution in the Nation Building
Since Independence**

Editorial Board

Guest Editor:

Dr. Swati Wavhal

Principal,

Ismail Yusuf College of Arts,

Science & Commerce, Jogeshwari,

Mumbai.

Executive Editor :

Prof. Dr. Attar Rabbani

Dr. Madhuri Joshi

Smt. Kalpana Pawaskar

Dr. Sheetal Panchikar

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

***Cover Photo (Source) : Internet**

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 700/-

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Dr. Gajanan Bhosale ,

Head, Department of Hindi,

Savitribai Phule Mahila Mahavidyala,

Satara.

Co-Editors -

- ❖ **Prof. Mohan S. -** Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ❖ **Prof. Milena Brotaeva -** Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- ❖ **Dr. R. S. Sarraju –** Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- ❖ **Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.**
- ❖ **Dr. Anil Dongre -** Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- ❖ **Dr. Shailendra Lende -** R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- ❖ **Dr. Dilip Pawar -** BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- ❖ **Dr. R. R. Kazi -** North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- ❖ **Prof. Vinay Madgaonkar -** Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ **Prof. Sushant Naik -** Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ **Dr. G. Haresh -** Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- ❖ **Dr. Munaf Shaikh -** N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- ❖ **Dr. Sanjay Kamble -** BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- ❖ **Prof. Vijay Shirsath- Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India**
- ❖ **Dr. P. K. Shewale -** BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**
- ❖ **Dr. Hitesh Brijwasi -** Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- ❖ **Dr. Sandip Mali -** Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- ❖ **Prof. Dipak Patil -** S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**
- ❖ **Prof. K. M. Waghmare -** Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**
- ❖ **Prof. Vidya Surve-Borse- MGV's LVH Arts, Sci. & Com. College, Panchavati-Nashik [M.S.] India**

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Marianna Kosic -** Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ **Dr. M.S. Pagare -** Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. R. P. Singh -** HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- ❖ **Dr. S. M. Tadkodkar -** Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ **Dr. Pruthwiraj Taur -** Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ **Dr. N. V. Jayaraman -** Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ **Dr. Bajarang Korde -** Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Leena Pandhare -** Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ **Dr. B. V. Game -** Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ **Dr. J. S. More -** BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ **Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari**
- ❖ **Dr. Uttam V. Nile -** BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ **Dr. K.T. Khairnar- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati**
- ❖ **Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon**
- ❖ **Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon**
- ❖ **Dr. Sanjay Dhondare -** Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ **Dr. Amol Kategaonkar -** M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Message of Principal

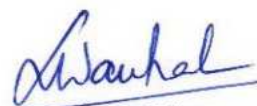
I am glad to host National Interdisciplinary e-Conference on 'Exploring Maharashtra's Contribution in the Nation Building since Independence' to commemorate 75 Years of Independence organized by Faculty of Arts. Ismail Yusuf College is the oldest College in North Mumbai and the fourth oldest college in the city of Mumbai owned and managed by the Government of Maharashtra and today popularly known as I.Y. College. It was established in the year 1930 with the donation from Sir Mohammed Yusuf Ismail K.T. at the hillock of Jogeshwari with natural beauty.

It is proud moment that stakeholders of the institution have contributed in the building of nation. I am sure that Ismail Yusuf College will continue to contribute in the field of education. The institution has conducted two international and one National conference in the academic year 2022-2023.

I expressed my gratitude to the Chief Guest Dr. Asmita Vaidya, Principal, Government Law College, Mumbai and Keynote Speaker Dr. Sadanand More, Former Head, Department of Philosophy, Savitribai Phule University, Pune for their valuable guidance in their respective arena.

The deliberations of eminent Resource Persons would have been enlightened and enhanced knowledge. It will ignite the minds of the students, scholars and researcher to explore Maharashtra's vision and role in the development of nation.

I wish to congratulate all my faculty members who have put in their ideas and efforts and made this conference a reality. I also appreciate the publication of all Research Papers into 'Research Journey' Multidisciplinary International E-Journal's and Articles in four languages is the specialty of this issue.

Guest Editor

Dr. Swati Wavhal

Principal

Govt. of Maharashtra,

Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce,
Jogeshwari (East), Mumbai-60

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

Minister
Higher and Technical Education,
Textile Industry,
Parliamentary Affairs

Chandrakant (Dada) Patil

Office : 302, Mantralaya (Annexe),
Madam Cama Road, Mumbai - 400 032.

✉ : cbpatil.minister@gmail.com

☎ + 91 22 2202 4751 / 2202 5398

:: GREETINGS::

It is my immense pleasure that Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce, Mumbai is organizing Interdisciplinary National e-Conference titled 'Exploring Maharashtra's Contribution in the Nation Building since Independence'.

The institution is one of the oldest in the city of Mumbai and has great contribution in the field of education and reflects multicultural fabrics of the nation.

This conference is being conducting to commemorate the 75 Years of Independence. The conference will provide platform for intellectual deliberation of Maharashtra's contribution leading to a brilliant future of the nation. I am optimistic that upcoming conference will give a boost in fulfilling India's vision of a Research in the foreseen future.

Congratulations and greetings to the Principal Dr. Swati Wavhal and academic fraternity, staff, students and all associated with it.

C.B. Patil
(Chandrakant (Dada) Patil)

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

Vikas Chandra Rastogi, I.A.S.
Principal Secretary

D.O. No.
Higher & Technical Education Department
Mantralaya, Mumbai.
Date: 12th January, 2023

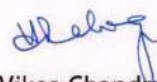
Message

It is my immense pleasure that Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce, Mumbai is hoisting Interdisciplinary National e-Conference titled 'Exploring Maharashtra's Contribution in the Nation Building since Independence' to commemorate 75 Years of Independence.

I am sure this National e –conference will deliberate on the Maharashtra's leading role in the development of nation and to attain greater heights of the excellence.

I am delighted that this multidisciplinary conference will benefit researcher, professors, intellectual and also to the students to understand legacy of Maharashtra and 75 Years of India.

My best wishes and greetings to all for their future endeavours

(Vikas Chandra Rastogi)

Vikas Chandra Rastogi
Principal Secretary
Higher & Technical Education Department,
Government of Maharashtra,
Mantralaya, Mumbai - 400 032.

MESSAGE

Dr. Shailendra Deolankar
Directorate of Higher Education,
Maharashtra State, Pune

It is matter of immense joy that Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce is organizing an Interdisciplinary National e- conference on 'Exploring Maharashtra's Contribution in the Nation Building since Independence' to commemorate 75 Years of Independence.

Ismail Yusuf College seems to be strive to inculcate the research culture with a difference. I am delighted that the research scholars, Professors, Intellectuals will be immensely benefited by the deliberations.

May almighty God shower the choicest blessings on this upcoming e-Conference to attain its objectives and goals. I wish them a very Best of Luck and would like to congratulate the Principal Dr. Swati Wavhal and her entire team for their endeavours.

Dr. Shailendra Deolankar
Directorate of Higher Education,
Maharashtra State, Pune

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1.	Maharashtra : India's Biggest Economy	Avinash Ghare	09
2.	Maharashtra's Policies to Overcome Pandemic : Covid-19	Dr. Shahina Khan	15
3.	Shri. C.D. Deshmukh : A Nation Builder	Smt. Kalpana Pawaskar	20
4.	Rediscovering Woman Self in Travelogue : A Study of Maza London in the Context of Nation Building	Smt. Trupti Sapkale	25
5.	Mumbai, Pune and Nashik : The Major Education Hubs in Maharashtra	Dr. Nilofar Nadiyah Abdul Khaliq	29
6.	Multiculturalism and Mumbai : Melting Pot of Indian Culture	Smt. Neha Syed	34
7.	The Social Philosopher and Reformer: Sant Gadge Baba	Smt. Beena More	38
8.	Exploring the Contribution of Maharashtra's Yoga Institutes to the Development of India	Smt. Varsha Gala	42
9.	Padamshree Sindhutai Sapkal : Anathanchi Maai	Smt. Shaikh Shabnamara Feroz	46
10.	Shankarrao Salvi : Maharishi of Kabaddi	Smt. Khan Fouziya Aftab Ahmed	50
11.	A Critique of Shashi Deshpande's Novels 'The Dark Holds No Terror and that Long Silence' and Her Contribution to the State of Maharashtra	Smt. Saima Khan	54
12.	Father of Indian Cinema : Dadasaheb Phalke	Smt. Shaikh Shabana Wahid	58
13.	Contribution of Maharashtra in the Development of the Economy of India Since 1991	Shri. Prashant Lemade	63
14.	Dr. Jayant Vishnu Narlikar : Contribution in Science Fiction Literature	Smt. Khan Safana Shamim	68
15.	Vijay Tendulkar's Play 'The Vultures' : An Overview	Smt. Saba Shabnam Shaikh	73
16.	Maharashtra : A Pride of Indian Tourism	Miss. Aiman Kausar Aamir Ahmed	78
17.	स्वातंत्र्योत्तर राष्ट्रनिर्माण में महाराष्ट्र का योगदान	डॉ. माधुरी जोशी	84
18.	टी. आय.एफ.आर. में महाराष्ट्र के वैज्ञानिकों का योगदान	श्रीमती संजू सिंह	88
19.	हिंदी सिनेमा में महाराष्ट्र की विभूतियों का योगदान	श्री. आशीष कुमार यादव	93
20.	महाराष्ट्र का वारली समाज और वारली चित्रकला	श्रीमती सायली पवार	98
21.	नवोन्मेषी नेतृत्व : 'डॉ. माशेलकर' : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. भावना पाटोळे	104
22.	मराठी अभिनेत्रींचे भारतीय चित्रपटसृष्टीतील योगदान : एक अवलोकन	डॉ. शीतल पंचीकर	111
23.	बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत मराठी चित्रपट सृष्टीतील स्त्री पात्रांचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. वंदना शिंदे	118
24.	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, महाराष्ट्राची जडणघडण आणि भारताचा विकास	श्री. समीर वैरागी	124
25.	Javed Akhtar : Nagma Nigari ki Duniya ka Darakhsha Sitara	Smt. Shaikh Ghousiya Faiyaz Ahmed	128

26.	Gyan-Peeth Inaam Yafta ALI SARDAR JAFRI Aur Maharashtra Mein Unki Adbi Khidmaat Shri. Ansari Sabteen Alam	134
27.	Maharashtra State Mai Farog-e-Taleem-e-Urdu Zuban Smt. Shaikh Umera Taufiq	139
28.	Azadi Ke Bad Maharashtra Me Urdu Ke Numainda Adebo Ka Kirdar Smt. Sarvat Shaikh	144

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

***Cover Photo (Source) : Internet**

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 700/-

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Website: www.researchjourney.net, Email id : researchjourney2014@gmail.com

Maharashtra: India's Biggest Economy

CA Avinash Shridhar Ghare

Retired, Kirloskar Group and Pandit Auto,

Contact No.98220 23249 e-mail- avinashghare32@gmail.com

Introduction:

Our PM declared in 2019 that India will reach 5 trillion-dollar economy by 2025. Maharashtra is the most developed state in India and Mumbai is known as financial capital of India. On this background, Maharashtra decided to reach 1.00 trillion economies by 2025.

Trillion Economy has now become slogan for a general citizen in India. It was necessary to understand basics of measurement of economy in terms of GDP i. e the constituents of GDP and a common citizen contribution to enhance national income in terms of GDP.

A trillion: Generally, we express our figures in terms of Rs. In Lakhs, or Millions, or crores.

The figures of GDP are big in numbers, of almost all countries, and hence they are expressed in Trillion (One Trillion= One lakh crores) so that common person can understand.

GDP figures in US Dollars:

Comparison of GDP is necessary to find out where the concerned country stands. This also helps each country to take suitable steps in the country's economic policy so that GDP could go up. Since each country's currency is different, the country's GDP figures need to be converted into one currency. As per the present practice, each country prepares their GDP figures in their own currency and then converts it into US Dollars. The rate of conversion is taken based on the prevailing rate of conversion as on the last day of the year. Even after converting GDP figures of each country in US Dollars, are much larger, the figures are not easily readable and hence it was thought that if the figures are shown in only digits, the information of GDP of all countries could be better understandable and will be easy to remember.

Maharashtra- India's biggest economy:

The contributing factors for the state to be the biggest economy are as follows

1. With world class infrastructure together with rewarding industrial policies and ease of doing business initiatives, the state is home to several global brands.
2. The state has witnessed unprecedented technological advancements in the industries thus attracting several innovative enterprises and start-ups in various technological fields.
3. Maharashtra is an automobile manufacturing hub of the country.
4. The State is also a leader in agro and food processing industries.
5. With highest exports from the state, it has truly become any investors most preferred destination.
6. Major reforms are being implemented in India supporting its steady growth towards becoming third largest economy of the world and Maharashtra is supporting in implementing reforms.
7. The economy of Maharashtra is mainly driven by manufacturing, finance, international trade, mass media, technology, petroleum, fashion, apparel, gems and jewelry
8. Maharashtra is home to one out of 10 Indians and 15% of India's annual economic output is shared by Maharashtra. By any measure India's overall development is simply not possible without Maharashtra.

9. Thus Maharashtra has emerged as a brand “ MAGNETIC MAHARASHTRA – ATTRACTIONS UNLIMITED”
10. Economy of Maharashtra State is the largest in India.
11. Maharashtra's GDP for the year 2022-23 estimated at Rs.35-81 trillion.
12. GDP growth in Maharashtra is 12 % which is also highest amongst all the Indian states.
13. Share of Agriculture in GDP is 13.2%, Industry is 26.8% and service Sector is 60%
14. Labor force by occupation in Agriculture 51% Industry 9 % and Service 60%.
15. Unemployment is around 4.3% (Feb. 2022)
16. Maharashtra is largest energy user. However due to conservation mandates, mild weather in largest population centers, strong environmental movements has helped to use only 13% of the total installed capacity in India.
17. Vidarbha region is known to have significant coal reserve.
18. Mumbai High, the offshore oil field 165 km, accounted for a significant percentage of oil production in India.
19. There are number of Hydro-electric projects in western Maharashtra. Koyna-Hydroelectric project is the largest by generation capacity in the state.
20. Maharashtra is one of the leading states in generating wind power. In Maharashtra there are captive power plants, and private sector power generation companies.
21. Mumbai, the Capital of Maharashtra is considered the financial capital of India
22. The headquarters of almost all major banks, financial institutions, insurance
23. companies, mutual funds etc. are in Mumbai India's largest stock exchange, the oldest in Asia, is also located in the Mumbai city.
24. Corporate offices of Major Private and Public companies having turnover of more than Rs.500-00 crores are also based in Mumbai.
25. Maharashtra is India's second most industrialized state contributing over 20% of National industrial output.
26. Maharashtra's share in GSDP in industrial sector is also over 45%.
27. Maharashtra has software parks in many cities around the state and is the second largest exporter of software with annual exports over Rs.80,000 crores.
28. Agriculture continues to be the main occupation in many parts of the state. Out of working- population around 24 % are in Agriculture area. Agriculture includes crops, horticulture, milk and animal husbandry, aquaculture, fishing, sericulture, forestry, and related activity.
29. Maharashtra has the largest number of Dams in India. This has helped the farmers to depend less on Monsoon. Irrigation facilities are made available to farmers which are about 33,000 square km. which comes to 16% of cultivable land. Principal monsoon crops include millets such as jwari, bajari and finger millet. Different varieties of rice cultivated in konkan area where there is heavy rain fall.
30. The main cash crops include cotton, sugarcane, turmeric and several oil seeds including groundnut, sunflower, soyabean.
31. Maharashtra is a significant producer of milk. The milk is primarily obtained from Water buffalo, crossbred cattle and indigenous cattle. Half of the milk is marketed and processed through a combination of small-scale vendors, private companies and dairy cooperatives.

32. Maharashtra was a pioneer in the development of Agriculture cooperative societies. A special status was accorded to the Sugar cooperatives and the Govt. assumed the role of mentor by acting as a shareholder, guarantor, and a regulator. Cooperatives play a crucial role in dairy, cotton, and fertilizer industries. The members of the respective society include all farmers, small and large, supplying their produce to the processing mill, dairy etc. Cooperatives also plays significant role in producing and marketing fruits such as mangoes, bananas, grapes, onions, chiku, strawberry and many others.
33. Maharashtra has a coastline of 720 km. From this coastline fish production is a major source for domestic consumption and Export.

GDP is the standard measure of the value added, created through the production of goods and services in a country or a State during the period of 12 months.

So, when value & quantity of production of goods and other services goes on increasing year by year, there is a growth in the economy.

For example, if the total Value of all production and Services is say Rs. 100-00 in the year 2020 and in the year 2021 it has reached to 105-00, it means, GDP has grown by 5%

Nominal GDP:

Nominal GDP is derived by multiplying the current year quantity produced by the current year price. Under Nominal GDP, value of goods produced, and services given in the 12 months period are taken at the current prices. Here inflation index or deflection index not considered.

Real GDP:

Real GDP means Gross Domestic Product of a country of a given year, Real GDP is calculated based on the price of goods and services of a Base Year. The Base year could be the last year, or any year selected which will help to compare the current year GDP with the Base Year. Let us assume here the base year 2010, when the petrol price is Rs.80-00 per liter. This is a representative case. Then while computing petrol consumption of the year 2020, price of the petrol per liter is to be considered at Rs.80-00 and not Rs.100-00 current year market price for computation of GDP. Now to find out real GDP value of the year 2020, we have to adjust GDP figure by adjusting inflation index.

Real GDP equal to Nominal GDP:

When the price level of goods and services in the base year is the same as compared to the current year. In short there is no inflation or deflation in the current year as compared to the base year. The objective behind computing GDP is to find out whether GDP growth is real, or the figures of GDP are due to inflationary trend.

GDP Growth Rate:

GDP growth rate is also known as the Economic Growth Rate. It measures the change in the GDP in comparison to earlier year or period. The amount of change is measured in percentage.

If the result is positive, it means the economy is growing. Growth rate measurement is necessary to understand the nature of economy and the direction it may take in upcoming years. It becomes useful for economist, investors to take proper decision and to common person to understand the trend of our country's development. India's GDP growth rate is highest as compared to other countries. Investors therefore keen to invest in India and give preference to

Maharashtra State. Maharashtra being the number one State in India, and Maharashtra's growth rate is around 12 to 15 % , higher than India's growth rate , Maharashtra is attracting more funds from Investors ,as compared to other states which helps Maharashtra to grow further.

Now let us go to GDP per Head:

The Gross Domestic Product per head or per capita, is a measure of a Country's economic output that accounts for its number of people. So, the country's total gross domestic product is divided by its total population. GDP per capita information about country's standard of living, especially since it tells you how prosperous a country feels to each of its citizens.

GDP per head may go down if the country's population increases as compared to earlier period, even if you find that absolute GDP figures are showing growth.GDP per head often analyzed alongside GDP, which allows economists to monitor the productivity of their own country with other countries.GDP per head provides economic prosperity and developments.Small, rich countries and more developed industrial countries tend to have the higher GDP per head. Per head GDP considers both a country's GDP and its population

It is important to understand how each factor (GDP and Total Population) contributes to the overall result and how each factor is affecting per capita GDP growth.

If a country's per capita GDP is growing with a stable population level it can potentially be the result of technological progressions that are producing more with the same population level.

Computation of GDP (Formula):

In economics, the final users of goods and services are divided into three main groups,

1. Households,
2. Businesses
3. Government.

$GDP = C + I + GE + GI + (E-I)$, where

C= Private consumption i.e. Expenditure by household and non- profit organizations. I = Investments made by Business Sectors or Industrial Sectors and by Individuals GE = Expenditure by Govt.

GI = Investments made by Government

E-I = Exports - Imports

The expenditure approach is so called because all the three variables of the formula denote expenditures by different groups in the economy. The idea behind the expenditure approach is that the output that is produced in an economy has to be consumed by final users, which are either households, businesses, or the Govt. Therefore, the sum of all the expenditure by three different groups should equal to total output i.e. GDP.

Based on the above parameter, State's GDP is calculated periodically, which helps the concerned persons to take necessary steps for reaching the target.

Suggestions for Increasing Maharashtra GDP

Tribal Development :

Tribal population in Maharashtra is around one crore. Main problems of tribal communities are poverty and exploitation, Economic and technological backwardness, problems of assimilation with the non, tribal population, illiteracy among tribals. There are number of schemes. for tribal development such as facility of term loan, Adivasi Mahila Sashaktikaran

yojana, exclusive scheme for Scheduled Tribe Women, Education Loan Scheme, Micro credit scheme for self-help groups etc. It is necessary and very important to implement various schemes and solve their problems. Tribal population is to be treated as an Asset and If we can use them properly and bring them in mainstream, GDP of Maharashtra will certainly go up.

Balanced Regional Development:

Regional disparity in the level of economic development is a vital area for further progress of Maharashtra. Ideally the development should enhance the human capabilities, ensure equitable distribution of benefits of the economic growth and give an equal chance to everyone. Kelkar committee recommended that the Chief Minister himself must be made Chairman of Regional Development Boards for effective channeling of funds & supervision of development projects. In Vidarbha mining, forests and tourism are the sectors with the highest potential for development. Marathwada horticulture, iron industry and solar farming are the sectors where it will help to grow.

Developing MSME :

MSME is the backbone of Maharashtra's economy. Maharashtra's MSME contributes around 40 % of the India's exports and generates 80 % total employment opportunities of the sector. There are 30 Lakhs MSME in the State. This sector can further grow if significant push from the Maharashtra Govt. in the area of funds, infrastructure, technology support and exposure to new areas of marketing made available to them from time to time.

Public-Private-Partnership (PPP) :

Long term economic growth requires investment in infrastructure. Infrastructure bottleneck is a serious concern. Promotion of Thrust Sectors such as Manufacturing of electric vehicles, development of Air ports, Sea Ports, Aerospace & defense manufacturing, Artificial intelligence, Robotics, nanotechnology, creation of Data Centre Parks etc. will need huge funds. It may not be possible for the Govt. to provide independently funds for much needed infrastructure and also public goods to support economic growth. At the same time private firms cannot be relied upon to build and deliver public infrastructure. Therefore, Maharashtra should focus more on Public-Private- Partnership even on Developing international Partnerships to support economic growth of Maharashtra. -

Global Value Chain :

Recent research reveals that more than two-thirds of the global trade comprises trade in intermediates/ components, which is mainly driven by the leading MNCs. This trade takes place through the numerous "Global Value Chains " or International Production Networks " wherein the process of production is fragmented into a number of manufacturing as well as service – related activities, spread over several location across the world. With GVC-driven development, countries generate growth by moving to higher value- added jobs. GVCs are a powerful driver of productivity growth, job creation and increased living standards.

Conclusions:

Gross Domestic Product (GDP) is an economic measure of a nation's total income and output for a given period. Economists use GDP to measure the relative wealth and prosperity of different nations, as well as to measure the overall growth or decline of a nation's economy.

Now, I am tempted to quote Asia's richest man Gautam Adani who speaking at the World Congress of Accountants held in Mumbai in November 2022 said “ Given the pace at which the Indian Govt. has been executing a vast multitude of simultaneous social and economic reforms, I anticipate that India will be the World's third largest economy before 2030.

References:

1. Progressive Maharashtra- Policy Road Map 2019-24 By Raghunath Mashelkar & Dr.Vijay Kelkar.
2. Book on Arthavyavastha by Abhijeet Rathod
3. Drushtikkshapat Bharatiy Arthavyavastha by Nagesh Gaikwad
4. Bharatiya Arthavyavasth By Ramesh Sinha
5. Bharat Five Trillion Dollar Economy by CA Avinash Ghare & Others
6. Maharashtra Amrut sankalpa by CA Avinash Ghare & Others.
7. GDP-Wikipedia- <https://www.worldometers.info/gdp>
8. Economy of Maharashtra-Wikipedia- <https://en.m.wikipedia.org/wiki>

Maharashtra's Policies to Overcome Pandemic: Covid-19

Dr. Shahina Ubed Khan

Associate professor

Head of department Arabic, Urdu, Persian and Islamic studies

Ismail Yusuf college of Arts, science and commerce,

Jogeshwari (E) Mumbai.60

Contact: +91 93248 26151 Email id: Khanshahina1967@gmail.com

Abstract :

Coronavirus disease 2019 (COVID-19) is an infectious disease caused by severe acute respiratory syndrome coronavirus. It was first identified in December 2019 in Wuhan, China, and has resulted in an ongoing pandemic. The COVID-19 pandemic has now risen to a global health crisis across the globe. This novel virus outbreak has challenged India's economic, medical and public health infrastructure.

For the state of Maharashtra, the year 2019 ended with political upheaval, unexpected political alliance and infighting. In the start of 2020, it was then majorly hit by the pandemic. A couple months into the fight against COVID-19, Maharashtra saw a mature populace that has largely put up a brave face not only coping with the adversity as individuals, but large-heartedly extending a helping hand to the less privileged in the community. Planned and timely decisions resulted in effective Covid-management in Maharashtra specifically in Mumbai and Pune.

Despite seeing most cases in the state, the contagion contained to a number that was significantly lower than in many other states due to the restraint exercised by the citizens, guided by the cautious and meticulous approach of the government. Also, the Mumbai Model has shown how decentralised, collaborative and data-driven governance can effectively overcome a crisis even in the densest and poorly-served urban habitats.

Keywords: Pandemic, Coronavirus, Maharashtra

Introduction:

The World Health Organisation (WHO) was alerted by the China Health Authority on December 31, 2019, to several cases of pneumonia of unknown cause in Wuhan City in Central China.^[1] On January 7, a novel coronavirus was identified from the swab sample of one of the patients and hence the disease was named coronavirus disease 2019 (COVID 19) by WHO. The attempts to contain the virus failed which allowed it to spread to other parts of Asia and later worldwide causing it to be a global pandemic which made forceful changes in the world. A Lot of countries all over the world announced a nationwide lockdown due to this outbreak. This was done as a preventive measure against the pandemic. This led to the limitation of movement of billions of people across the world. As it ravaged through countries, it also unmasked the hidden crisis of their healthcare systems. We all have been affected by the COVID-19 pandemic. However, the impact of the pandemic and its consequences were felt differently across the globe. While it was easy for some of us to adapt working online, homeschooling their children and ordering food via Instacart, others had no choice but to be exposed to the virus while keeping society functioning.

Covid 19 in Maharashtra:

India reported the first case of coronavirus disease-2019 (COVID-19) on January 30, 2020, in Kerala. Maharashtra reported its first case of COVID 19 in Pune on 9th March 2020.

Maharashtra alone had reported 42 confirmed cases of COVID-19 as on 18 March 2020. The numbers increased by the hour. Maharashtra being the hotspot and accounted for nearly 22.35% of the total cases in India as well as about 30.55% of all deaths.^[2]

Government's Response:

Measures taken prior lockdown:

By March 12, the state had registered 11 cases of COVID-19. Consequently, the state government took precautionary measures. On March 14, the government notified the Maharashtra COVID-19 regulations to prevent and contain the spread of COVID-19 in the state. Key features of the regulations included: (i) screening of COVID-19 patients in hospitals, (ii) home quarantine for people who have travelled through the affected areas, and (iii) procedures to be followed in the containment zones, among others.

On March 15, with 31 COVID-19 cases in the state, the Department of Public Health ordered the closure of cinema halls, swimming pools, gyms, theatres, and museums until March 31. On March 16, all educational institutions and hostels in the state were closed till March 31. The teaching staff was advised to work from home. All exams were also deferred until March 31

Lockdown and Containment Measures:

On 20 March, CM announced that all workplaces, excluding essential services and public transport, in Mumbai, Mumbai Metropolitan Region (MMR), Pune and Nagpur will be closed until 31 March. He also urged people of the state to not step out of the house without the necessity of doing so. Section 144 was imposed across the state, with effect from 23 March, sending the state into lockdown. On 23 March, he announced that borders of all the districts will be closed, and a strict curfew will be implemented statewide.

Soon after the lockdown was declared, the state government's response measures were geared towards enforcement through coercive means (punishing people who ventured out) to stay at home. The State Reserve Police Force (SRPF) was used to ensure rigorous lockdown protocols in densely populated areas. Further, containment zones were declared, followed by the imposition of strict confinement measures in areas where cases have been reported. The novel Coronavirus had introduced the novel concept of organisations and institutions across the world making mandatory 'work from home' policies. The policies had been initiated in order to curb the spread of the virus and propagate necessary social distancing, so that employees were not affected by crowded commutes and workplaces. At a time when the global pandemic required proactive and aggressive defence, countries worldwide had adopted this formula, notwithstanding the risk it poses to the economy. Within the state of Maharashtra, MCGM took firm steps in monitoring through mapping, on-ground movement in containment zones.^[3]

The Municipal Commissioner stated that all non-essential services providing offices to function at 50% of their staff capacity. Encouragement towards 'Work from Home' was sought for by most offices. Failing to comply with the same attracted the provisions of Section 188 of the Indian Penal Code which stated non-adherence would mean imprisonment up to 6 months or fine which may extend up to INR 1000/- or with both. Implementation of the same was done by the Assistant Municipal Commissioners (ward officers) who would visit several companies in the city to check whether the order is being adhered to or not. The Maharashtra CM had ordered no religious and social gatherings and also postponed elections of gram panchayats and municipal corporations in the stir of the COVID outbreak. Restrictions were applied in the form as noted

subsection 1 of Section 144 of Criminal Procedure Code. The Maharashtra government also suspended the breath analyser for testing drunk driving cases in the stir of COVID-19.

The Maharashtra Government, with the highest number of confirmed cases in the state, was taking all the precautionary steps to contain the spread of COVID-19. From stamping the home-quarantined people to imposing a ban on all social gatherings, the state government is leaving no stones unturned while battling the outbreak of this pandemic. The Indian government along with its medical force made continuous efforts to further strengthen its preparedness and is chalking out mechanisms to fight the Covid-19 menace.

Quarantine:

The government would put a “stamp” on the left hand of the person who was 100% self-quarantined till March 31, so that they could be easily identified. The Maharashtra Government also offered quarantine at hotels for a price bearing in mind the criticism received over unhygienic conditions at quarantine centres. If suspected people were unable to pay, they would be quarantined in Government buildings.

Task Force:

A task force was set up by the Chief Minister to discuss and decide the protocol that would be followed in coordination with the Indian Council of Medical Research (ICMR). The task force guided administrative decisions and ensured smooth distribution of funds and manpower. The Medical Education Department and government hospitals played a significant role in catering to the large population.

Doctors Beyond Duty:

Increasing number of patients demanded more COVID-19 centres and available. An appeal was made to all the private Registered Medical Practitioners (RMPs) to volunteer their services for these centres through the Maharashtra Medical Council (MMC). In April, about 4600 RMPs willingly provided their services and ensured successful functioning of these centres. ^[4]This was a true example of the humanity of doctors for the society in the time of need.

Aarogya Setu App:

The Government of India developed Aarogya Setu app for contact tracing. It was launched on 2nd April 2020. It has following sections:

- User Status (tells the risk of getting COVID-19 for the user)
- Self Assess (helps the users identify COVID-19 symptoms and their risk profile)
- COVID-19 Updates (gives updates on local and national COVID-19 cases)
- E-pass integration (if applied for E-pass, it will be available)
- See Recent Contacts option (allows the users to assess the risk level of their Bluetooth contacts)

It tells how many COVID-19 positive cases are likely in a radius of 500 m, 1 km, 2 km, 5 km and 10 km from the user.

This helped the Government to keep a track of active COVID 19 cases in different regions of Maharashtra

Economic response:

On 16 March, the Government of Maharashtra allocated ₹45 crore to the districts with confirmed cases.

Vaccination:

As compared to earlier pandemics, vaccines of COVID 19 were developed faster. In fact, by the end of 2020, countries had already started administering the doses. India started its vaccination programme on 16 January 2021. The two main vaccines used initially were Covishield (Oxford/AstraZeneca vaccine manufactured by Serum Institute of India) and Covaxin® (Bharat Biotech, India).

Serum Institute of India, located in Pune, Maharashtra, reported that it would provide 100 million (10 crore) doses of the vaccine for India and other low and middle-income countries.^[5] This target was later increased to 1 billion doses by the end of 2021. This played a major role in administering vaccines to the maximum population of Maharashtra. In December 2020, the Serum Institute of India sought emergency approval for the vaccine developed with AstraZeneca

Testing:

Maharashtra had three testing facilities until mid March which also tested samples from some other states for confirmation, viz. National Institute of Virology in Pune, Indira Gandhi Government Medical College & Hospital in Nagpur and Kasturba Hospital in Mumbai.^[6] In mid June 2020, the state had 61 government labs and 43 private labs approved by the Indian Council of Medical Research set up across the state. This helped in early finding of active cases in the state.

Dharavi, Mumbai- Chase the virus model:

The Dharavi model became the template for the policymakers and public health practitioners globally for flattening the curve and breaking the chain of transmission in densely populated urban slum communities around the world. This is very important to note that the Dharavi model is an ideal of setting where social distancing is impossible or difficult to follow. Dharavi was able to successfully flatten the curve in 2 months with its COVID-19 response strategy of actively following four T's—tracing, tracking, testing, and treating. This approach included activities like proactive screening and robust surveillance.

The Dharavi containment strategy was largely based on WHO's pillars of the public health response for COVID-19, suggested in its operational planning guidelines to support country preparedness and response. The administration also integrated Kerala model of COVID-19 prevention in its strategy to contain the pandemic.^[7]

Mumbai's Fight Against Covid :

Even during the most stressful period of the second wave, Mumbai was relatively calm. After a few stressful days in mid-April, there was no mindless panic, shortage of hospital beds or oxygen or queues to cremate the dead.

Mumbai, with over 324,000 cases, handled the second COVID-19 wave well. It was the result of careful planning, quick action to fix emerging situations, a powerful feedback loop, smart information dissemination and the willingness to spend money to deal with a once-in-a-century crisis. All this worked because of strong political support and, to a great extent, the gutsy and dynamic leadership of Mumbai's municipal commissioner Iqbal Singh Chahal.^[8]

Mumbai halved its COVID cases in just 20 days, even when the numbers across India were rising steadily. Mumbai's excellent handling came in for praise by the Supreme Court of India as well as the Nagpur bench of Bombay High Court.

The 'Mumbai Model':

Mr Chahal said a 'decentralised fight is the key', even while he was clearly in control and worked with a core team of dedicated people that was accessible and quick to respond.

On taking charge, visiting hospitals and COVID hotspots like Dharavi, Mr Chahal worked on three strategies: 1) eliminate the panic; 2) decentralise war rooms to cut response time; 3) build adequate infrastructure.

Maharashtra- A Role Model for other States:

The CM emerged as a strong and confident leader who handled the pandemic outbreak in Maharashtra. Despite being the COVID-19 hotspot; strategic approach towards handling the pandemic, constant efforts of BMC and frontliners helped in keeping the state's situation under control. The Maharashtra government set an example for other states to overcome such a crisis. These policies of Maharashtra to overcome pandemic helped in nation building. From building jumbo covid centres across the state to supplying regular oxygen cylinders, Maharashtra government did set a benchmark for other states on handling such a pandemic.

References:

1. H. Lu, C.W. Stratton, Y.W. Tang, Outbreak of pneumonia of unknown etiology in Wuhan China: the mystery and the miracle, *Power J Med Virol* (2020)
2. "Covid-19 state tally: Cases soar to 33,053 in Maharashtra, nearly one-third of national total". *Hindustan Times*. 18 May 2020.
3. India lockdown: Drones, 5,000 CCTV cameras keep eye on crowd in Mumbai". *The Indian Express*. Retrieved 10 April 2020.
4. Tatyrao Lahane, COVID-19-The battle of Maharashtra. *Indian J Ophthalmol*. 2021 Mar; 69(3): 4
5. "Covid-19 vaccine: Serum Institute signs up for 100 million doses of vaccines for India, low and middle-income countries". *The Financial Express*. 7 August 2020.
6. "India will have Covid-19 vaccine within days: AIIMS director". *Hindustan Times*. 31 December 2021. Retrieved 31 December 2020.
7. WHO. *2019 Novel Coronavirus (2019-nCoV): strategic preparedness and response plan*. Geneva, Switzerland, 2020.
8. Sucheta Dalal 07 May 2021, Mumbai Model: How the City Stayed a Step Ahead of the Coronavirus. *Money Life*.

Shri. C.D. Deshmukh : A Nation Builder

Smt. Kalpana C. Pawaskar.

Assistant Professor, Department of History,

Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce, Jogeshwari, Mumbai-60

Email: pawaskar.kalpana @ gmail.com/Contact No: 9820074193

Introduction:

The state of Maharashtra has blessed with a number of great personalities in the different arena of life, contributing in the development and nation building in the pre and post independence period. The saints of Maharashtra laid the strong foundation of spirituality. Chhatrapati Shivaji Maharaj invoked the aspiration of nation. Lokmanya Tilak struggled for swaraj, freedom from foreign yoke. Jyotiba Phule-Savitribai Phule, Maharshi Karve revolutionized the life of women by providing education. Dr. Babasaheb Ambedkar the Architect of constitution of India bestowed each individual with equal rights and respect in the society. Scientist Dr. Jayant Narlikar, Dr. Raghunath Mashelkar revolutionized life. Begin the new era with Dadasaheb Phalke in Cinema, the playback singer Lata Mangeshkar –the voice of Millions. Monetary Policies of C.D. Deshmukh the first Governor of Reserve Bank of India strengthen the Indian economy. Shri .Yashwantarao Chavan defended nation at the most critical time of Chinese aggression. The world famous players Sunil Gavaskar, Sachin Tendulkar resides in Mumbai. Dr.Cyrus Poonawala founder of SERUM Institute of India manufactures vaccines saved lives of the millions of people in India and across the world belongs to Maharashtra. The galaxy of luminaries of Maharashtra remained to be the pillars in the making of India.

The revolutionary, Gandhian and freedom Fighter Senapati Pandurang Mahadev Bapat aptly pointed out the significance of Maharashtra in a Shlok during the Samyukta Maharashtra Movement.

“ ... महाराष्ट्र मेला तरी राष्ट्र मेले । मराठ्यांविना राष्ट्रगाडा न चाले ॥

खरा वीर वैरी पराधीनतेचा । महाराष्ट्र आधार या भारताचा” ॥1॥¹

(Meaning Maharashtra is the backbone of India.)

Dr. C.D. Deshmukh, a renowned personality of Maharashtra, played major role in the nation building as a civil servant, First Governor of Reserve Bank of India, Finance Minister, and Chairperson of UGC bridging the transition to an independent India. He had resigned as Cabinet Minister against the stand taken by Nehru government on the issue of Mumbai City.(1956) “ He was a nation builder par excellence and a statesman of vision. His legacy continues to inspire all of us to lead with integrity”² rightly marked by one of the famous entrepreneur Mr. Narayan Murthy. Thus, paper explores on the occasion of 75 Years of Independence C. D. Deshmukh's pioneering contribution in the development of India and to pay tribute.

About C. D. Deshmukh Early Life and Career:

The luminary of Maharashtra Dr. C. D. Deshmukh was born on 14 January 1896. The father Dwarkanath was small town lawyer and mother Bhagirathibai deeply religious lady. Their influence has seen on his life. He had brilliant academic career. He stood first in Matriculation of the University of Bombay (Mumbai) in 1912, He then graduated from Jesus College of Cambridge University in 1917, Bar Examination in 1919 and topped Indian Civil Services

examination in 1920. Regarding join national movement, Lokmanya Tilak advised, “our struggle for independence is sooner or later is bound to succeed and then we shall need a lot of qualified young Indians to hold responsible posts. Since you have already qualified well for holding high administrative office, nothing is likely to be gained by your playing a part in the political struggle. After the struggle is over, the country will need good administrators”³

Chitamanrao decided for an administrative career as India needed efficient administrators, to serve the country to achieve excellence. He proved best of his talent at various levels in resolving issues of the country as Revenue Officer in Central Province and Berar, to government department of Revenue, finance, commerce, industry and public works, the secretaries to the Second Round Table Conference (1931) Joint Secretary to the Department of Education, Health, Lands(1939) Director and then secretary and Governor to the Reserve Bank of India(1942) He successfully contested in the first Loksabha election from Colaba constituency in 1952. He contested for presidential election in 1969, unfortunately lost.

Role in the Economic Reconstruction of India:

The personal qualities and experience of C.D. Deshmukh serving on various positions helped following the independence in the economic reconstruction of the country. “...He was an unusual synthesis of the old and the new, of culture and science, and of administration and finance. He possessed a combination of qualities which is rare: idealism and objectivity, a high sense of duty, sound practical sense and capacity for enthusiasm, catholicity and imagination. Above all, his integrity and sense of dedication were of the highest order by any standards, in India or abroad.”⁴

Governor of RBI(1943-49):

He was affiliated with RBI as Liaison Officer, secretary of Central Board of the bank (1939), Deputy Governor (Dec 1941) and the first Indian to be Governor of RBI (11 Aug 1943) and served till 1949, in various capacities to strengthen banking in India. Industrial Finance Corporation of India established under his leadership. His recommendations led to the foundation of Department for Rural Credit and the Financing of Rural and Agricultural Growth. He was responsible for enactment of Banking Act which regulates banking sector in India. The Research and Statics Department, started by him contributed immensely in formulating economic policy of India. Also the most noted contribution was that the static status of Reserve bank from private stakeholders bank to a nationalized institution without affecting role of RBI as an independent advisor to the government on economic and financial matter. C.D. Deshmukh played pivotal role in the foundation and growth of banking system in India. Even today RBI has its great share in emerging India a powerful economy in the world

Planning Commission:

He was a member of Planning Commission. He had contributed in formulation and implementation of First and Second Five Years Plans of the country. He visited as financial ambassador to the U.S.A and Europe negotiated for wheat loan with U.S.A. helped financial ministry in budgetary adjustment, organizing Planning Commission. Later, became Finance Minister. He was also serving Economic Division in the Planning Commission. His support in funding led to the establishment of Central Social Welfare Board. He provided funds for economic social and administrative research and investigating problems related to the national development. Thus, Planning Commission's Research Programmes Committee came into

existence and seeds were sown for future Indian Council for Social Science Research. He was analytical and cautious while introducing policies in order to achieve target.

Finance Minister (1950-1956):

He became the Finance Minister at the most appropriate time and did best in preparing economic policies, fiscal policies-planning leading to steady but concrete economic growth of India fulfilling demands and dreams of the country. "His endeavour was to follow sound fiscal and monetary policy to check inflation, to attain self-sufficiency in food, cotton and jute, to establish Conditions for maximizing industrial production and alleviating rural employment, and to plan the utilisation' of the country's resources in the most advantageous maner."⁵ He was crucial in passing new Companies Act, nationalization of Imperial Bank of India and Insurance Companies. He appointed a committee to improve existing structure of taxation, improvements in the methods of collection of statistics especially relating to agricultural product and national income. The finance commission guidelines for the distribution of revenue between centre and state solved the issues and accelerate the economic growth –stability as well as social justice under the competent finance minister. "He could also not be bullied or bamboozled by anyone: cabinet colleagues, chief ministers, civil servants, employees or businessmen. He had great courage to face situations and do the right thing, such as asking an ambassador to pay for purchases that were strictly personal, notwithstanding the fact that the ambassador was a very close relative of the Prime Minister!"⁶

Establishment of World Bank and International Monetary Fund:

He was representing India at Bretton Woods Conference that led to the formation of World Bank and International Monetary Fund and then served as Governor. It made popular as a renowned economist.

An Educationist (1956):

C.D. Deshmukh proved to be a renowned educationist who directed higher education in India. It promoted progress of the country. In his autobiography, he says "My interest in education extended way back to 1937, when I became the joint secretary to Government of Education, Health and Lands. Even earlier in 1937, I had occasion to study the C.P & Berar Ministry's Scheme on basic education to which I had, as Financial Secretary attempted to give practical shape."⁷ He was chairman of many organizations and one he happily accepted the offer of Madan Mohan Malviya following the resignation of Union Cabinet as chairman of UGC. (1956 to 1961) He was the first chairman of UGC who laid the strong foundation for the development of University education in India. He was determined to maintain the standards of Higher Education. The priority was given to strengthen libraries, improved Hostel accommodation, Medium of instruction, reform examination system, reinforcing post graduate education. He had given attention to the improvement of the conditions of the services of the teachers, provided solutions and accepted by U.G.C. He was working on the salary of Rs.1 p.m till March 1959. He was Vice Chancellor of University of Delhi (1962 to 1967) and turned it an outstanding centre of education. He was responsible for the establishment of National Book Trust to cater public reading. He was actively involved in education and public activities.

A Literary Giant:

He was a great orator and writer and was well versed in Sanskrit, English, German, and French. He delivered many lectures in India and foreign countries. While as an administrator,

wrote Resettlement of Raipur District (Khalsa). Citizens of no Mean Country, (Madras-1959) The usefulness of Monetary Means in Curbing Inflation. (Washington-1969), and Smuts Memorial Lecture series at Cambridge University. His Sanskrit translations are Kalidas Meghadutam, Gandhi Sukti Muktavali, Bhagwadgita Commentary, Dhammapada: Study of Doctrine of Buddha, Amarkosh. He wrote in English his autobiography, The Course of My Life. Other works are Economic Developments in India, Personal Retrospect, and Social Change in India and Damodar Dharmanand Kosambi: Life and Works and so on. "To me the most impressive aspect of Deshmukh's character was that he was essentially a scholar with a predilection towards research..."⁸

Voluntary Works:

He devoted himself in voluntary and honourary works. He was invited by UNESCO, Paris as one of the expert to drawing up a statement for international understanding, expert to work out the applied details of the model in science and technology, to advise on the relation between education and social sciences, in touch with World Peace Conference, one of the member of Judge panel for World Community Heroes Competition, (1956) It exposed his intellectual and administrative abilities.

"From 1951, for about 15 years, he was the Chairman of the Board of Governors of the Administrative Staff College of India, Hyderabad. The College is the premier institution in the country in the fields of management education and consultancy work. Worthy of special mention is his outstanding work as President of the Indian Statistical Institute, for about twenty years from 1945. It was during this period that the Central Statistical Office was established, and the National Sample Survey was instituted."⁹ C.D. Deshmukh and his wife Durgabai associated with many social works.

A Promoter of world peace:

He served and also founder of many institutions. The fonder was India International centre. It was established with the support of his wife Durgabai in 1959 and was life president. It has its headquarters at New Delhi. It aims at exchange of ideas and knowledge and to promote international understanding and amity.

Recipient of National and International Honours:

He was conferred an honorary doctorate by more than dozen Indian universities during his tenure and subsequently Universities of Princeton, Leicester, His numerous convocation addresses have been published by the U. G. C. He was bestowed with many honours and awards. He was the recipient of Magsaysay Award for his distinguished government service. He was honoured with Padmavibhushan in recognition of his contribution to the national life in 1959.

Conclusion:

C. D. Deshmukh occupies unique place not only in the hearts of the Maharashtrais but also Indians and the world. By his versatility guided the nation and international fraternity as an administrator, an economist, an educationist, and by humane service. His expertise in various fields moved India steadily and firmly towards the self sufficiency in food, industrial development, improving the condition of farmers, monetary system, development of infrastructure to emerge India as a strong nation who could meet all her needs and whenever require stand with world to fulfill their essentialities. A man of high intellect represented India at International level and brought fame and name for the country. His interest in education field

brought drastic reforms in the higher education also taken great care of the teachers and their career as they are playing the significant role in making future of nation. He was man of high principles made him different from the others. His involvement in variety of arenas made him a great public figure and acquired appreciation of all.

We are celebrating our seventy five years of independence, enjoying the fruits of policies introduced and implemented by him. The life of C.D. Deshmukh is a source of great inspiration for not only Indians but also world fraternity. His great sense of public duty, simplicity, and scholarship is inspiration to all. Schools, colleges should encourage its stakeholders to read and understand his life to inculcate high principles into their lives and career. Today, India has stance in the world and her words are valued by most of the nations of the world, friend or foe. The world community has great faith in India as a prominent supporter in their pivotal moment. The Covid 19 Pandemic has proved it. India could stand today a major force due to the integrity and sincerity foresightedness of C. D. Deshmukh and till centenary of independence, India would be in the rank of Developed Nation because of such a great nation builder.

References

1. Shreepad Shankar Navare, Senapati, Senapati Bapat Smarak Samiti, Mauj Prakashan, Mumbai, First edition-2nd October, 1976, pg-246
2. India International Centre Quarterly , Vol. 31, No. 1 SUMMER 2004, (SUMMER 2004), Corporate Governance and its Relevance to India Author(s): Narayana N.R. Murthy Source: URL: <https://www.jstor.org/stable/23005916> - pg-104
3. Durgabai Deshmukh, Chitaman and I, Allied Publishers, New Delhi, 1980 ,pg-xi
4. India International Centre Quarterly, Vol. 22, No. 4, C D DESHMUKH: LIFE AND TIMES (WINTER 1995)C. D. Deshmukh Author(s): S.L.N. Simha Source:, pp. 282-286
5. Eminent Parliamentarian Monograph Series: C. D. Deshmukh, Lok Sabha Secretariat, Government of India Press, New Delhi, January 1991, pg-5,8
6. Ibid-pg -285
7. C.D.Deshmukh, The Course of My Life, Orient Logman Ltd, New Delhi, July 1974, pg-237
8. Ibid pg-247
9. Ibid –pg-286

Rediscovering Woman Self in Travelogue: A Study of Maza London in the Context of Nation Building

Smt. Trupti Sapkale

Assistant Professor of English, HOD, Department of English
Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce, Mumbai
9158999857/trupti.sapkale@gmail.com

Abstract:

This paper heralds the changing notions of women travel writings in contemporary age. In the earlier centuries travel writings was male dominated across the cultures. Women were involved in the collective act of sanctioned Pilgrimage travel. Gaining access to Education, Proliferation of Vernacular Printing made women leave their domestic arenas and explore New cultures. A woman self was reshaped by travelling and this led to refashion the thinking of other women. The purpose of my study is to examine Maze London and the exploration of Meena Prabhu in rediscovering London from her actual account of travel and emergence of her selfhood in the context of other. This study will showcase how ideas; thoughts help women in the transformation of Female self in the context of Nation Building.

Keywords: Space, self- empowerment, Identity, Otherness, Cultural Shift, Secular Travel Writing, Travelogue, Regional Travel Writings

Introduction:

Travel writing unravels the humane, holistic view-point in a person. Travel writings is one of the oldest genres with immense capacity for research. The notions of travel as a genre have changed over the years. Indians were banned from travelling overseas. In the early travel writings women were not visible since travelling for the sake for travel was prohibited. Women were allowed to travel in groups along with their husbands. In India, Maharashtra, Bengal and Kerala there were few travelogues written by women. Pandita Ramabai was the first woman from Maharashtra to travel abroad. The West has elucidated the superiority of the culture through documentation of travelling. The colonizers, explorers travelled to establish superiority over other cultures. In the Nineteen Century the advancement of Science and technology led to development of travel. The genre of travel writing was relegated to secondary status and was subsumed with the other literary genres of epic and poetry. In the Postcolonial era it has gained the status of being cosmopolitan and hybrid. As Theroux aptly states in *The Tao of Travel*, the travel narrative is one of the oldest in the world, the story the wanderer tells to the folk gathered around the fire after his return from a journey” (Preface, 2011, viii) In India the travel and documentation of mobility was considered taboo for Men writers and women writing about their accounts of travel was considered sinful. The women use to travel in a bullock cart in the purdah so that a woman travelling could not be in the picture.

A case study of Marathi Travel Writing:

Indian travel writing has come of age in the postmodernist era. This genre was revived by the postcolonial and postmodernist theorists. Anthony Giddens explicates about ‘The Runaway world’ where the notions of time and space have changed with the commencement of ‘ICE age’. Indian travel writing has evolved from just mere descriptions of places to the use of various styles and narratives by the Indian writers. Travel literature encompasses various subgenres like

Nature description, Outdoor travelling, travel memoirs. The forms of writing have also evolved from letters, notes to the full-fledged genre of travelling. The women writers have come of age from Pandita Ramabai to Meena Prabhu. The travel blogs, women community travelling together, corporate tourism have generated a new wave of wanderlust.

Focus of the Present study:

The present study focuses on the literary Non Fiction Maze London. The study aspires to be an attempt at tracing the trajectory of women coming outside their domestic habitats and giving impetus to nation building.

The objectives for the study can be formulated as follows:

- 1) To investigate the global understanding of women travelers.
- 2) To find out whether transformation of woman self helps in nation building.
- 3) To investigate the various notions associated with the women travelers. Have the perceptions altered for better over the course of years?
- 4) Have the safety issues related to women been resolved?
- 5) Has the documentation of travel writing helped in progress of Maharashtra and India?
- 6) Has the travel writing changed the perspective of otherness?

Hypothesis:

- 1) The women have started travelling for the sake of travelling itself!
- 2) The modes of conveyance used for travelling has brought a sea change in travel writing of women.
- 3) Women have started exploring the unknown and have ventured out of their domestic arenas
- 4) The patriarchal notions have been subverted
- 5) Multiple theories have been subsumed to explore cosmopolitan nature of travel writings
- 6) Meena Prabhu emphasizes the notion of attire and personality.
- 7) Meena Prabhu explores various modes of conveyance.
- 8) The documentation of regional travel writings has brought a sea change in the progress of Maharashtra State and India.

Operational terms:

- 1) Travelogue – According to Oxford living Dictionary travelogue is a film, book, or illustrated lecture about the places visited by or experiences of a traveler.
- 2) According to Merriam Webster, travelogue is a piece of writing about travel.

Importance of research work:

Women engaging with space, mobility and experience through regional literature is still a new phenomenon. Transforming the woman self through the discourse analysis of other helps in women empowerment and progress of the Nation. Though internet and modernity has changed the notions of travel writing. Documentation of travel has still not lost its popularity. Regional languages of women travel writing were not part of gamut of literature.

Review of Literature:

The Cambridge companion to Travel Writing (2002) re-reads travel writing in English between 1500 to the late twentieth century. Alison Russell's Crossing Boundaries: Postmodern Travel Literature (2000) and Holland and Huggans's jointly edited critical volume, Tourists with

Typewriters: Critical Reflections on Contemporary Travel Writing explicate the orientation of research on travel writing as a genre taking place in the west. Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* that appeared in 1992. In Pratt's tome, European travel writing from 1750 to 1980 has been scrutinized from a cross cultural perspective. Vasant Sawant's Marathi work, *Prawas Varnan: Ek Vagmay Prakar* (1987) based on his Ph.D. thesis and Surendra Mathur's *Yatra Sahitya ka Udbhav Aur Vikas* (1962). A Woman's journey through India written by Madhu Veena 2019 explores the strategies concerns and feminine de critique . Chai Chai written by Biswajit Ghosh explicates small towns connected by Railway Junction having their own stories. It also elucidates on the concept of local space.

Delimitation:

- 1) Although, this is a study of women travel writing in Maharashtra only sample text written by Meena Prabhu has been selected.
- 2) This study is introductory.

Maza London: An analysis of space, mobility and experience:

Maza London vividly portrays the ethnographical engagement of the writer. The narrative style and description of London has far-fetching effect. The travel writer unravels the notions of spaces. Her descriptions from the historical and cultural vantage points engages the readers critically. Maza London is narration of personal experiences, space and mobility. Meena Prabhu describes The Tower of London, Tube Station, St. Paul's Cathedral and also enunciates about British history and civilization. She explicates about the culture of muggers and how the king of England was also the witness of this tradition. She describes the incident of the closure of London Bridge and how a person jumps in the river of Thames to escape. She uses the British punch and humor while describing the places. The Discourse of other explores the self of the author and it further emancipates and evolves the author. The perspective of the immigrant can be analyzed through diaspora and migration studies where the diaspora has the potential to reshape the bilateral, cultural, diplomatic, strategic and economic relations. Meena Prabhu delineates female gaze in the text where she elucidates the notion of attire and personality. Maze London illustrates through the maps, photographs which expose secular travel writings and enunciates the liberation of spaces. Meena Prabhu describes the nature in her writings where she describes the parks of London as the lungs of the city. The tropes of space, mobility and experience bring out the writer's personality and perspective. These tropes help woman in the development and progress which lead to the development of the Nation in an essay from 1982, Edward Said explored the travel theory. Said suggested 'travel from person to person, from situation to situation, from one period to another' Meena Prabhu's also explores the many stories, many places and the cosmopolitan nature of her understandings of places when she narrates the personal experiences.

Conclusion:

Travelling is essential for gaining freedom for a woman. Documentation of mobility gives an edge to a woman in addressing her inner space, her struggles, and her confrontations. An exploration of space, mobility and experience leads to the progress of a traveler in the development of the holistic personality. Travel writing as a genre uses a variety of narrative forms and modes such as epistolary, diary, memoir and the autobiography. It is due to this flexible nature it is considered a fluid genre. A woman while travelling does not remain a

passive spectator but serves as an agent of change in society. In this way she becomes Queen of her own destiny and accelerates the process of Nation Building. Meena Prabhu through her travel experiences generates a wave of independence through solo travelling and thus contributes in the progress of Maharashtra and Nation building in relation with global understanding of travel writings by women.

References:

1. Prabhu, Meena. “ Maze London”.1991
2. Sawant, Vasant. Prawas Varnan: Ek Vangamay Prakar. Mumbai: Maharashtra Sahitya ani Sanskrit Mandal,1987. (Marathi)
3. Fussell, Paul. Abroad: British Literary Travelling Between the Wars. New York:OUP,1980.
4. Kosambi, Meera. Introduction. “Returning the American Gaze: Situating
5. Hulme, Peter and Tim Youngs.,eds. The Cambridge Companion to Travel Writing. Cambridge: CambridgeUP.2002.
6. Joshi,Umashankar. Indian Literature: Personal Encounters. Calcutta: Papyrus,1998
7. Culbert, John Theory and Limits of travel. Studies in Travel Writing,2018
8. Edward Said, ‘TravelingTheory ‘in the World, the Text, and the Critic, Harvard University Press,1983p.226

Mumbai, Pune and Nashik: The Major Education Hubs in Maharashtra

Dr. Nilofar Nadiyah Abdul Khaliq

Visiting Faculty,

Department of Arabic, University of Mumbai

Email Id: nilo2610@gmail.com

Abstract:

Education is such an important factor in the growth and development of any state. Likewise, Maharashtra has always focused on growing the literacy rate of the state. The government of Maharashtra, therefore, always tries to promote primary as well as a higher level of education across the state. Having a high percentage of literacy, we in Maharashtra, always strive to promote education and knowledge above all. With a varied number of colleges, universities, and institutions, we try to provide the best experience possible for students.

Maharashtra, with the largest economy among States in India, is redefining its educational landscape by adopting the latest innovations from across the globe. Famous for its historical and natural places, the third most urbanised State in India is also an educational hub. Students from all over the country flock to Maharashtra, which is home to numerous schools, colleges and many prominent educational institutions, to learn the required skills to pursue careers in their chosen fields. While Pune and Mumbai are home to some of the top colleges and institutions in Maharashtra, other cities in Maharashtra like Nashik, Ahmednagar, Kolhapur, Aurangabad and Nagpur, are also known for having a sound educational base.

The focus of the paper will be on Mumbai, Pune and Nashik as the major educational hubs in Maharashtra.

Keywords: Literacy rate, Educational hub, Urbanised State

Education plays a vital role in the growth and development of nation as well as society in particular. Both the central governments as well as the state governments have equal roles and importance to set up schools, colleges, and universities for imparting education. With the government of Maharashtra putting an impetus upon developing the state as an education hub, the education landscape of the State has got a huge boost. The last few years have evidenced a major force to stimulate Maharashtra as an education hub for which an array of efforts are being made.

Maharashtra has constructed its higher education formation by enveloping the cooperative movement in setting up private institutions. A very prominent reformist Vasantdada Patil has made enormous efforts to the educational field in Maharashtra. Before 1983, there were only few engineering and technical colleges in Maharashtra and hence, most of the students were going to other states for studies. Vasantdada Patil passed a bill to bring into existence private engineering and technical colleges in Maharashtra. Today, Maharashtra has become centre for engineering as well as technical education and students for all over the states for higher studies. His kinetic move has fostered the industrial growth of Maharashtra which still remains hard to match with other states.

Maharashtra has broken new ground in the development of the modern education system in India. In the year 1982, the government took a decision to allow private managements to start new professional colleges on a self-financing basis, without any grant-in-aid facilities. ⁽¹⁾ As a

result, several colleges of engineering, medicine and teacher-education, etc. were started with permission from relevant national-level bodies like the All India Council for Technical Education (AICTE) and Medical Council of India (MCI), the state government and the affiliating university.

As per the NIRF 2020 ranking, 12 colleges of Maharashtra are ranked under the list of top 100 colleges. Indian Institute of Technology, Mumbai tops the list with the number 4 position. Savitribai Phule Pune University, Indian Institute of Science Education and Research Pune are also part of this list. ⁽²⁾

Mumbai has emerged as one of the Fastest Growing Education Hub in the State of Maharashtra:

Mumbai is among one of the most fascinating and famous cities that not only provide quality education to students but also make them explore far beyond their imagination. It has several old institutes and is also a popular destination among students in India for higher education.

Some famous institutes and universities in Mumbai:

1. University of Mumbai. The University of Mumbai is the largest university in the world in terms of the number of graduates and has more than 700 affiliated colleges established in 1857.
 2. Indian Institute of Technology, Bombay
- Other prominent institutes include Narsi Monji Institute of Management (NMIMS), Maharashtra National Law University (MNLU), Institute of Chemical Technology, and Tata Institute of Social Sciences (TISS).

Many remarkable bodies have ranked Mumbai as the best city for university education. Average literacy rate of Mumbai City in 2011 were 82.34% as compared to 76.88 of 2001. ⁽³⁾

Universities, here, offers world-class facilities and infrastructure for learning. It is distinguished by sandy beaches and ancient architectural edifices and is home to several social and recreational activities. Generally regarded as the financial hub in India, it's a sought-after city for many students - especially those who wish to pursue a career in finance.

Many foreign universities are interested to collaborate with India and to start their institution universities in India for this purpose, Mumbai is their first choice. **The Italian Education Hub in India**, is an initial move promoted and handled by the **Indo-Italian Chamber of Commerce and Industry**, with the **Patronage of the Embassy of Italy** in New Delhi. Its goal is to lead **top Italian universities and vocational training institutes** to India, to meet with the growing demand for skills development in the country.

The recent India Italy Tech Summit in Delhi, held on 30th October 2018, the Prime Minister of India, Narendra Modi and the Prime Minister of Italy, H. E. Giuseppe Conte have mentioned about the project in their joint statements:

"Both sides took note of the establishment by the Indo Italian Chamber of Commerce, under the aegis of the Embassy of Italy in New Delhi, of an educational and vocational training hub in Mumbai called Minerva. Minerva will offer international standard education and vocational training for Indian students for placement in higher education and vocational training courses in Italy as well as India and support Indian students to get internships and placements in Indian and Italian companies." Thus, in future Mumbai will be emerging as an international education hub all over the world. ⁽⁴⁾

Pune has emerged as Another Promising Education Hub in the State of Maharashtra:

Pune, which is also known as the Oxford of the East, is one of the exciting and famous education spot for students from all over the world. In 1854, Poona College of Engineering (currently College of Engineering Pune) was the first professional college which has established in India and in 1885, Fergusson College was established by the Deccan Education Society as the first privately managed college. Till the end of 1937, there were three liberal arts colleges, three professional colleges and 21 other special and technical schools. These institutions laid the ground for Pune to become an industrial capital during the early to mid-20th. ⁽⁵⁾

In the year 1948, Savitribai Phule Pune University (earlier known as University of Pune) was established and within a year had 18 affiliated colleges and over 8,000 students. Now, the University has 46 graduate departments, 269+ affiliated colleges, 11 colleges exclusively for women and 129 research institutions, with enrolments of 170,000 per year.

Apart from the foreign students Pune also offers housing facilities large number of Non-Resident Indian (NRI) students. It has also been found that the demand of housing around universities is usually high due to the student population in the area, which also creates a market for commercial activities. Thus, universities have a major spillover effect on the local economy of Pune as well as the PMC benefits from the property tax gains from private academic institutions and housing or commercial developments.

The reason why large number students come to Pune are manifold, one of course is because of the large number of Universities Pune has and therefore the diversity of programs and courses they offer. The second reason, is the climate because Pune is climatically appreciated by not just Indians but even foreign students. The third and most important is safety. Pune is known as a safe city and the fourth reason is the industry base around Pune. It is also the home of hundreds of IT companies like WIPRO, Infosys, Volkswagen, TCS and Accenture.

However, these universities offered the programmes that also seen a change over the last few decades. Earlier the focus was more on humanities but now one sees that professional programmes like engineering, management, law, medicine, etc. have become very popular among the students. Due to this diversity of programmes, large numbers of students are attracted to Pune.

Another new trend which is seen as a change over the last few decades, is the growing number of foreign students from developed countries that come to Pune to universities like Symbiosis and Pune Universities for short term programmes such as 'Study India'. These students come from various countries such as USA, UK, Europe and even Singapore.

Universities have sought collaborations with some of the best foreign universities of all over the world. Therefore, the trend of Indian students from Pune, going abroad for exchange programmes has also rapidly increased. Similarly, faculty exchange programmes has helped Pune faculty to visit foreign universities either for teaching or joint research with their collaborative partners in general. Now, with the launch of the Study in India programme, we are attracting a large number of foreign students to study in India which is a big achievement for us.

Thus, Pune has been able to create one of the strongest human capital and economic growth engines among Indian cities. The economic contribution of Indian and Foreign Students is significant and adds to the value of cultural heritage. This is the reason why students from all over the country come to cities like Pune for the purpose of study.

The National Education Policy 2020 has carved a new path for all of the students. The world is watching this huge transformation of the education system in India. The education sector in India will see a sea change. It has widened a world of possibilities in such a way that India will regain its position of being a Vishwaguru. ⁽⁶⁾

Nashik is also emerging as Education Hub in the State of Maharashtra:

Nashik is the third-largest city in Maharashtra and one of the oldest holy cities in India. Nashik is a part of Maharashtra's "Golden Triangle Project", also known as Maharashtra's dream development project. It has come forth as one of the rapidly-growing cities in Maharashtra's golden triangle project, Mumbai and Pune being the important component of it. It is most attractive and promising place to reside in due to its wonderful climate and accessible location, giving it an edge over other cities in the western region of the country.

In coming years, the administrative body of Maharashtra has worked very hard to elevate the state as an educational power station. The state is investing much in education sector to entice a large number of students to study here. Unlike cities like Mumbai, Pune, and Nagpur, however, Nashik is still progressing toward excellent education in terms of education.

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University established on 1st July 1989 at K.T.H.M. College, Nashik campus and then in 1995 it was shifted Old NMC Building, Pandit Colony, Nashik. At the time of establishment in 1992 the numbers of study center were only 43 & enrolled number of student was 7767. Gradually, the number of study centers and number of enrolled student was increased. In the academic year 2019-20, the total numbers of study centers were 357 and number of enrolled student is 93328.

The Maharashtra University of Health Science is a higher education institution in Nashik District, Maharashtra, India. The College is popularly known as MUHS Nashik. The university was established on 3 June 1998 by the state Government of Maharashtra through an ordinance affiliated with Union Grants Commission (UGC).

In October 2022, Dada Bhuse, Minister of Ports and Mines and Guardian Minister of Nashik district asserted that while developing the district, emphasis will be given on agriculture, health, education and employment generation, and special efforts will be made at the government level to develop Nashik as an educational hub to flourish in terms of education. ⁽⁷⁾

Nashik can become a powerhouse of education in Maharashtra with improved infrastructure facilities, the growth of diverse businesses, and technological advancements and compete fairly with cities like Mumbai and Pune. In comparison to other parts of the country, Nashik has a lot of potential for delivering good education due to its strategic position and better environment. Furthermore, the government's recent initiatives, such as the development of Nashik under the Smart City project, may be seen as a step forward in building a sustainable infrastructure for the region's industrial development as well as expansion.⁽⁸⁾ In this sense, Nashik has the potential to become the next global educational centre for innovation and job opportunities if the government takes proper measures with a well-planned strategy to increase the city's level of education and connection. We can build a world-class education system with a solid knowledge basis if we work together.

Conclusion:

As a result of the recent epidemic, new paths and channels of learning have opened up. Education is no longer limited to the four walls of the classroom. We've arrived at the dawn of

the online learning era! One can see dynamic and broad changes arising in the sphere of education thanks to digital education. With the passage of time and the expansion of online learning frontiers, the younger generation now has a plethora of new-age inventive employment possibilities. Since the outbreak of the global Covid-19 epidemic, the world of education has never been the same. Schools and colleges have all used virtual teaching approaches to deal with the problem because learning cannot be stopped. ⁽⁹⁾

As every industry across the globe is witnessing transformations especially in terms of technology and improving processes, it is very important for the education sector to be in line with the growing demands. There is an absolute need to develop further the common area of interest strengthening the relationship between industries and universities. With a goal to make Maharashtra the global powerhouse in research, entrepreneurship, and innovation, interdisciplinary Industry-academia collaborations using advanced technology are necessary. When industries and academia work in tandem, they become a powerful engine for economic growth and innovation. Due to the pandemic now we have to learn to collaborate.

References

1. <https://drvidya.symbiosis.ac.in/2021/05/01/maharashtra-diwas/>
2. <https://www.nirfindia.org/2020/CollegeRanking.html>
3. <https://www.census2011.co.in/census/district/357-mumbai-city.html>
4. <https://www.minervaeduhub.com/about>
5. <https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/annual-report-2016-17.pdf>
6. The Hindu. (2012). Why Pune is an international favourite. Retrieved April 12, 2013 from <http://www.thehindu.com/news/national/why-pune-is-an-international-favourite/article3640297.ece>
7. <https://theguardian.com/nashik-2-0-city-emerging-as-new-indias-educational-hub/>
8. Global Higher Ed (2008, April 16). Education cities, knowledge villages, schoolhouses, education hubs, and hot spots: Emerging metaphors for global higher ed. Retrieved January 22, 2013 from <http://globalhighered.wordpress.com/2008/04/16/metaphors/>
9. Bhattacharya, R. (2012, July 20). India has vast potential to be regional education hub: David Johnson, dean, St Anthony's College, Oxford University. The Economic Times. Retrieved January 13, 2013, from http://articles.economictimes.indiatimes.com/2012-07-20/news/32764634_1_education-hub-higher-education-professional-development.

Multiculturalism and Mumbai: Melting Pot of Indian Culture

Smt. Neha Syed

Assistant Professor and Research Scholar, Department of Political Science ,
Ismail Yusuf College, of Arts, Science & Commerce, Jogeshwari (E), Mumbai 400060,
Contact: 9769010428, Email Id- Neha920213@gmail.com

Introduction :

Multiculturalism builds a strong community bond, enhancing diverse integration, social interaction, and a sense of belongingness. India is the most crucial country in this world that preserved multiculturalism. True secularism can only be nourished within a multicultural environment, leading to enhanced social transformation and paving the way for nation-building.¹

Mumbai city is not only recognized due to its higher GDP, fabulous traveling, and commercial capital but also cultural diversification. A major contribution to the dynamic multiculturalism in the city has been the co-existence of various communities and religious people over a long period of time. Mumbai is situated on the western coast of the Indian peninsula. A piece of land surrounded by water but connected to the mainland is one of the greatest densely populated cities. The name Mumbai is derived from the city's patron deity, the Mother Goddess Mumba Devi, worshipped by the island's original inhabitants, the Kolis, who were fisherfolk. the islands came under the rule of the Shilahara dynasty but fell to the Muzaf-Farid dynasty of Gujarat in the fourteenth century. By the mid-sixteenth century, the islands had passed from the Muslim rulers of Gujarat to the Portuguese and later the British empire. Until 1995, the name of the city was Bombay; thereafter it was changed to Mumbai by the state government.

Sustainable Development towards City Development :

Mumbai plays a leading factor in environmental sustainability; The active citizens and environmental groups have always given full flags to ecology and environmental development. sustainability initiative makes Mumbai city, the top city in the world. Even though Mumbai has experienced nearly annual-disaster floods and a number of environmental issues still, the Mumbai climate action plan work toward the best result. Now, Mumbai is creating sustainable ensuring such as flood control water tanks, cleaning up, electrified tuk-tuks, swapping coal for the sun, and planting the seeds for regreening².

Filed of Political Culture :

Mumbai is the paradigm of political culture. The peoples believe in legitimacy and understand the values and norms of government. Mumbai had been old-established and the rootage of the Indian National Congress which was the first precedence for independent India. Regional political culture is reflected by the formation of Shiv Sena as the most prominent political party in Mumbai. Most of the National and International organizational meetings are held in this greater city.

Cultural Life :

The Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya (formerly the prince of wale museum of western India) is one of the greatest mixtures of Hindu and Muslim style architecture. This museum contains art, archaeology, and natural history. The foremost Jahangir art gallery is the first permanent educational and cultural centric. The fort area of Mumbai's most- celebrated

landmark. Chhatrapati Shivaji Terminus is one of the greatest Traditional Indian places designed by British architecture. The terminal was assigned a UNESCO World Heritage site in 2004³. The gateway of India was built to call to remembrance of the visit of King George V and Queen Mary to the city. Krishnagiri forest known as National Park becomes a pleasant vacation resort for the local traveler. the hundred numbers of caves such as Kanheri, Moral, Mahakali caves, Magathane, Mandapeshwar, and Jogeshwari cave. The sites of an ancient Buddhist sculpture dating from the 2nd to 9th-century BCE. Several historical and cultural gardens such as Jijamata Udyan which houses Mumbai's Zoo in the city, Baptista Garden, Pheroz shah Mehta Garden (Popularly known as hanging Garden), and Kamala Nehru Park. Elephanta Island was designated a world heritage site in 1987. Juhu and Chowpatty beaches are the most likely for youth and children.

The sports culture is very intents for Mumbai city. Sachin Tendulkar, Sunil Gavaskar, and many more cricketing legends belong to Mumbai. Wankhede stadium and Brabourne Stadium, later on, become the main and Centre pitch of the Cricket Club of India. Football is highly popular in Mumbai and a number of matches are played in the coopearge football ground in the fort area. Other than cricket other games are also promoted especially Football, hockey, and Badminton.

The Indian printing industry is popularized by Mumbai as an important centre for the vigorous press. Daily newspapers and weeklies are printed in a number of languages such as English, Hindi, Marathi, Gujarati, and Urdu. The regional station of All- India Radio is cantered in Mumbai.⁴

Marathi is the official **language** of the megacity of Mumbai. However, people used to speak Hindi, English, Marathi, and Urdu which is one of a way to identify a multicultural environment.

Cuisine, in Mumbai, is multi-ethics and diverse in nature. people from all over the country come and settle down to make a dream city. While coming from all over the nation they bring their cuisine with them. Mumbai is very famous for street food Vada pav, Missal pav, Pani puri, Sev puri, and many more. South Indian, Mughlai, and Punjabi. Many restaurants in Mumbai serve European and Southeast Asian cuisine nowadays.⁵

Dabbawalla And Local Train :

A dabba, also known as a “tiffin “is commonly used by Mumbaikar to carry their lunch which is prepared at home and then delivered to them in their workplace by dabbawalla is become a symbolic structure of cultural practice. The city is a dynamic backdrop for the establishment of a system of food distribution that offers a sustainable method of feeding the city. Mumbai city has created the complex relationships that link this process of cultural smartification of food. Mumbai's Local train is the lifeline of the city. The railway is one of the highest and most usable Public Transport in Mumbai. A Million people are traveling by local trains which are the most trustable and fastest transportation.⁶

Cinema And Fine Art:

The Indian film industry is the most prolific in the world. The most famous of its Bollywood production inspired by Bombay (Mumbai) Bollywood studios are located in Maharashtra's capital city Mumbai. The most famous actors and actresses belong to Mumbai such as Madhuri Dixit and Amitabh Bachchan, cinema represents a particular popular entertaining art and one of the best ways to introduce our cultural diversity in the world. A true

secular identity can only be defined by the Indian film industry which is highly promoted by Bollywood. traditionally Marathi 'koli' dance, Classical Bharatanatyam to Bollywood dancing. National Theatre of performing arts, The Prithvi theatre provides a home for Hindi theater. The other venue for live theatre includes Nehru Centre, Shivaji Mandir, Bhaidas Hall, and Shanmukhananda Hall. Mumbai is also home to a host of theatre enthusiasts and famous theatre groups such as the Prabodhankar Thackeray Theatre Club, Whistling Woods, and the Rang Sharda encourage the traditional theatre heritage of Mumbai.

Festival:

The city spread divine colours and lights during Festival Eve. The most important festivals are Ganesh Chaturthi, Diwali, Christmas, Eid, Moharram, Navaratri, Maha Shivratri, and Durga Puja, another cultural festival such as Banganga **Festival**- Top Indian classical artists perform during the festival, which is organized annually in January by Maharashtra Tourism. Walkeshwar, South Mumbai, **Elephanta Festival**- Music concerts and dance shows are performed in front of the caves under an open sky. Organized by Maharashtra tourism, **Kala Ghoda Festival**-Every year, India's largest multicultural festival. a local festival now draws the attention of the entire country and is also gaining international acclaim.⁷

Tourism:

Mumbai is a favorable destination for Indian tourists as well as overseas. The Warli sea face attracts tourists from across the Globe. The city's most famous shopping attraction is Crawford Market, the Bazar of Kalbadevi, and Bhuleshwar. The Parsi Towers of Silence is one of Iran's architectural treasures and haji Ali's Mosque is a famous mosque in Mumbai and one of the most visited monuments. Mumbai is also a resilient departure point of the hill stations in western Ghat (Matheran, Lonavala, and Khandala) is another attraction in western Maharashtra.

Commercial Capital of India :

The city rises as a centric segment of manufacturing and industry during the eighteen centuries. Mumbai city is India's commercial and financial capital is always diversified in nature. Mumbai is home to some of India's largest and wealthiest industrial such as Reliance, Aditya Birla Group, Godrej, and Tata & Sons. The city is home to the most crucial financial institution such as the Reserve Bank of India and the Mumbai Stock Exchange.⁸

Traditional Indian Architecture & its Adaptability to Mumbai City:

Cultural diversity in Mumbai reflects its architecture. Mumbai city has adopted various architectural design which is traditionally influenced by Indian tradition. The Gothic revival style of architecture (1830-1870) follow by Indo-Saracenic originators, Edwardian and Art Deco styles (1920 -1930).⁹The most centric image building like Raja bai tower and the high court or the urban design such as Flora Fountain and Getaway of India. Traditional Indian architecture is rich in various elements and designs. Preservation of national monuments is highly promoted by Mumbai city. Exploring the idea of cultural identity has come in people's practices, social costumes, religions, and architecture.

Mumbai Become A Magnet for Migrant :

Millions of people migrated toward Mumbai city for better careers and future enhancement. The educational institution Hi-tech industry and commercialization are rapidly boosting which become part of job professions. Mumbai is India's most dominant urban Centre and the most largely densely populated city in the world. The city attracts immigrants from rural

areas seeking employment and better life. This diverse migration leads to the most ethnic and multicultural city in India. Its inhabitants include diverse ethnic groups from all over regions.

Conclusion :

Maharashtra is the most crucial state for India. a centric paradigm of political and socio-economic development, the greatest bridge in the process of the modern state and to achieving national integration which is the founder stone of any democratic country. In Maharashtra, Mumbai city is a financial hub to exaggerate countries economy but a diverse culture in which secularism always exists and flourishes. India is a country that always transmits and preserves civilization and Mumbai city has pivotal evidence for it. Mixed Culture influences each and every community. Mumbai is not just a Modern highly civilized city but blends together with different languages, cuisines, fine arts, cinema, and festivals. the spirit of Mumbai is intact and alive.

The national building process enhances through the society of people with diverse origins, historic languages, cultures, and religions coming together within the boundaries of a sovereign state with a constitutional and legal dispensation, iconic symbol of diversity in terms of many aspects in India is Mumbai. Which transmitted to the next generation that how we can preserve and protect our country from appalling practices. The city of Mumbai is a faithful city with a melting pot of Indian culture.

Mumbai is the most immigrant city in the world and due to the geographical factor, the city faces a number of issues such as emigrants, diverse patterns of cooperation, and competition. which is the biggest issue. One just hopes that it all turns out to be a passing phase. Nation-building is not just a process but it is also considered to be a challenge. We need to examine short-term and long-term problems toward nation-building and find the best solution to them.

References:

1. Vikram Gautam, (2017), Revisiting the Idea of Multiculturalism in India: Accommodating Muslims' Religious Identity in Public Sphere, International Journal of Political Science (IJPS) Volume 3, Issue 1, Page- 1 &2
2. PK Das, (2014), Ecology Rights and City Development: The Case of Mumbai, www.thenatureofcities.com
3. Kadakia, Saloni H, "Traditional Indian architecture and its adaptability to Mumbai city" (2004). UNLV Retrospective Theses & Dissertations. 1709.
<http://dx.doi.org/10.25669/vnk3-6ap2>
4. Ministry of Information and Broadcasting Government of India. Annual Report 2020-2021
5. Docter, V. (Nov 2011) Multicultural metro, melting-pot cuisine | Mumbai News - Times of India (indiatimes.com)
6. Roncaglia, S. (2013). Feeding the city: Work and food Culture of Mumbai Dabbawalas, Cambridge Open Book Publisher, page 13,14&15
7. Deven Jadav, (2013), Major Festival in Mumbai- List of festivals celebrated in Mumbai city, Mumbai77.com
8. Dr.. Narendra Jadhav, Role of Mumbai in Indian Economy <https://g.co/about/2964vx>
9. Kadakia, Saloni H, "Traditional Indian architecture and its adaptability to Mumbai city" (2004). UNLV Retrospective Theses & Dissertations. 1709.
<http://dx.doi.org/10.25669/vnk3-6ap2>

The Social Philosopher and Reformer: Sant Gadge Baba

Smt. Beena Jaiprakash More

Research Scholar, Philosophy

D.T.S.S. College, Malad (East) 9082059005, Beenayoga1@Gmail.Com

Abstract:

India is a land of saints; saints call themselves "Servants of God." Servants of God exhibited the theological virtues of faith, hope, charity, justice, and fortitude. They are heroic in virtue because of their humanistic approach towards society as a whole. Saints are blessings for society from God. They are the souls who shaped present-day India. India is reaping the fruits of their inspirational work even today. These inspirational role models, which our younger generation needs to know about and idolize to draw inspiration from them, include such personalities as Sant Gadge Baba, from Amravati, who dedicated his whole life to the service of mankind. The philosophy of "Iron Man" elevated societal thinking in a secular manner. Gadge Baba, a one-man army, fought against the vices of the society that prevailed during pre-independence. Stalwarts gave the power to dream to millions. Today is a day of crisis. We are constantly striving to be better people. We keep on reading newspapers and go on to watch channels that exhibit the selfish nature of people in society, and we make up our minds with negative thoughts and think that we Indians fail to stand united. But does that mean that all the Indians are about the same? Definitely not! There are several good souls who lead a life that should be applauded by all of us.

Keywords: saints, Sant Gadge Baba, humanistic approach, pre-independence, service to mankind

Objectives:

1. The main objective of choosing the above mentioned article is to create awareness among the people about their rights – right to live, rights to get educated and to be self-reliant.
2. Service to man-kind philosophy of Baba to be imbibed, to make it as part and parcel of life. To think of happiness of our own as well as of others.

Introduction:

Sant Gadge Baba, the social philosopher, worked for the betterment of society. According to Swami Vivekananda, "The basis of all systems, social, or political, rests upon the goodness of men. No nation is great or good because parliament enacts this or that, but because its men are great and good"¹ Gadge Baba's view about service to God in the practical sense. A change in thoughts and beliefs can change the direction of the action, a clear vision can set a life goal of serving the nation through various actions like giving food to the needy, donating for education, and providing medication for the diseased. We can also see how a man from a poor and oppressed class can be led astray by his strong instincts.

The Social Background of India:

The people of India followed the caste system. Because of the evils of untouchability, division of the population based on caste, Brahmins were given special treatment. Brahmanism reached its zenith. The Varna system became a weapon for the upper caste to control the lower caste for their own benefit. The Brahmins' policy was not one of unification, but of division

based on caste in order to gain supremacy over the common people. The judicial system was too manipulated; different degrees of punishment were announced for the same type of crime, and untouchables got the worst punishments. Due to the caste system, the idea of social superiority entered the minds of the people. Thus, the untouchables were the most suffering. Inferiors were insulted and ill-treated by superiors. The oppressed thought that it was due to past karma from a previous life. As a result, they accepted their bleak fate. Lower-caste people were easily duped by higher-caste landlords due to a lack of education. Sant Gadge Baba proved to be untouchables' savior. Baba gave the slogan of making India free through education was then the dream of millions. As a result, people realized the power of knowledge.

The Work of the Legend Sant Gadge Baba :

Great men's teachings and lives give us new energy. Their philosophy conveys an important message of universal worth. Sant Gadge Baba is the superbeing who became the spiritual force behind the social renaissance of Maharashtra. Gadge Baba's slogans influenced people's moral thinking, establishing humanism as a religion. It is the religion of happiness. Legendary writer Prabodhankar K. C. Thakare wrote in his book that, "service to mankind is the utmost service." ² The stalwart gave a message of humanism, asking people to see God in their fellow beings and not in stone images. He gave a clarion call against the caste-system and wrong ritualistic practices. He hacked away at the root of superstitions and foolish religious practices in the name of God. Gadge Baba shook the social conscience of Maharashtra. His approach towards the enlightenment of society made a huge difference in the economic condition of the people. He believed that education was the only way to have a positive change in the welfare of society. So, his attempt to convince people to get educated, made a significant difference in the minds of the people. Most of his influences were among the socially oppressed minority. They were so-called untouchables; Shudras in Maharashtra. Baba urged people not to bend their knees before the arrogant landlords, especially those of the upper caste. His teaching on independence not only revitalized the souls, but also provided them with self-esteem through education and economic power.

Maharashtra has a rich, illustrious history of Sant tradition. Jnanadeva laid the groundwork for the Sant tradition. Tukoba hoisted the pinnacle. Tukdoji and Gadge Baba flew the flag on top of it. Gadge Baba is a Karma Yogi who is devoted to altruism. He became a religious wanderer and preacher. Gadge Baba's concern for cleanliness is unrivaled among Sant's. Gadge Baba taught the gullible Maratha masses to have a humanistic approach. He rebelled against the masses, who were crazy about gods, deities, dharma, vrats (fasts), and donations. Gadge Baba criticized people for spending millions of rupees on building temples instead of providing food, shelter, and education to the poor. He turned the minds of people from the priest-ridden ceremonies to freedom and love. Baba's teachings on cleanliness, love, devotion, and liberation from the shackles of rituals and the caste system, revolutionized people's moral thinking. Every word of his kirtans was filled with self-experience. Service to humanity, the abolition of inhuman customs, and the adoption of the Kharata (broom) religion were not only encouraged but also worked toward physical cleanliness. Gadge Baba rejected ceremonies like Vedic sacrifices. Gadge Baba pleaded with people not to fall into bad habits like drug, hemp, and alcohol addictions, or the traps of moneylenders. As a result, Baba raised public awareness. Baba Gadge founded more than 100 institutions, including 31 educational institutions. Later, the government formed a trust to preserve these institutions.

Inspiration for Today's India :

Gadge Baba was an institution in himself, putting his learning into practical mode. In 2000–01, the Indian government launched the "Sant Gadge Baba Swachata Abhiyan" in his honor. Through this scheme, residents of clean villages receive rewards. Almost all of the organizations he founded are currently operating effectively. The Great Saint left this mortal life on December 20, 1956. Even though he left the world many years ago, he still has a large fan base. In his honor, the Maharashtra state government runs a village cleanup program. Sant Gadge Baba University has replaced the name of the University of Amravati.

The fact that he encouraged the locals to adopt the "do it yourself" approach is more significant. The locals would not seek outside assistance—financial or otherwise—in this. They would gather the materials and maintain community cleanliness on their own. In Gadge Baba's honor, the Indian government has launched a national award for water and sanitation. campaign, or Abhiyan does not provide any funding. However, it gives extremely alluring prizes to the villages that place in the top three positions. He was able to win over a lot of admirers with these few remarks. It is always encouraging to know that Maharashtra's 42,000 villages have expressed interest in taking part in the Gadge Maharaj Swachta Abhiyan. The government of India organized a National Award for Sanitation and Water in his honor. The University of Amravati has additionally been named in his honor. And now his work and programs. After all, he was an institution himself.

Sant Gadge Baba spoke about equality, social justice, and unrest. He knew that ignorance was the root cause of all evils and that liberation from superstition and old, wrong traditions would be a means of achieving economic independence as well as a weapon against social injustice by making them aware of their social rights. For Sant Gadge Baba and Sree Narayana Guru, there was a need for education to build a career as well as build up character. According to veteran writer S. G. Nigal, who has mentioned in his book that, Shri Krishna said, *"I do not want to attain anything, yet I do the work selflessly; and Janaka achieved perfection by doing his duties unselfishly"*³ Education should be given to both Sreyas and Preyas. It means, education should be a man-making process as well as a money-making process. The Guru was sure that the liberation of any society is only possible if women are considered to be a part of that society.

Conclusion:

Gadgebaba is a 20th-century Maharashtrian reformer who changed the lives of millions of people. Gadgebaba is a torchbearer for Maharashtra reformers who transformed the lives of millions of people in the twentieth century. He lived a life of simplicity, purity, and renunciation. Sant Gadge Baba is one of the few saints, who could successfully combine organized activities with idealism. This action philosophy transformed him into a "Jeevan Mukta Karma Yogi," a person who understood the problems of the common man. Today, Gadge Baba has become a source of inspiration for younger generations. The legends comment on the stalwart: Baba Saheb Ambedkar admitted that he has never come across anyone who is spiritually greater than Gadge Baba. Dr. B. R. Ambedkar praised Sant Gadge Baba, "You are forever strong, and people respect you for what you have done." ⁴ U. M Pathan said, "Mahatma is worn like sandalwood for the community." ⁵ Acharya Aatre spoke in praise of Gadge Baba and said, "Shree Gadge Maharaj has to be counted among such good men, no other saint who is so closely connected with the common people. This saint has a strong connection to

Maharashtra's seven lac villages and pays frequent visits to them. They do not stay in one village for more than one day. Even in the city, there is only one kirtan in Peth. That means maximum public contact, it shows how Baba reached the maximum number of people.”⁶

We can conclude that this great soul worked on animal sacrifice, which was a part of religious rituals, campaigned against vices such as alcohol abuse, and preached values like hard work, simple living, and selfless service to the poor. He taught people how to keep villages clean with their own approach. The cultivation of good values promotes self-development and social stability, harmony, and progress. In Gadge Baba's words, the happiness of another is the happiness of oneself, which means the action that is good for one person should bring happiness to others.

References:

1. Gadade (Dr.) S.N. in “Socio-religious and Philosophical Thoughts of Swami Vivekananda; Darshanik Prabodhan publication Private Limited, Solapur. May 2019.p175
2. Thakre (Prabodhankar). K.C. in “Sant Gadge Baba”, Milind Prakashan, Wardha, April, 2017.p.7
3. (Nigal DR.). S.G.in“Vaishnavism & Shaivism- A Philosophical Understanding”, Sanskar Niketan, Thane, April 2013. p.178
4. Kardile (Dr.)Shashikala Jayant in “Rashtasant: Gadge Maharaj,”Vaishali Prakashan, Pune, June 2019.pp. 77
5. Kardile (Dr.) Shashikala Jayant in “Rashtasant: Gadge Maharaj,”Vaishali Prakashan, Pune, June 2019.pp. 78
6. Kardile (Dr.) Shashikala Jayant in “Rashtasant: Gadge Maharaj,”Vaishali Prakashan, Pune, June 2019. pp. 81

Exploring the Contribution of Maharashtra's Yoga Institutes to the Development of India

Smt. Varsha Vipul Gala

Research Scholar (Philosophy)

DTSS college of commerce, Malad (East)

Contact: 9820669623 Email id: galavarsha@gmail.com

Abstract

The whole world's interest in yoga is directed towards postures, the physical aspect of yoga. But when these physical practices associated with yoga are not backed by a rational or metaphysical foundation or philosophy, we are reducing these practices to the level of exercise. The purpose of yoga is to go beyond the body and go toward the mind. Certainly, yoga has much more to offer than other physical exercises. We call such yoga as Authentic Yoga, if traditionally done gives you wellness and health which is far ahead of fitness. The yoga institutes of Maharashtra that are following and teaching Authentic Yoga have contributed a lot to India's Nation Building.

Keywords: Yoga, Authentic, Fitness, Wellness, Modern Yoga, Postures.

Research Problem:

In today's times, yoga is getting popular because most of the illnesses of modern times are mind related. **The Government of India** formed the **ministry of Ayush** on the 9th of November 2014 with a vision of reviewing the ancient Indian systems of medicine and therapies and promoting them for curing modern world health issues without any side effects. Out of five of them, YOGA is the one that is getting very popular all over the globe. There are many institutes which are teaching yoga. Are modern forms of Yoga Authentic.? Are they following the Yoga principles laid down in the Yoga scriptures? Unfortunately, yoga studios popped up all over the world to market the popularity of yoga compromising on the essence of yoga. It is because of the lack of awareness or maybe because of the demand of students they are catering to. Who can bring a change here? There is a great role of the **state government** in the promotion of traditional yoga.

Importance of Yoga in Today's Modern World:

Yoga is not just physical as it has been taught majorly nowadays. It is self-revolution, self-education, and self-realization. It is not just about fitness. Wellness is a wide concept. It is emotional, social, mental, and spiritual well-being. When we look at our Indian tradition, we have a treasure of our yoga scriptures giving the guidelines for humankind on how to lead life. Father of yoga Maharshi Patanjali compiled Yogasutra. Before Patanjali, we had Yoga Vashishtha, Bhagwat Geeta, and Hathayoga scriptures. All of them are rich in yoga philosophy. Maharshi Patanjali defines yoga as "yogah cittavritti nirodaha"¹ controlling the fluctuations of the mind is yoga. Why do we need to control our minds? Study says that more than 90 percent of health problems in today's time are psychosomatic. The modern world is running towards materialism and this leads to a stressful lifestyle. This stress at home, work, and relationships have taken a toll on one's health. In traditional yogic texts, more focus is on philosophy and psychology. When principles from the scriptures are applied in an authentic way then we can build a healthy and virtuous society.

Yoga as Practiced in Today's Modern World and Need of Authentic Institutes:

The young generation has started respecting and practicing an age-old system of yoga. But they mostly restrict to the physical part. The true essence of yoga is getting lost. Earlier yoga in Indian tradition was taught as guru shishya para mampara. One to one teaching process made the student learn the true values behind the practice of yoga. Yoga earlier was taught as an integrated holistic system of self-culture. In contrast to this now yoga practices are more focused as a form of exercise and less on controlling the mind. Very few modern yoga studios or institutes are teaching this virtuous aspect of yoga in detail. Others are following the market trend and that is a danger for Authentic Yoga.

Yoga Institutes of Maharashtra:

The Yoga Institute, Mumbai was established in 1918 by the legendary yogi Shri YOGENDRAJI also known as the father of modern yoga. The oldest yoga institute in the world which completed 103 years, has received very prestigious PRIME MINISTERS AWARDS for their service. "He brought Yoga to the common man in a very simplified manner. In fact, he has given rhythm and breath to the yogic techniques, and has brought about a holistic approach towards teaching Yoga."²

Shri Yogendraji was full of enthusiasm. He met his Guruji Paramhansa Madhavdasji at the age of 16. Madhavdasji trained him in different branches of Yoga with a specialization in Hatha Yoga. After the training, Shri Yogendraji chose his mission of spreading awareness about the benefits of Yoga education to the common man. He simplified the traditional text of HathaYoga scientifically for householders so that they could easily understand, practice, and benefit. In 1918, when he was just 21 years old, he laid the foundation of The Yoga Institute.

"Shree Yogendraji augmented yoga at the state and central government levels where proposals have been submitted, for yoga education. The Maharashtra teachers deputed by the government came for training on a residential basis for thirty days. Syllabi were prepared for yoga education in primary, secondary, and college level education. Teachers training department with recognition of state government was opened."³ Yogendraji's strength continued in the family through Dr. Jayadeva, DR. Hansaji Jayadeva Yogendra and now Shri Hrishi Yogendra and the institute is flourishing. His daughter-in-law DR HANSAJI JAYDEVA YOGENDRA who is associated with the YOGA CERTIFICATION BOARD OF the MINISTRY OF AYUSH and has been awarded many state and national awards is the current director of the yoga institute. Under her guidance, the yoga institute is spreading yoga in an **authentic** way.

There are institutes like **Kaivalyadham** Lonavala working on the same line. They also have a base of Ayurveda and Naturopathy. Spread over some 100 acres of land and a peaceful environment the yoga sessions are blissful. The founder Shri Kuvlyanandji and the founder of the Yoga Institute Santacruz Shri Yogendraji were guru brothers. So, we can see the similarity in their teachings. Their Guru Shri Madhavdasji's grace reflects in both institutions. Established by Swami Kuvalayananda in 1924, Kaivalyadhama follows the undiluted principles of traditional Ashtanga Yoga by Patanjali. Kaivalyadhama was founded with the distinct purpose of merging yoga tradition with science, to make this knowledge relevant and accessible to the world. "Intervention of modern science in the field of yoga is a revolutionary thing in view of its further development. This will rule out the unnecessary mystical part which has been attached to it for so many years."⁴

Yoga is today globally recognized as a systematic meditative, therapeutic, and curative practice. There is an ever-increasing need and awareness for stronger immunity, steady recovery, and a balanced healthy lifestyle. "At Kaivalyadhama, we combine Yoga and advanced science to create and innovate synergies across health, education, and research in Yoga. Kaivalyadhama encourages and facilitates the effective practice of traditional Yoga for physical, emotional, and spiritual, well-being and healing."⁵ They believe that traditional Yoga has the answers for a holistic fulfilling life.

Yoga Vidya Niketan founded by Shri Nimbalkarji is also working silently towards serving society. They too have preserved real yoga by preaching our ancient scriptures. "Shri Nimbalkaji received the best teachers award from the government of Maharashtra."⁶ Their Yoga therapy courses are very intensive and train teachers to heal ailments with a yogic approach. The philosophy of yoga is kept alive in their teacher's training courses.

Yoga Vidya Gurukul was founded in 1978 by Yogacharya Dr Vishwas Mandlik as a non-profit organization, inspired and guided by the vision of Swami Satyananda of Bihar School of Yoga. They have more than 18000 yoga teachers in India, 4500 yoga teachers in foreign countries and more than 300,000 yoga students all over the world. "We are very happy and proud to announce that Prime Minister of India Mr. Narendra Modi awarded our founder and our Guruji (Dr Vishwas Mandlik) the first yoga award in India for his outstanding contribution towards the promotion and development of Yoga for the year 2018."⁷

"Bhavan's Yoga Bharati is an initiative of Bhartiya Vidya Bhavan, an educational institution of national eminence, established by blessings of Dr.Kanaiyalal Munshi in 1958."⁸ Bhavan established the Yoga Bharati for conducting its full-fledged courses for promoting Yoga education, and training in Yoga teaching. The Yoga courses offered by Bhavans Yoga Bharati are committed to providing education through yoga. Training is imparted at the highest technical and classical levels. The courses selected from the classical yoga texts and their corresponding techniques are very useful for the development of an integrated personality.

Contribution of the Yoga Institutes of Maharashtra to the Development of India:

THE YOGA INSTITUTE (Santacruz) past 103 years preserving the authenticity of yoga. The syllabus has more of a philosophy than techniques in the teacher's training courses. Yoga taught here is straight from the scriptures without any dilution. Students come from every corner of India and abroad. "More than 100000+ teachers are trained by them. Their unique teachings have impacted and inspired millions of lives across the globe."⁹

- **Annam Brahma:**

The Yoga Institute is also working to improve society by helping the needy. The food is served to over 1000 people daily, throughout the year.

- **Yoga for the transgender community:**

Transgender people are at increased risk for certain types of chronic diseases, cancers, hormone issues, and mental health problems. They face stigmatization, discrimination, and also lack of access to quality care. Yoga encourages them to derive enormous benefits and experience a sense of well-being for a lifetime.

- **Yoga for special needs kids:**

To empower special, differently-abled children with basic yoga practices camps are conducted and children, with special needs, and from lower socio-economic groups, are

neglected due to a lack of parental awareness about their needs, and poor financial access to special education therapy. Children from Gharkul, Ali Yavar Jung National Institute of Speech and Hearing Disabilities, Rangoonwala Foundation, Reach Out, etc. are all duly exposed to the yogic way of life.

- **Police:**

The police force needs holistic health to deal with terror, anti-social elements, and other disturbing situations on a daily basis. They have trained over 10,000 personnel in yoga techniques through these programs to enhance their ability to manage similar psychological and physical ailments.

Swami Kuvalyananda established **Scientific Research Department (SRD)** in 1924. SRD's research-based findings have contributed to spreading the knowledge of yoga as a systematic study among scientists, students, and medical practitioners. Many such institutes in Maharashtra are working silently and contributing to the nation's development without commercializing the yoga heritage.

Conclusion:

India's yoga capital is Rishikesh, Uttarakhand but the work done by the yoga institutes of Maharashtra is remarkable. No wonder in the coming times Maharashtra will be also counted as a yoga hub. The government of MAHARASHTRA is very supportive. To give a recent example BMC has started a project of free yoga for the citizens of Mumbai in collaboration with The Yoga Institute. Maharashtra's educational institutes have the subject of Yoga in their main curriculum. Standardization of yoga, funding to the upcoming institutes, a grand celebration of International Day of Yoga, and unique steps at an individual level are contributing to the yajna of yoga. The Ministry of Ayush and govt of Maharashtra have a very positive approach towards authentic yoga and immense support is given to the institutes that are preaching real yoga. We can say that Maharashtra is the pioneer in promoting yoga not just on the state level but also at national and international levels.

References:

1. Dr. Jaydeva and Hansaji, Yoga sutras of Patanjali, The Yoga Institute, Santacruz, India, 2009, P.5
2. Yoga Sattva Journal, Dr.Hansaji Yogendra, the Yoga Institute, November 2020, P.5
3. Santan Rodrigues, The Householder Yogi-Life of Shri Yogendraji, The Yoga Institute, Santacruz, India,1995, P.231
4. Dr.Sharadchandra Bhalekar, Pranayama Mudra and Meditaiom, Kaivalyadhama, Lonavla,India, June 2017, P.(vii)
5. <https://kdham.com/31/12/2022,6.30 pm>
6. <https://yogavidyaniketan.zohocommerce.in//,3/1/2023,10>
7. <https://www.yogaiya.in/yoga-certifications/,4/1/2023,12pm>
8. <https://www.bhavans.info/5/1/2023, pm.>
9. <https://theyogainstitute.org, 10/1/2023,10 pm>

Padamshree Sindhutai Sapkal: Anathanchi Maai

Smt. Shaikh Shabnamara Feroz

Assistant Professor, Department of Arabic

Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce, Jogeshwari (E), Mumbai-60

+91 8655 681 223 shaikh.m2006@gmail.com

Abstract:

The famous personality Sindhutai Sapkal's journey shows that the life of a woman has never been easy. The story of Sindhutai is evidence of similar dejection. She has been facing the wrath of an autocratic society all her life. She faced intolerance as an unwanted girl child. She was married at an early age and had to suffer a lot through her husband during her last pregnancy at the age of 20. However, on the strength of her vitality, she managed to overcome all the difficulties of life and bring about change in the lives of orphaned children, making her a role model for women around the world, and especially in India, to lead successful and fulfilling lives. Sindhutai's inspirational life story is about luck and determination. Despite many problems in her life, she did the work of taking care of orphans. Today, thousands of children have happiness and dreams in Sindhutai's lap. There are six orphanages run in the name of Sindhutai in Maharashtra, where orphan children get food, shelter, education, and support and blessings of Sindhutai.

Keywords: Early life and Education, Married Life, Year of Struggle, Orphanages, Awards and Recognitions & Film.

Introduction:

In its long history, India has been fortunate to have many extraordinary human beings who devoted their lives to the betterment of society and the upliftment of the downtrodden. Like a man, there are so many women personalities who are writing stories of being "Special" by overturning the general perception with their wonderful contribution to society. Sindhutai Sapkal indeed is an example of women's empowerment, like Savitribai Phule, Ramabai Ranade, Fatima Shaikh, Tarabai Shinde, who are the daughters of Maharashtra who made efforts and dedicated their lives to women empowerment and nation building. Sindhutai the social reformer, spent her life caring for orphans after experiencing trauma in her personal life. Even after being born in Independent India, she became a victim of social atrocities present in Indian society. She is known as the "Mother of Orphans", and she took care of many orphans as if they were her own children. She had taken care of thousands of orphans, facing many challenging situations.

Early Life And Education:

"Don't be afraid of small crisis; just keep moving and learn to befriend the crisis", said Mother Teresa of Maharashtra, and Ananthanchi Maai, Yashoda, i.e Sindhutai Sapkal. She was fighting against all the difficulties around her from every corner of her life. She was a daughter of Abhimanji Sathe who lived in Wardha, a district of Maharashtra, India, with his family. He was a cowherd. On Nov. 14th 1948, a baby girl was born in the Sathe house in Pimpri Megha village of Wardha, Maharashtra. The whole family was immersed in mourning after her birth as they were expecting a boy. Although the child's real name was Sindhu, the villagers nick-named her "Chindi", which means a torn piece of cloth. She saw this world through the eyes of a cattle grazing family. Her father was eager to educate her, but her mother opposed this. Hence, she was

able to complete her education only till Class 4th. Poverty robbed this girl's dream and right to study, and her parents forced her to marry at the tender age of 12 years, due to which Sindhu's childhood was taken away from her.

Married Life:

In her childhood, she faced discrimination as an unwanted girl child; she was disliked by everyone in the village. On the other hand, due to poverty, she was forced to marry at an early age of 12, while her husband Shrihari Sapkal, who was 20 years older than her, and moved to Nawargaon village, Seloo in Wardha. This time was very difficult for Maai, She bore three sons, and by the time she turned 20, she had been abandoned by her husband during her fourth pregnancy, and she had been abused, thrown and left to die in a cowshed. Then she gave birth to a baby girl in the semi-conscious stage, and cut the umbilical cord herself, and went away with her daughter to survive.

Years Of Struggle:

Sindhutai Sapkal was a very positive thinker in her life, despite being a victim of child marriage, her desire to help the distressed was instilled in her to take revenge against those who mistreated and undermined her. Sindhutai begged on the streets and at railway stations to meet her needs. Her very struggling life was for the survival of herself and her daughter. After that, Sindhutai started living in the railway station with her daughter. Begging for food and staying in graveyards to keep herself and her daughter safe at night.

In this constant struggle to survive, she found herself in Chikaldara, situated in the Amravati district of Maharashtra. On account of a tiger protection project, 84 tribal villages were shifted.

Amongst the confusion, a project officer imprisoned 132 cows of Adivasi villagers, and one of the cows died. Sindhutai concluded to confront for a proper restoration of the powerless tribal villagers. Her battles were acknowledged by the Minister of Forests, and he made suitable arrangements for possible shifting.¹ It was during these difficult times she soon saw that there were many other needy children at the stations who had no one to look after them, therefore she became their mother. Her first adopted child was Deepak; later, she adopted sixteen more children and started arranging food for them. She begged at the railway station to feed thousands of children. After years of hard work, she established her first ashram at Chikaldara. She travelled across villages and cities to raise money for her ashrams. People who gave her money asked her for a receipt, so she noticed the need for an NGO. She faced experiences of poverty, abjection, and homelessness; Sindhutai found dozens of destitute orphans and women who were harshly neglected by society. She began adopting these orphans and worked and sometimes begged constantly to feed them. To escape prejudice towards her biological daughter, Sindhutai sent her daughter to trust in Pune. Many a time, she even had to fight for the next meal due to lack of funds. But Sindhutai never stopped.

In June 2016, Maharashtra's department of women and child development (WCD), pressurised Sindhutai to expel orphans living in her Sanmati Bal Niketan and hand them over to the department to rehabilitate them in government orphanages, because Sanmati Bal Niketan is unregistered with WCD. Following an online petition launched by Sucheta Dalal, Founder-Trustee of the Moneylife Foundation and successive articles issued by Moneylife exploring justice for the mother of orphans, Devendra Fadnavis, the then chief minister of Maharashtra, permitted special permission to Maai's orphanage²

At the age of 80, her husband came to her regretfully. She welcomed him as her child, declaring she is only a mother now! If you visit her ashram, she proudly and very affectionately introduces him as her oldest child! In person, she encountered a boundless source of energy and motivation, with completely positive feelings and no ill will for anyone.

Orphanages:

Sindhutai established so many orphanages in order to help the less fortunate children of society find a home for themselves and give direction to their lives.

She has utilised the award money to purchase land to build homes for her children. Some of her orphanages in Maharashtra are: Mother Global Foundation - Pune, Sanmati Bal Niketan, Bhelhekar Vasti, Manjri, Hadapsar, Pune, Mamata Bal Sadan, Kumbharvalan near Saswad, Purandar taluka (started in 1994), Savitribai Phule Mulinche Vasatigruh (Girls' Hostel) Chikhaldara, Amravati, Abhiman Bal Bhavan, Wardha, Gangadharbaba Chhatralaya, Guha Shirdi, Saptasindhu' Mahila Adhar, Balsangopan Aani Shikshan Sanstha, Pune, Shree Manshanti Chatralaya, Shirur, Vanvasi Gopal Krishna Bahuuddeshiya Mandal Amaravati.³ For the last 40 years, she has walked from village to village, requesting for charity in her speeches to comfort lives, uplift, and help thousands of orphans stand on their own feet and now the government's decision to own her orphanages is highly appreciable.

Awards & Recognition:

Sindhutai's great social work has been acknowledged through over 750 awards. The record of few Awards are recognized to Maai:-

- Sindhutai received the prestigious Padma Shri Award in 2021,⁴ "Iconic Mother" and "Mother Teresa Awards, She also received the Ahmadiyya Peace Prize at the National Peace Symposium held in London in 2014. She also got an award known as 'The Mind of Steel' in 2010. True to the award's name, Sindhutai has a mind of pure steel⁵
- Sapkal was conferred a Doctorate in Literature by the D.Y Patil Institute of Technology and Research, Pune, in 2016⁶
- The Real Heroes Award from CNN-IBN and Reliance Foundation, COEP Gaurav Puraskar given by College of Engineering, Pune. Ahilyabai Holkar award by the Maharashtra Government. Sapkal received the Dattak Mata Purskar in 1996, given by non-profit organization Sunita Kalaniketan Trust.⁷

Film:

The 2010 broadcasted Marathi movie 'Mee Sindhutai Sapkal' produced by Anant Mahadevan is a documentary influenced by the real story of Sindhutai Sapkal. The film won "various national awards and was selected for world premiere at the 54th London Film Festival".⁸

Sindhutai Sapkal, better known as "Anathanchi Maye", had underwent surgery on November 24, 2021, for a large diaphragmatic hernia. She had recovered well, but about a week ago, she developed a lung infection. She suffered a massive cardiac arrest on Tuesday and passed away on January 4, 2022, according to Dr. Shailesh Puntambekar, medical chief of Galaxy Care hospital, Pune. She was 74 at the time of her death.⁹

Conclusion:

The State of Maharashtra has a long history of social reformers, who devoted their lives to the upliftment of society. One among them in recent times is Sindhutai Sapkal. Her work inspired not only Maharashtra but also India. The work done for orphans by Jyotiba Phule and

Savitribai Phule in the 19th century continued with great vigor in the 21st century by Sindhutai Sapkal. The daughter of Maharashtra and the Mai of thousands of orphan children became a household name, is an inspiration and motivation to each woman, not to be compressed by others, set an epitome of self-esteem and determination, and by her deeds proved that, no need much to do great, your will take you places where people starts following you.

Sindhutai, herself kept burning like a candle for the destitute children and irrigated their lives with her light, which greatly contributed to the society and building the nation. She works continuously to form the future of these orphans because she believes that a deprived child means a deprived nation.

References:

1. https://www.researchgate.net/publication/317123393_Mother_of_orphans_Sindhutai_Sapkal:- Authors: Kalaa Chenji & Raghavendra Sode / April 2017 - Asian Journal of Women's Studies 23(2):243-249.
2. “Mother of Orphans”, **Moneylife NEWS & VIEWS**: Vinita Deshmukh, 30th June, 2016. / Retrieved 5th January 2022.
3. <https://www.sindhutaisapakal.org/about-Sindhutai-Sapkal.html>:- Copyright 2015 Saptasindhu - All rights reserved. | Supported by Umesh Tharkude | Powered by Cloudmatic
4. <https://www.news18.com/news/india/renowned-social-worker-sindhutai-sapkal-passes-away-4623326.html> / Last Updated: JANUARY 04, 2022, 23:33 IST
5. <https://www.esamskriti.com/sa/Good-Work-India/The-story-of-Sindhutai-Sapkal---A-mother-to-orphaned-children-1.aspx> / By Raksha Paharia / September 2018
6. <https://mumbaimirror.indiatimes.com/mumbai/other/sindhutai-sapkal-to-get-award-for-social-service/articleshow/66145057.cms> / PTI / Updated: Oct 10, 2018, 11:35 IST.
7. Sindhutai Op.cit
8. Ibid
9. <https://www.ndtv.com/india-news/maha-social-worker-sindhutai-sapkal-orphan-childrens-mother-dies-2689212> / India News / Press Trust of India / Updated: January 05, 2022 2:50 am IST

Shankarrao Salvi: Maharishi of Kabaddi

Smt. Khan Fouziya Aftab Ahmed

Assistant Professor, Department of History,

Ismail Yusuf college of Arts, Science and Commerce, Jogeshwari(East), Mumbai-60

Mobile no. 9920103102 /Email:khanfouziya02@gmail.com

Abstract:

Kabaddi Maharishi Shankarrao aka Buwa Salvi also known as Maharishi Shankarrao, is a well-known figure in Maharashtra sports. Kabaddi's Mahameru. The audience was captivated when the orator Buwa rose to speak. Saraswati was actually surviving on the tongue of Buwa. To argue that Buwa was born for Kabaddi would not be incorrect. Shankarrao's influence, however, extended beyond kabaddi and athletics to a number of other areas, including politics, administration, literature, entertainment, etc. Because of this, Shankarrao Salvi had every right to need any state official or leader to carry out this task for Kabaddi, and he did so obstinately.

Keywords: Family Background, Journey to Kabaddi, Political Relations, Awards & Recognitions and Conclusions.

Introduction:

Shankarrao Salvi was an Indian Kabaddi player, coach, and administrator who lived from July 15, 1931, to February 15, 2007.¹ He served as the Amateur Kabaddi Federation of India's life president. His work in the area led to the kabaddi game's standardisation and the fusion of 'Hu tutu'. 'Hu tu tu', a traditional kabaddi-like game played in Maharashtra, with nine players per side as opposed to the normal kabaddi's seven. Traditionalists in Maharashtra had fought against the name 'Kabaddi' which is more widespread in northern India, replacing 'Hu tu tu.' Even when it was accepted in the states of southern India, they continued to oppose it. Shankarrao Salvi made every effort to acquire Kabaddi, a genuine country game played in the villages of Maharashtra, for the Asian Games.

Origin of Sport Kabaddi:

"The popular contact sport kabaddi, also known as kabbadi or kabadi, is played by two teams at opposite ends of the field. One player, chanting Kabaddi Kabaddi Kabaddi Charges into the opponent's court and tries to touch the opponent closest to him, while the seven opponents do manoeuvres to catch the attacker. This is Kabaddi, the match of one against seven, known as the game of struggle".²

At that time, Kabaddi was played, in different tunes in different states. 'KaunBada' was played in the North, 'Hadudu' in the East, 'Chennugudu' in the South and 'Hututu' in the West i.e. Maharashtra.³

Rise of Shankaarao Salvi as Kabaddi player:

The Salvi family originally hailed from Asurde village in Chiplun taluka of Konkan. Late Shiv Sena leader Datta Salvi and former Shiv Sena corporator Rajabhau Salvi are elder brothers of Buwa. They are five brothers in total. The Salvi family lived in the Mankar building in Prabhadevi. On behalf of the Pragati Kala Mandir organization of Prabhadevi, the Salvi brothers organized Vasant lecture series. Shankarrao Salvi used to coordinate it. On behalf of the same Pragati Mandir, a Kabaddi tournament was also organized at the playground on Murari Ghag Marghar. Teams from not only Mumbai but also from Pune, Solapur, Ichalkaranji, Sangli, Satara

and other districts were playing in that tournament. "The discipline, punctuality, strict adherence to the rules and the variety of the game attracted Buwa to the sport of Kabaddi".⁴

Transformation of Kabaddi under Shankarrao :

Shankarrao Salvi's journey in Kabaddi started around 1950. His efforts in the field resulted in the merging of 'hu tu tu' into a standardised version of Kabaddi. 'Hu tu tu', a traditional game similar to Kabaddi, played in Maharashtra, has nine players per side whereas the standard Kabaddi is played with seven players per side. Traditionalists in Maharashtra had resisted replacement of the word 'hu tu tu' with 'Kabaddi' a word more common in northern India. They had persisted in their resistance even after its acceptance in the southern Indian states. He was the first to break the rules of 'Buck', who broke Kabaddi. They adopted all the rules for Kabaddi from Hu tu tu, who were leading Mumbai Maharashtra, except for two notable changes: Dum and a team of seven players instead of nine. Also, the 'All India Kabaddi Federation' was established that year. Shankarrao Salvi had an idea that if the game of Kabaddi was played everywhere with the same rules and intensity, it could progress. But for that, Salvi also recognized the need to implement the concept of one game, one organization (one game, one federation).

Kabaddi as a Sports local to National under Shankarrao:

In order to start it from his own home, Buwa started building Kabaddi properly by establishing a district organization in Maharashtra. But Hu tu tu gangs and Hu tu tu lovers in Maharashtra called him the killer of Maharashtra. However Shankarrao, who once moved to Pandharpur from Dindi, carried the banner of Kabaddi promotion and spread first to the nooks and crannies of the state and then throughout the country, hence he became the 'Father' of Kabaddi fans. Shankarrao popularized Kabaddi in the country with his organizational skills, fluent rhetoric and nonchalant attitude. Wherever Buwa met any political leaders, he would discuss what could be done for the development of Kabaddi. The most effective speaker is said to be Shankarrao Salvi.

"Salvi, a Royist", built positive ties with the state government and secured Maharashtra's chief minister's official support for Kabaddi. Salvi lived in a rented home, but asked for space for a kabaddi administrative office when the Chief Minister asked him what he wanted. He did not use his connections for personal gains.

Shankarrao was treated like a son by former chief minister Yashwantrao Chavan and his wife Venutai. Buwa was successful in getting Kabaddi the Lokashraya and the royal refuge thanks to his political savvy. Despite all of these initiatives, Shankarrao faced greater opposition within Maharashtra. However, the objection of the Hu tu tu aficionados faded in 1957–1958 when the Grand National Kabaddi Tournament was held at Parel St. Xavier field. Shankarrao won the state of Maharashtra by inviting Prime Minister Jawaharlal Nehru to the award ceremony. With his ancestors, Yashwantrao Chavan met Sharad Pawar. "Buwa, I would comprehend that kabaddi disseminated and promoted only when teams from other states win in the national competition, Yashwantrao added at the same time. Shankarrao Salvi was enraged at Yashwantrao's speech".⁵

When Manohar Joshi was the Chief Minister, he began making plans for the government to host a Kabaddi competition. Due to financial issues, the 'Ashwinikumar Bhoir Chashak' kabaddi competition had to be cancelled. In this situation, Shankarrao Salvi planned to start the

same kind of rivalry in order to secure a steady source of revenue. Joshi also enacted a law promoting Kabaddi, and the first competition was known as the Shivashahi Chashak and took place in 1997. These days, the event is known as the 'Chhatrapati Shivaji Chashak'.

Kabaddi an International sport :

Kabaddi's entry into the Asian games in Delhi in 1982 was delayed due to the political upheavals in Maharashtra. But Shankarrao did not give up his efforts. He urged Shri Sharad Pawar to meet former Prime Minister Indira Gandhi. Putting political differences aside, Shri Sharad Pawar met Indira Gandhi with Buwa. On his father's insistence, he asked Indira Gandhi to include kabaddi in the Asian Games.

Shankarrao Salvi travelled widely to popularise Kabaddi. In the 1970s, Shankarrao Salvi organised tours to Bangladesh and Japan. His efforts led to the popularisation of the sport internationally and it was played in the Asian Games in 1990, where India won the Gold medal, fulfilling Shankarrao's 'Dream'. He was a member of the working committee of the International Kabaddi Federation when the foundation was created in 2004.⁶ Here onwards, Kabaddi as a sport made great progress and began to organize international kabaddi tournaments for both men and women in India. Asian Amateur Kabaddi Federation (AAKF) and The International Kabaddi Federation (IKF) promotes Kabaddi. The new version is Pro Kabaddi League (PKL) which is a professional Kabaddi league of India. This tournament is played on the same format as that of Indian Premier League(IPL). "The first edition of the Pro Kabaddi League (PKL) started in 2014 with eight franchises. It consisted of players from all around the world. This tournament is backed by the Amateur Kabaddi Federation of India (AKFI), Asian Kabaddi Federation (AKF) and International Kabaddi Federation (IKF)"⁷.

Fame and Awards:

Shankarrao Salvi is popularly referred to as 'Buwa Salvi' and honorarily as 'Kabaddi Maharishi' or the grand old man of Kabaddi. Salvi received the 'Shiv Chhatrapati Rajya Krida Jivan Gaurav Puraskar', awarded by the Government of Maharashtra to sports persons from Maharashtra for lifetime contribution to sports, in 2005. The 27th Federation Cup Kabaddi Tournament, held in May 2007 in Mumbai and organized by Maharashtra State Kabaddi Association, was dedicated to Salvi. In Maharashtra they celebrate Kabaddi Din ('Kabaddi Day') on his birthday, which is on July 15. The venue of the 57th Maharashtra State Kabaddi Championship was named after him as 'Late Shankarrao Salvi Krida Nagri'. At the age of 75, Shankaarao Salvi left for heavenly abode on February 15, 2007 in Mumbai. Because of his remarkable contribution to the sports of Kabaddi, he is rightly known as 'Maharishi'.

Conclusion:

The state of Maharashtra has made a great contribution in the arena of sports. The sport Kabaddi is promoted to the world standard and today one of the most favourite sports of the globe. It was from local reached to the international level due to Shankarrao Salvi. Indeed, he is the Maharshi of Kabbadi. Due to his efforts today, not only male but also female Kabbaddi teams of different parts of the world are participating at national and international level. Maharashtra has always a progressive state and provided equal opportunities to all. Naturally, it accelerates unity in various parts of the country –globe and peaceful co-existence. It encourages friendly relations between the states and nations. It helps to understand culture of the various people, leading to closeness among different players. The nation builder Shankarrao Salvi will always

be remembered for his noble endeavours. Kabbadi enjoys honour in sports internationally today because of Mahrshi Shankarrao Salvi-the son of Maharashtra, though not many remembered him. This is an attempt to discover the legacy of Shankarrao Salvi with gratitude.

References:

1. R G. Goel, 'Encyclopaedia of Sports and Games' , Vikas Publishing, 12th and Revised Edition Page no- 290
2. 'State's sports persons awarded. Mid-Day'. 20 February 2005. Retrieved 7 August 2013.
3. Kabaddi ,tutorial point, SIMPLY EASY LEARNING
https://www.tutorialspoint.com/kabaddi/kabaddi_quick_guide.htm
4. 100 unsung heroes of Maharashtra Kabaddi titled 'Kabaddi che 100 Mahayoddhe' Sunday, Book Release, April 10, 2022, 02:36 PM IST, freepressjournal.in
5. Kabbadicha Warkari -- <https://maharashtratimes.com/editorial/column/kalthase/kabaddi-maharshi-shankarrao-alias-buwa-salvi-is-a-great-personality-in-the-field-of-sports-in-maharashtra-/articleshow/88431326.cms>
6. Indian athlet- Shankarrao Salvi [Indianetzone](http://Indianetzone.com)
https://www.indianetzone.com/73/shankarrao_salvi.htm
7. Manual of Kabaddi by Dr Biswajit Sardar and Dr Kavita Verma 2014 international E-Publication page no.01

A Critique of Shashi Deshpande's Novels ' The Dark Holds No Terror and that Long Silence' and Her Contribution to the State of Maharashtra

Smt.Saima Khan

Assistant Professor, Department of English

Ismail Yusuf College of Arts, Science, and commerce Jogeshwari Mumbai 60

Email ID- Sawymakhan@gmail.com, Mobile no: 8828549779

Abstract:

This paper deals with the empowerment of women in the contemporary era. "Feminism is an expression of women's rights based on the equality of the sexes. In literature, it refers to any mode that approaches a text with foremost concern for the nature of the female experience." ¹ The research describes Indian women writers like Shashi Deshpande, who has contributed to India as a Maharashtrian writer in English. She has expressed the role and position of the woman through their writings in English. She has expressed the real oppression and fight of women to achieve gender equality, through her works. The researcher selected her two novels "The Dark holds no terror" and "That long silence" to illustrate her as a Feminist novelist.

Keywords:Contribution, Global Recognition, Education, Opposition, Relationship, and Success.

Introduction:

Maharashtra has remarkably contributed to the overall world literature. This contribution of Maharashtra has been primarily through Indian works in English, numerous novelists on the contemporary scene have given expression to their creative appetite in no other language than English and have brought credit to Indian English fiction as a distinctive force in world fiction. Shashi Deshpande is one of the eminent novelists of up-to-date Indian literature in English. Western readers align her with Anita Desai. Indeed, each writer's work centers around women who live in trendy Indian society. However, Deshpande lives and writes in Maharashtra, and she has expressly addressed Maharashtrian readers. Shashi Deshpande's contributions to India as a Maharashtrian writer. This analysis is on two of her major novels viz., The Dark Holds No Terrors and That Long Silence. These two novels have won awards such as being a recipient of the Sahitya Akademi Award and the Padma Shri Award in 1990 and 2009 respectively. and are translated into many other foreign languages.

The themes and topics, the cultural contexts of her novels appear to replicate Deshpande's family and its cultural setting. Deshpande's novels are not simply family complexities, they are conjointly the complexities of memory, and it is that girls form because it has formed them, that expertise that they leave behind, through a divorce or separation.

Aim:

The study aims to search out Shashi Deshpande's contributions to India as a Maharashtrian writer. This analysis is on two of her major novels viz., The Dark Holds No Terrors and That Long Silence.

Objectives:

- To investigate how sex and gender are constructed in society.
- To prevent domestic abuse.
- Recognize many forms of discrimination against women.

Literature review:

The Indian works in English have enlightened the literature with their quality and vividness. Truly, it represented the culture, history, and all the variants necessary for the enrichment of the literature worldwide. India is the third largest patron of novels after the USA and the UK. Although the works profoundly deal with regionalism, they crossed the natural boundaries with universal themes. India is a land of diversity with so numerous languages, persuasions, races, and societies. This multifariousness gave the litteratrice enormous liberty to deal with colorful themes. This third-generation Maharashtrian litteratrice also dealt with literal, artistic, philosophical, and much further grounding their themes around humanity. The litteratrice have concentrated their themes around sociological, Diasporic rudiments, womanlike subjects, wisdom and technologies, explorative works, and much further.

“Dr.Venkateswarlu, a research scholar in his research paper presented Shashi Deshpande as a Feminist novelist who has contributed to India through her works.”² “Another research scholar Shika Sharma has presented Shashi Deshpande as an Indian feminist who battles against social issues inside the male-centric society.”³

This paper gave a view of how Maharashtrian litteratrice brings out the oppression and repression of women in this patriarchal society. Each work is an open window to the womanlike world to reconstruct the world of suppressed feelings of women. From this, it is apparent that women began to use the power of the pen. Women's work of all kinds is considered to be as precious as that of men. It has come to an age in terms of quality and variety. So the credit goes to women novelists whose contribution counts a lot in the works and publishing of novels. They try varied themes, ways, or styles, and raise issues of estate, class, gender, identity, and individuality. Therefore the contribution of Maharashtrian litteratrice to Indian novels in English is tremendous.

Importance of Research

- To enhance society for both current and future generations, women can make valuable contributions.
- Helping Maharashtrian women transform their lives in society benefits India's development.
- Recognize their capabilities, Self-analysis, and Worth.

A Feminist litteratrice Shashi Deshpande:

India is a patriarchal society where men enthralled a veritably prominent position as compared to women. In such a situation doing commodities differently and intellectually is a challenge. The benefactions of Indian litteratrice are appreciated in all erudite orders. litteratrice tries to express demarcation, dissatisfaction, and agony through their workshops. Each work of this litteratrice goes further than all those gender propositions and reacts against them. Their work comes out of that appetite for freedom and to break all those rough forces. They've depicted the life woman who's trapped between their bournes and the constricting forces of patriarchy.

Deshpande was born in 1936, in Dharwad. She is the younger female offspring of the Indian scholar, novelist, actor, and writer R. V. Jagirdar (1904-1984) and his adult female Sharda Arya. Below the name of Adya Rangacharya, and co-jointly below the name of Shriranga, he revealed a large literary end product that features translations of Indian plays. He enjoyed nice

success and fame, his work has become a part of the national Indian heritage. Shashi Deshpande was inspired by her father's works.

Deshpande grew up in a very family that belonged to a higher socio-economic class, She was given the standard education at a British convent faculty, moved on to Bombay University and studied political economy and politics, took a second degree, in law, in the metropolis, and had her 1st job with an attorney, then as a law communicator. Finally – she was by then married, with two sons, she had an additional degree in journalism (1969-1970), and flat-topped that with a Master of Art. Deshpande creates figures that take her readers through the social strata of urban society, however, her interest involves girls of the center and higher middle classes; girls fight for their area, their place within the family, and their social and cultural setting. This setting is that the scene to her stories, the action remains non-public, even with rape that is, after all, non-public solely to an exact degree. along with her first revealed novel, *The Dark Holds no Terrors* (1986), she introduces this painful topic that had already been there, as marital status rape, in one of her early stories, “*The Intrusion*”, later follows it up within the *Binding tracheophyte* (1992) and *shadow show* (2013).

“Women without men, I realized then, are totally different creatures.”—⁴

Deshpande's novel *That Long Silence* (1988) which she says is her most autobiographical one, makes silence, by the family and by society, its main topic. It is, as she has aforesaid, a loud shriek of despair. The best figure, however, manages to interrupt the silence and speak out, achieving agency. The novel had been initiated in English, and in Britain, however, was translated into Hindi, Marathi, and South Dravidian. This shows, not solely the impact of the linguistic diversity of the landmass but conjointly the standing Deshpande has by then achieved.

Women, in Deshpande's works, are not simply victims of circumstance, family, or society. Over the decades that Deshpande's work embraces, they have come to stand out as tone-assured, self-empowered, eloquent personalities. They leave behind limits and limitations, hurt themselves against and cross walls and conventional morals. The womanish figure in *In the Country of Deceit* (2008) enters into a relationship with a wedded man. Some men rape women, who are führers, but also remarkable men – suckers, misters, and fathers. Shashi Deshpande presents a realistic picture of middle-class educated women who are economically independent and who represent a larger part of contemporary Indian society.

Through her novels, she has presented the problems and conflicts of educated middle-class women who have to attune to the traditions and customs despite their desire to prove their identity in society. Shashi Deshpande, realizing the morals and values of Indian culture, tradition, and society, does not deny the necessity of the actuality of men in a woman's life, but she does not accept the total subjection of women before men. substantially her heroines are practical women and they do not believe in traditional walls. In traditional countries like India marriage is not grounded in love. Hence a loveless wedded life causes the woman and the man to drift down from each other. Numerous educated and professional women of the moment have to compromise their careers for their families to save their marriages. In this environment, it is relatively material to mention that Shashi Deshpande and other litteratrice have dealt with the dilemma of the ultramodern educated women in the traditional society which however has been said to have progressed yet has not slackened its rigidity towards the women. As a consequence, tone-conscious and individualistic women have to face the disgrace and suffering caused by

broken connections. nonetheless, there's no dearth of progressive women who are seeking to achieve fulfillment against the defiance of manly jingoism.

Conclusion:

In conclusion, the disquisition demonstrates feminism is a battle for the equivalency of women, a drive to beget women to end up like men. The militant meaning of feminism considers it to be the battle against all types of man-centric and hottest hostility. This examination recognizes the development of Indian Feminism and its advancement. Indian women scholars have put the issues of Indian women in general and they have demonstrated their place in the universal literature. A great part of the early changes for Indian women was directed by women. Be that as it may, by the late nineteenth century they were joined in their trials by their consorts, sisters, cousins, and different people legitimately told by battles, for illustration, those completed for women's training. By the late twentieth century, women got a more prominent tone-governance through independent women's associations. Women's interest in the battle for occasion erected their introductory attention to their job, what is further, rights in independent India. Shashi Deshpande and other feminist Maharashtrians contributed to India through their works.

References:

1. N.K, prasad. "feminism in shashi deshpane's roots and shadow." Journal of literature. culture and media studies, vol. vol. 1, no. 2, 2009, p. 2. Feminism in Shashi Deshpande's Roots and Shadows | Prasad | Journal of Literature, Culture and Media Studies
2. Yesapogu, Venkateswarlu. "the role of Indian writers and their contribution to India." International Journal on Studies in English Language and Literature, vol. vol. 3, no. 12, 2015, pp. 37- 44, <https://www.arcjournals.org/pdfs/ijsell/v3-i12/7.pdf>.
3. Sharma, Shikha. "Feminism In Indian English Literature -." Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education, vol. Vol. 16,, no. No.4,, 2019, <http://ignited.in/I/a/109710>
4. Deshpande, Shashi. "Shashi Deshpande Quotes (Author of That Long Silence)." Goodreads, https://www.goodreads.com/author/quotes/71952.Shashi_Deshpande

Father of Indian Cinema: Dadasaheb Phalke

Smt. Shaikh Shabana Wahid

Assistant Professor , Department of Arabic

Ismail Yusuf College of Arts Science and Commerce, Jogeshwari, Mumbai

9773 724 051. Shaikhshabana393@gmail.com

Abstract:

The main objective of my research paper is to find out the life achievements of Dadasaheb Phalke and the impact of his work on the film industry. The Indian film industry is the biggest in the world, with around 20 regional sectors collectively producing between 1,500 and 2,000 movies every year. Dadasaheb followed various interests, like photography, lithography, architecture, and amateur theater, and even became a master of magic. As you can see, Dadasaheb Phalke was a pioneer, an adventurer, and a great thinker. And a startup entrepreneur! In 19 years of his career he made 95 films and 26 short films.

Key words: family background and early career, Raja Harishchandra movie, books, awards, films, conclusion.

Introduction:

Maharashtra has given many pearls to India, whether they are freedom fighters, businessmen, social workers, Bollywood personalities, or related to any field. Every Indian feels proud of them. Not only in India are they famous and prestigious, but also around the world. They are twinkling stars of India, whose shining never becomes dim. One of them is Dadasaheb Phalke.

Family background and early career:

Dhundiraj Phalke was born on April 30, 1870, at Trimbakeshwar (Nashik), into a Marathi-speaking Brahmin family. His father, Govind Sadashiv Phalke, was a religious priest, conducting religious ceremonies; he was also a good Sanskrit scholar; and his mother, Dwarkabai was a housewife. They had seven children—three sons and four daughters.

His father taught him religious rituals like yajna and the dispensing of medicine. After completing his primary education in Trimbakeshwar, matriculation was done in Bombay. He was appointed as a Sanskrit professor at the Wilson College of Bombay.

In 1885, he joined the Sir J. J. School of Art, Bombay, and completed a one-year course in drawing. Later, he joined Kala Bhavan, the Faculty of Fine Arts, at the Maharaja Sayajirao University of Baroda, and completed his course in oil painting and watercolour painting in 1890.¹ In 1891, he learned the techniques of preparing half-tone blocks for photolithio and three-colour ceramic photography of six months.

For the drama companies, he started printing the stage curtains. This got him some basic training in drama production, and he also got some minor roles in the plays. He also learned some magic tricks from the German magician who had come to Baroda at that time. This magic trick helped him in photography and filmmaking.

At the end of 1901, Phalke began performing magic in front of the public under the professional name of Professor Kelpha. In 1903, he worked as a photographer and draughtsman at the Archaeological Survey of India. But, not satisfied with this work, Phalke resigned in 1906 and started a printing press at Lonawala under the name “Phalke Engraving and Printing Work.”

In this press, the major work is photolithography for Ravi Verma Press. Later, Phalke's press shifted to Dadar, Bombay, and he changed its name to "Laxmi Art Printing Press" in 1908. Phalke went to Germany in 1909 to buy the necessary colour printing machinery. After leaving "Laxmi Art Printing Works," many financiers offered to start a new printing press with Phalke, but he refused their offers.

It was Dadasaheb Phalke's chance to watch the silent film "The Life of Christ" in 1910 that was the turning point of his career. He took it as his mission to bring all that was Indian to the moving picture screen.

First of all, Phalke began collecting various film-related materials from Europe, like catalogues, books, and movie-making equipment. He bought a small film camera and reels and started showing movies at night by focusing candlelight on a lens and projecting the pictures on the wall.

On February 1, 1912, he went to London. In London, Phalke met the editor, Mr. Cabourn, of "Bioscope Cine-Weekly," near Piccadilly Circus. He was very much impressed with Phalke's dedication and introduced him to the film director, producer, and screenwriter Cecil Hepworth of Walton Studios. Hepworth allowed Phalke to visit his studio and all departments of the studio, and he also got permission to see a demonstration of filming. Dadasaheb Phalke stayed in London for two weeks and returned to India on April 1, 1912. After coming back from London, he founded a film company and started looking for a spacious place to shoot the films. Soon, the family shifted from the Ismail Building on Charni Road to the Mathura Bhavan Bungalow in Dadar.² In 1913, he released India's first silent film, "Raja Harishchandra."

Raja Harishchandra (movie):

He had taken the decision to make his film on the basis of the legends. So he decided to make a film on Harishchandra and wrote the script for it, but casting this film was a major problem because there were no available actors to play the female leads. For this reason, he went to the red light area but did not succeed. Finally, male actors performed the female roles. Dattatraya Damodar Dabke played the lead role of King Harishchandra, and Anna Salunke was Queen Taramati. Phalke's elder son Bhalchandra was given the role of Rohitasha, son of Harishchandra. The film was completed in six months and 27 days, producing a film of 3,700 feet (1,100 m), or about four reels. The film premiered at the Olympia Theatre, Bombay, on April 21 and had its theatrical release on Saturday, May 3, 1913, at the Coronation Cinema, Girgaon, Bombay.

The Government of India had declared Raja Harishchandra as the first Indian feature film; this was a silent film. About 15 thousand rupees were spent on the making of the film. At that time, it was a huge amount. Dadasaheb Phalke somehow completed the film. For making this film, he and his family struggled very hard; even his wife and children's dedication was admirable. His wife always stood by him like a steadfast rock. At the time of the financial Crisis, Phalke and his wife counted out their entire savings and it came to all 59 rupees, and their need for the film was 10,000 rupees. They worked very hard. In order to understand all about filmmaking, Dadasaheb taxed his eyes with intense viewing and experimentation. As a result, his health suffered. He went blind temporarily.³ After recovering the motion camera, he captured every moment, even the daily progress of growing plants. All the interesting stories he showed people to make them believe that it would be possible to make motion pictures. In those days, dramas were in vogue. People used to enjoy six hours of drama for two annas. In such a

situation, who would spend three annas to watch a one-hour film? After the success of Raja Harishchandra, Phalke relocated to Nashik. For his next film, he selected the mythological love story of Nala, a king of the Nishadha Kingdom⁴ Durgabai Kamat was cast as Parvati and her daughter Kamlabai Gokhale who acted as female artist in the film. "Mohini Bhasmasur," Mohini was introduced by Dadasaheb Phalke as heroin which was released on January 2, 1914⁵ After that, Dadasaheb Phalke directed many films like Satyavan Savitri, Lanka Dahan, Shri Krishna Janma, Kaliya Mardan, Buddhadev, Setu Bandhan, and Gangavataran.

Harishchandrachi Factory movie :

Inspired by Dadasaheb Phalke's struggle and achievement, Paresh Mokashi, a film director, made a film on him titled 'Harishchandrachi factory' in 2009. The hard work and challenges faced by Dadasaheb Phalke while making his first film ' Raja Harishchandra' is shown in this film. This film was nominated for an 'Academy Award' in the best foreign language film category from India.

Books written on Dadasaheb Phalke:

Many writers have been influenced by the work of Dadasaheb and written books on him about his life achievements in many languages; some of them are as follows:

- Dadasaheb Phalke (Bhartiye Chitrapat Surushtiche Janak)... By Bapu Watve (Marathi)
- Light camera action.. by Rupali Bhawe (Hindi)
- Dadasaheb Phalke Kal Ani Kartrutva.. By Jaya Dadkar (Marathi)
- Film Udyogi Dadasaheb Phalke.. By Gangadhar Mahabre (Hindi)
- Dadasaheb Phalke, founder of Indian cinema By Hseham Amrahs (English)

People who were inspired by Dadasaheb Phalke:

Most people were inspired by Dadasaheb Phalke's dedication, sacrifice, and struggle and became successful in their lives. They learned lessons from Dadasaheb Phalke, walked on his path, and made India proud around the world. They were all multi-talented. Some of them are:

Bhalji Pendharkar :

He was an Indian film actor, producer, and director. He has made his contributions to Indian cinema by working in Marathi films like those of Chhatrapati Shivaji, Valmiki, and Raja Gopichand. He got the Dadasaheb Phalke Award.

V. Shantaram:

He was also a popular actor, screenwriter, director, and producer. He was a legendary filmmaker with a sensitive imagination. He directed his first film, "Netaji Palkar." He was honoured with many awards, like the Dadasaheb Phalke Award, the Berlin International Film Festival Special Award, etc.

Raj Kapoor:

He was an Indian actor, director, and producer; he was also called the "Showman" of Cinema. His first film directed by him was 'Inquilab' at a very young age, 24 years. He was also awarded the Dadasaheb Phalke Award.

They are all very popular and awarded by the Dadasaheb Phalke Award, and they have moved forward the dream of Dadasaheb Phalke.

Impact of Indian cinema on: Indian Economy:

The film industry is the greatest business on earth. Today, almost 1,000 to 2,000 films are released every year, both regional and Hindi. The film industry by 2019 was a multimillion-dollar industry. Bollywood is responsible for 40% of India's income, and the yearly growth rate is unexpectedly high, ranging between 10% and 20%. Various analysts have rated this industry as the second-most important domain for India's growth. It provides employment for almost 6 million people alone. The impact of the film industry also extends to other sectors like talent, employment, tourism, education, etc.

Psychological impact:

Films are the mirror of society. Movies have a profound effect on children's minds. Youth loves movies; they see love, rumour, violence, non-violence, respect for others, etc. Many characters become role models, which means that children begin to try to become like them. Movies help youngsters see the difference between good and evil. Many films can also help to make the right decisions and think independently.

Educational Importance:

Students who skip school or drop classes can see the outcomes of such actions in many modern educational films. Most of the miserable or unemployed people in movies don't have a good background in education, but they hold their position through education. This situation helps our young people get an education.

Source of Happiness:

There is so much stress in today's life, Indian cinema has played an important role by using comedy films to refresh people and make them energetic. So, Indian cinema is part of our lives.

So we can say that Indian cinema has been a source of entertainment, information, and education. It had a huge impact on our lives. And all this has become possible because of Dadasaheb Phalke who was the founder of Indian cinema.

Awardee of the Dadasaheb Phalke Award:

Today, Dadasaheb Phalke is remembered for his great impact on the whole film world. His contribution to the film world can never be neglected. In recognition of Phalke's contribution to Indian cinema, the Indian government instituted the Dadasaheb Phalke Award in 1969. This award is very prestigious and it is presented annually by the president of India for lifetime contribution to Indian cinema. There are some personalities who got this award.

Devika Rani was the first awardee of this prestigious honour in 1969. Asha Parekh, Dev Anand, Rajnikant, Dilip Kumar, Amitabh Bachchan, and many more were awarded this prestigious honour.

Conclusion:

By the endeavours and passion of Dadasaheb Phalke, from 1920 a flourishing film industry got started in Mumbai, and Mumbai became Mayanagri because of Bollywood. Today, films are the means of creative expression. The film industry is a thriving business that provides employment.

It is very important to know about him that he was offered to make his films in the UK and had the chance to earn money, but he refused to say, "I will make my film in my country,

India.” We are grateful to him and respect his decision. Then the Indian film industry got its start, and it has become a massive industry now. So every Indian is grateful to Dadasaheb Phalke.

Dadasaheb is a maharashtrian, he has given a great gift to India in the form of cinema industry. He had transformed the dream of making the Indian film industry indigenous into a reality. The Film industry has not flourished all over India but also in the world and this is the biggest contribution of Maharashtra to make India prestigious in the world.

References:

1. Biography of Dadasaheb Phalke in Hindi jivani published by :jivni. Org.
<http://surl.li/ewysq>
2. Biography of Dadasaheb Phalke in Hindi jivani published by :jivni. Org.
<http://surl.li/ewysq> published by jivni. Org
3. Light camera action (pdf), Rupali Bhawe, published by pratham book. 2015, page no. 8,
<http://surl.li/ffgaw>
4. Light, camera, action :remembering Dadasaheb Phalke, the father of Indian Cinema, By Tarun Mittal April 30, 2017, Updated on : Thu Sep 05 2019 07:24:30 GMT+0000
<http://surl.li/ewzgm>
5. Great master's of Indian Cinema Dadasaheb Phalke Award Winners , By D. P Mishra, published in 2009,publiation Division. Page no 16
<https://archive.org/details>

Contribution of Maharashtra in the Development of the Economy of India since 1991

Shri. Prashant Lemade

Assistant Professor, Department of Economics

Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce, Jogeshwari, Mumbai 60

Email ID –prashantrlemade@gmail.com, Mobile No: 8898319631

Introduction:

The state of Maharashtra is always contributing greatly to the economy of India. It promoted to the progress of the nation. The state followed economic policies offered by the central government, accelerating the growth of economy. Unfortunately, in the year 1990, the country faced financial issues at the national and international level. It forced the Indian government and states to rethink over the policies in compare to global economic policies. It enabled to introduce economic reforms to overcome the unprecedented crisis in 1991. The New Economic Policy was adopted in 1991 by Prime Minister of India P. V. Narasimha Rao and Finance Minister Dr. Manmohan Singh. The government of India has adopted the policy of Liberalisation, Privatisation, and Globalisation since 1990-91, commonly known as LPG. It was introduced for structural reforms and stabilisation of economy. There are short term measures aimed at solving the immediate cause of economic crises in India. These included correcting the weakness which resulted in the balance of payments crisis and steps to bring the inflation under control. The government decided to open up the Indian economy into market economy. The state of Maharashtra implemented the New Economic Policy in different sector resulting in the tremendous changes in the economy and the lifestyle since 30 years and leading India towards a Developed Nation.

Aim of the Paper:

The paper aim's to explore Maharashtra's contribution to India's economy since 1991. This analysis focuses on agriculture, industry and service sector development in Maharashtra, accelerating the economy of India.

New Economic Policy 1991:

Economic policy refers to the actions that are taken in the economic field. It covers the systems for setting levels of taxation, government budget, the money supply and interest rate as well as the labour market and many other areas of the economy. The year of 1991 saw an unprecedented financial crisis. India had started having balance of payments problems due to more expenditure by the government whereas the income generated was less. In the Indian economy there was a huge disparity between income and expenditure. India met with an economic crisis relating to external debt. The Indian government was not able to make repayment on its borrowing from abroad. The overall conditions of the Indian economy are deep in financial crises. There were lots of problems facing the Indian economy.

The Government of India announced a package of major economic policy reforms aimed specifically at macroeconomic stabilisation and restoration of the growth momentum in the economy. "Firstly, the stabilisation of the economy implies balancing of the aggregate demand and supply by reducing the mounting budget deficits of the central government. Secondly, it implies restructuring of the Indian economy to make the Indian industry internationally competitive through industrial and foreign trade policies."¹

Objectives of New Economy Policy 1991:

- i. “The stabilisation of economy, meaning thereby, the bringing into balance of the aggregate demand and supply;
- ii. A restructuring of Indian economy with a view to making Indian economy and industry globally competitive; and
- iii. The globalisation of Indian economy, throwing open imports of all the commodities by removing quantitative restrictions and reducing customs tariffs, allowing free flow of foreign capital, opening up the service sector to foreign capital especially in the matter of banking, insurance and shipping and full convertibility of Indian Rupee.”²

Features of New Economical Policy 1991:

- i. “To accelerate the pace of industrial growth by providing greater freedom in investment decisions, keeping in view the objectives of increasing exports; efficiency and competitiveness of the industry. The policy encourages foreign investment and provides enhanced access to the state-of-the-art technology to enable advances in production techniques and to help attain international competitiveness.
- ii. Industrial licensing has been abolished for all industries other than 6 industries reserved for the public sector, those reserved for small scale sector and a list of 51 per cent foreign equity is being freely permitted.
- iii. In order to attract foreign investment in high priority industries involving large investments and advanced technologies, direct investment up to 15 industries that are compulsorily licensed.
- iv. A system of automatic approvals has been introduced for speedy clearance of proposals.
- v. The use of foreign brand names and/or trade mark of goods are also now being permitted freely.”³

Economic Development of Maharashtra and Indian Economy:

Agriculture, Industry and service sector are the three pillars of the economy of Maharashtra. The economic development inter dependent on these sectors. Maharashtra has a large base of skilled and industrial labour, making it an ideal destination for knowledge based and manufacturing sectors. Mumbai is home to some of the major companies of finances, insurance and mutual funds and easily accounts for being the financial capital of the country. The most important stock exchange of India, Bombay Stock Exchange and also the National Stock Exchange and Commodity Exchanges are found in this city.

Agriculture:

Agriculture is the still backbone of the economy and plays crucial role in the economic development of state and nation. The new policy focused on the infrastructure such as roads, electricity, irrigation, market linkage, research etc in the agriculture sector. There was shift from domestic market to international market or more export oriented. It resulted in cultivating cash crops rather than food grains. Though with modern agricultural equipment condition began to improve and farmers to accept new machinery to increase production.

“Maharashtra is the largest producer of sugarcane and is the most industrialised state in India and has maintained the leading position in the industrial sector in the country. Sugarcane production reached 69.31 million tonnes during 2019-20. In 2019-20, the state produced 6.64 million bales of cotton. In 2019-20, the state also produced 409 MT of raw silk.”⁴

“As per the economic survey of Maharashtra 2017-18, the share of agriculture and allied activities in total Gross state value added (GSVA) was 12.2% during 2016 – 17 as against 15.3% during 2001 – 02 which shows a declining trend over the period.”⁵

The state is a pioneer in small scale industries and boasts of the largest number of special export promotion zones. “The sector of industries in Maharashtra is something to be proud of as well as in the sector of services. These are presently having contribution of about 86% of GDP of the state. Only 14% is contributed by the agricultural and related services to the income of the state, although the population which is relying on these sectors is about 55%.”⁶

Industry:

The NEP brought reforms in industrial sector of Maharashtra by removing old restrictions such as Industrial licences. The important one like atomic Energy, railways remained reserved under public sector. Small scale industrial goods were dereserved. Market was allowed to fix the prices. Flexibility was brought in the industry in order to overcome the crisis and smooth functioning of the industry with the acceptance of new technology. Financial Exchange reform was the first important reform implemented to resolve the crisis. The fiscal policy brought tax reforms. Its continuous process led in passing of GST in 2016. Trade and Investment Policy reforms promoted efficiency of local industries and to adopt advanced technology, to prepare and compete international level. Foreign Exchange reforms given priority after the 1991 as a part of liberalisation of economy. It led to the slow but steady progress in these sectors in Maharashtra and at the same time Indian economy. Privatisation of the public sector is done step by step to improve financial discipline and accelerate modernization and moving to globalisation. It is the most industrialised state in India and has maintained its leading position in the industrial sector in the country. Mumbai, the state's capital, is the commercial capital of India and has evolved into a global financial hub. The most of peoples in India come to find out jobs opportunity in Mumbai. The Hindi film industries belong to the Mumbai Maharashtra and earns huge revenue.

The city is home to several global banking and financial services providers. Pune, another major city in the state, has emerged as the educational hub. Maharashtra has emerged as a key hub for IT & ITeS, electronics, and captive business outsourcing industries.

Industrial sector plays major role in the economical development of Maharashtra. It has the potential to absorb excess labour from the farming sector. “As per annual survey of industries (ASI) 2016-17, the industrial sector of Maharashtra is at the top position. The share of industrials in the net value added 18%.”⁷ Maharashtra has also in the first choice of domestic foreign investors. In May 2022, “the state government of Maharashtra signed MOUs with 23 international firms to receive investments worth Rs. 30,379 crores (US\$ 3.91 billion).”⁸

Maharashtra is considered to be the industrial hub of the country and is easily the largest industrialised among Indian states. This state has the credit of giving a start to the small scale industry sector. Lots of companies are attracted to invest in industrial sector in this state, from foreign as well as domestic institutions. Automobile industry production is the highest in this state and the IT growth has also been highest. Special zones for export promotions are supposedly in maximum numbers in this state in the country. The state contributed to about 27% exports from the country during 2007-2008.

Service Sector:

The process of globalization under NEP opened the doors for many international companies in Maharashtra. Service sector consist of insurance, tourism, retail banking ,

education and social service . Service sector Include the provisions of service to business as well as finally consumers. It brought reforms in the financial sectors such as banking, stock exchange. RBI has importance in it but NEP aimed to reduce its role. Thus financial sector may be allowed to take decision without consulting RBI. It led to the establishment of private Indian and International banks. As a result the number of banks increased in Maharashtra. It encouraged competition among indigenous and foreign banks. The establishment of SEBI in 1992 is landmark. It improved services and digitization made transaction and other financial matters reachable to most of the consumer. Reforms in Insurance sector brought an end of the monopoly of the government. Many private companies entered and prompt services provides. People are now more and more health conscious, invested money. Education sector is also open for international universities. The students can complete courses in Maharashtra-India and get degrees. It invited more competition and Institutes in Maharashtra has providing facilities to the stakeholders with international curriculum. As India's population high, education sector provides wide scope of employment. Tourism sector is attracting all as the most popular industry worldwide. As the people life has greatly changed today, they are spending money on variety of tourism. Both government and private and partnership are boosting the economy. Service Sector is the largest employment generating and the fastest growing sector to economy. The contribution of service sector to the Gross state domestic product (GSDP) has been the highest compared to the other sector in the economy. It was 54.5% during 2017 – 18.

Conclusion:

Maharashtra is a prominent state in the economic growth of the country by applying reforms time to time in various sectors. The revolution in IT sector contributed to the GDP. The Consumer enjoys great financial facilities as providing quick services. Maharashtra is the hub of educational centre like Mumbai, Pune, and Nasik. There is fast development in the infrastructure, like flyover, ring roads, Metros connecting local to national and dreaming to global. While developing, environment care is also taken to save earth and life. The NEP reforms have tremendously revolutionized the life of the people in Maharashtra-India. We can observe social – economic changes as well as outlook, attitude. They are more and more professional, competitive with humanity. In science and technology Maharashtra share is quite great such as Dr. Mashelkar, Dr. Narlikar. The Bombay stock market is active in the progress of country. The state of Maharashtra is always ahead in the welfare and prosperity of the country and to lead India a Developed Nation.

References:

1. B.A, Prakash. "Economic reform and performance." The indian economic since 1991, Pearson, 2011, pg. 105.
2. Bishwa Nath Singh, Mohan pd - Shrivastava , Narendra Prasad " Economic reform in India " APH publishing, ISBN= 81-7648-453-9, 2003, pg. 80
3. Ibid, pg.266
4. India brand equity foundation. <https://google.com/chrome/go-mobile>
5. Economics survey of Maharashtra2017-18.<http://14.139.60.153/handle/123456789/12900>
6. discoveredIndia.find/Plan/travel
<http://www.discoveredindia.com/maharashtra/about-maharashtra/economy.htm>
7. .Ministry of statistics & Programme Implementation.

India - Annual Survey of Industries 2016-17.

8. businesstoday.<https://www.businesstoday.in/latest/economy/story/wef-2022-maharashtra-inks-pact-with-23-firms-to-invest-over-rs-30000-cr-334758-2022-05-23>
chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://plan.maharashtra.gov.in/Sitemap/>

Dr. Jayant Vishnu Narlikar : Contribution in Science Fiction Literature

Smt. Khan Safana Shamim

Assistant Professor, Department of English

Ismail Yusuf College of Arts, Science, and Commerce Jogeshwari Mumbai 60.

khansafana20@gmail.com / Mobile No. 9322436128

Abstract:

This research paper presents the Dr. Jayant Narlikar contribution in scientific literature as a Maharashtrian writer. This research paper tries to put the initiation, trends and development of science fiction stories in Marathi literature. This study explores how Dr. Jayant Narlikar has changed the way of understanding science fiction stories in Marathi literature and received attention from a large number of readers. This research paper will outline how Dr. Jayant Narlikar used his short stories 'The Comet' or 'The Ice Age Comet' to show the importance of science in society and through his scientific method he enlightened the meaningful role science can play in their lives. It will also focus on the capability of humans to manage nature and also acknowledging the gap between rational and superstitious people. This research analyses two of Narlikar's stories, 'The Comet' and 'The Ice Age Comet' to see how these ideas play out in his science fiction.

Keywords: Science Fiction, Marathi literature, Superstitious, Catastrophe theory, Science, Scientists, Contribution

Introduction:

Maharashtra has remarkably contributed to the overall world literature. This contribution of Maharashtra has been primarily through Indian Works in Indian English literature. Maharashtrian writers contributed to science fiction writing in India. Science Fiction in Indian English Literature faced a massive opposition from regional science fiction as it was more popular and was able to draw the attention of the readers. Many famous science fiction writers wrote in regional languages and commanded a huge fan base. Indian science fiction in English has only recently gained popularity and original fiction instead of the regular translated ones. Writers like Jayant Narlikar's have contributed to this and it is only time that Science Fiction in Indian English Literature becomes a much sought after avenue. Science Fiction had its roots in regional literature where a number of writers took endless aim to make it popular. The revolution of true science fiction in India started with a pioneering scientist Dr. Jayant Narlikar. In Indian science fiction, Jayant Narlikar would shine as one of its brightest stars, publishing his works.

Dr. Jayant Narlikar played an important role in this contribution through his science fiction stories. Dr. Jayant Vishnu Narlikar is recognised as a great Indian scientist and philosopher. He has been the most prominent science voice against astrology, superstitious and blind faith. He has made important contributions in the areas of theoretical physics, astrophysics and astronomy too. He is the head of the Inter University centre for astronomy and astrophysics. He developed conformal gravity theory with Sir Fred Hoyle which is known as Hoyle–Narlikar theory.

He made his science fiction literary debut in 1974, by winning the top prize in the story writing competition organised by the Marathi Vidnyan Parishad, an organisation that works to

popularise science. He has written so many science fiction, non fiction and short stories in English, Hindi and Marathi.

Narlikar science fiction works, one whose influence on new Indian Science fiction writers and change the perspective of science fiction stories in Indian English literature.

Aim :

The aim of this research is to focus on Dr. Jayant Narlikar's contribution to India as a Maharashtrian writer by analysing two of his stories 'The Comet' and 'The Ice Age Comet'.

Objectives:

- To Investigate the difference between rational and superstitious
- To prevent the impending doom through scientific method
- Recognize the meaningful role of scientists in our lives
- Important of science fiction

Literature Review :

" If there is no futuristic vision of science, if an imaginary world is not created on the basis of science, then it will remain unscientific, and cannot be considered science fiction".¹ The richness and vibrancy of Indian works in English has improved literature. In India, science fiction is frequently regarded as a study of how technology and science affect people. It is literature about how new scientific innovations or technical advancements bring about transformation. It truly represented every variation required for the enlargement of literature around the globe, including culture, history, and tradition. With time, Indian science fiction has changed and is now earning a name for itself on a global scale. Mimi Mondal is the first science fiction writer from India to have been nominated for the prestigious Hugo award.

As a Maharashtrian author Narlikar introduced advanced technology through his science fiction writing and most importantly a humanitarian approach. His vision about progression in science and innovation is clear and it reflects through his works. Through his writing he questioned the traditional beliefs. As a Scientist he has done an ideal job and become the inspiration for the young generation. He has built the institution and has reached lakhs of students through the organisation. He changed the perspective of science fiction in Marathi literature. He makes people understand what real science fiction is about. After that, a sizable number of authors join this narrow stream, which also includes female authors such as Shubhada Gogate, Madhuri Shanbagh, Rekha baijal, etc.

Importance of Research :

- Help to People realise the importance of science and Scientist
- Help Maharashtrian readers to change their perspective about science fiction
- Recognize the importance of science and technology in Maharashtra.

Dr. Jayant Narlikar's Contribution in Science Fiction :

Twentieth century is called the age of science. For today's adults the changed science has brought about in the world are visible in their life. People have seen the miracles brought by science with their own eyes but are not ready to let go of the delusional beliefs and ritual system. The main purpose behind his science fiction writing, he wants people to participate in science communication in an effective manner so this would help them in taking better decisions and more importantly, to shed the burden of tradition enforced blind faith and superstition.

Jayant Narlikar decided to write science fiction because he says, "**I like storytelling and felt that science has so many interesting aspects that one can tell them in the form of stories**".² As a Scientist, Narlikar's wanted to booming different forms of science through various tools, and literature being one of them. Although there had been science fiction authors before him, he laid the groundwork for this literature with his straightforward yet compelling writing style.

"In 1974 Marathi Vidnyan Parishad started conducting science fiction story writing competitions. N.B. Jagtap got first prize for his story 'krishna vivar'. N.B. Jagtap was nothing but Dr. Jayant Vishnu Narlikar."³ Dr. Jayant Narlikar started writing science fiction stories in Marathi, which resulted in a good turn to the genre. One of his science fiction works, 'Krishna Vivar', won the first prize, heralding a new voice in Indian Science Fiction.

Indefatigable populariser of science through books, articles, radio and television programmes, including the popular Brahmand or doordarshan for which he was honoured by UNESCO with the Kalinga Prize.

Science, fiction, future and history all of this, told in a simple style, is what makes his science fiction stories charming and not everyone can achieve the art of conveying a certain information in simple words.

In the movie 'Deep Impact' where the earth is being threatened with a collision with a comet and asteroid respectively. In the movie they use thermonuclear weapons to destroy these objects, break them up, though those who have read Narlikar's story 'The Comet' however, this is nothing new because all of these aspects are present in his 1976 tale Dhoomketu (The Comet).

Another excellent illustration of the 'Indianness' that permeates his art is 'The Comet'. Beyond simply giving the characters the names Manoj Dutta and Indrani and placing them in a city like Kolkata, it goes farther. In the scenario, Dutta's own wife arranges for a Yagya to be performed in order to fend off any negative impacts the comet may bring, as an international group of scientists develops a strategy to changed Comet Dutta's from its collision course. His wife attributes the amazing escape to the Shanti Yagya that was conducted after the mission is a success and Earth is rescued. Dutta could now distinguish between a superstitious and a scientific mindset. He understood that foolish religious practices and irrational ideas would not allow human society to advance. However, what would stand out are the Yagya and other details like the nearby rasgulla shop, which could only be in India. Change the names and the city in which this story is set, and it would still work just as well. This is merely an example of how the 'Indianness' of Narlikar's science fiction derives not from location alone, but rather from India's distinctive cultural ambience and frequently, its history.

The Ice Age Comet is about a catastrophe which has befallen the earth, and how this catastrophe is contained by an Indian scientist Vasant Chitnis. In the story, the narrative revolves around the prediction of catastrophe and the prediction turning into reality. All the people around the world, who are usually divided and ignorant on the issue related to the environment, come together and make an all out effort to prevent the impending doom. The story explores how at times, a genius is crushed by the well established scientific minds. Vasant discoveries initially were not taken seriously and rejected. Later, when reality hits the world, the same sceptics not only come to believe in him but also approach him for a solution to fight back against the disaster. Vasant as scientist makes a mockery of the peer review system, which adheres to the scientific doctrine of principles. Narlikar explicitly criticises the biases and prejudices of the scientific establishment.

In this story, He also adds some elements of Hindu mythology. The project is named as 'The invasion of Indra' because Indra is the vedic deity of the heavens, lightning, thunder, rain and wars. Indra is also mankind's friend because he brings sunshine and rain to the earth by killing the Asura Vritra who prevent prosperity on earth. Vasant uses modern weapons, the equivalent to Indra's weapon to bring sunshine and to fight the diamond dust which had led to the Ice age all around the world. The geo-stationary satellites are called the sanjayas of Mahabharata. In Mahabharata, sanjaya was the person blessed with the ability to see all things. So during the Mahabharata war with this special sight he recited all events happening on the battle ground to king Dhritrashtra. The geo-stationary satellites are similarly responsible to inform the world whether their endeavours bear any fruit. These satellites are used to deliver knowledge about the weather and atmosphere changes across the globe.

The Indian culture and the geographical settings give a sense of belongingness to the readers of this narrative. The earth is going through a lot of changes primarily because of man's greed, and the 'delicate balance of the ecosystem' is constantly under threat, so the whole world needs to come together to fight unitedly against the uncertain and unknown doom. The end of the story is a lesson for everyone, that there's no solution to the ecological crisis, except coming together and taking action before it's too late.

Conclusion:

The 20th century is referred to as the 'era of science.' In the form of translated works, science fiction stories have been included into Marathi literature. Few authors of fiction have adapted western plots and developed them with Indian settings. These tales were mistakenly thought to be mysteries or fairy tales. However, Dr. Jayant Narlikar's writing and its growing readership exposed the myths. After that, a sizable number of authors join this narrow stream. Science fiction mostly explores how real or hypothetical science affects society or individuals.

The readers of these short stories learned how to control nature via them, but it would be much more difficult for us to close the gap between reason and superstition. Science is the method involved with finding new things. Science is the experimental and observational study of the natural world. Scientists describe what is happening in the natural world using evidence and critical reasoning. In a world of conjecture and myth, it takes a scientist to anchor his story in facts and science. Dr. Jayant Narlikar is an Indian scientist and he is known for his work cosmology. As a Scientist, Literature is a crucial weapon that Dr. Narlikar used to propagate several scientific disciplines. Through his work, he has introduced cutting-edge technology and, most significantly, a humanitarian perspective. His profound vision for the development of science and technology is evident in his writings. Apart from being writer's in science fiction, his desire to educate young minds and interested readers in the concept of science. Dr. Jayant Narlikar has been a brilliant global teacher, through his wonderful works, which are universally popular. and it feels great to hear people talking about his books with such admiration in all corners of the world.

References:

1. Shenoy, Gautham. "Scientists doing scientifiction: the science fiction of India's people of science." vol. 1, no. 2018, p. 1. *factor daily*, <https://archive.factorordaily.com/indian-scientists-science-fiction-authors/>.

2. Shenoy, Gautham. "Science and fiction meet in India the scientification of jayanth narlikar." vol. 1, no. 2016, p. 1. *factor daily*, <https://archive.factordaily.com/science-fiction-meet-india-scientifiction-jayant-narlikar/>.
3. Surwase, Sagar Raghunath, and Raghvendra S. Vanjari. "Science fiction stories in Marathi A review." *UGC Care Group 1 journal*, vol. 117, no. (iv) October- December 2021, p. 595, <https://publications.azimpremjiuniversity.edu.in/3376/>.

Vijay Tendulkar's Play the Vultures : An Overview

Smt. Saba Shabnam Shaikh

Assistant Professor, Department of English

Ismail Yusuf College of Arts, Science and Commerce, Jogeshwari (E), Mumbai - 60

Email Id - shaikhsabashabnam@gmail.com, Mobile no:- 9987043776

Abstract:

This research paper deals with demonstration of human values in the selected play 'The Vultures' by 'Vijay Tendulkar.' This research also focuses on his contribution in Indian theater as a Maharashtrian playwright. Human qualities are the ideals that guide us to consider the human component when we communicate with other people. Human qualities are, for instance, regard, acknowledgment, thought, appreciation, tuning in, receptiveness, fondness, sympathy, and love towards others. According to Tendulkar, reality is intertwined with hidden truth. As a contribution to Indian theater, Tendulkar has illuminated other sides of human beings to reflect human nature. His works are not only thought provoking but also educate the reader through their bold characters and dialogues. His goal in writing is not to amuse or please his readers but rather to reflect society and the true colors of it.

Keywords: Vijay Tendulkar's contribution, Indian playwright, Drama, Reflection of Reality, Human Values, Human Nature and Society.

Introduction:

Maharashtra has made a noteworthy contribution to World Literature in general. Maharashtra's contribution to English-language literature has mostly come from Indian writers, with playwrights leading the charge. Numerous playwrights active today have used English alone as the medium through which they have expressed their creative urges, establishing Indian English drama as a unique force in global literature. The new English invention shows courage in tackling drama issues and situations while employing fresh methods and strategies to deal with them.

Vijay Dhondopant Tendulkar is one of the country's most well-known Playwrights. He is also known widely as Vijay Tendulkar, an avant-garde playwright and one of the most significant dramatists of the Indian English genre. In the late 1960s, Vijay Tendulkar was a prominent playwright from India as well as a writer for movies, television, literary essays, political journalism, and social commentary. Through his imaginative compositions, he added a new dimension to Marathi theater in India. As a genius of "The Theatre of Cruelty" in Marathi theater, Vijay Tendulkar (1928–2008), is also referred to as "the Champion of Social Justice." He was one of the first authors in Indian languages to elevate regional theater to a national level. He can definitely be referred to as what we like to call a one man army.

Vijay Tendulkar, has specifically addressed readers in Maharashtra, where he both resided and wrote. Efforts made by Maharashtrian playwright Tendulkar to benefit India. He is renowned for his plays Shantata! Court ChaluAahe , GhāshirāmKotwāl , and Binder. The Vultures, one of his best-known plays, is the subject of this analysis. Similar to Mohan Rakesh in Hindi, Badal Sarkar in Bengali, and Vijay Tendulkar in Marathi, writers adapted certain elements of western drama into their works while transforming the traditional Marathi theater into modern naturalistic theater. Tendulkar is one of the key players in the Marathi

language theater of protest after India gained its freedom. He makes use of the stage to change peoples' attitudes.

According to Dr.Punam Pundit, **“Tendulkar’s plays deal with the obstacles of Indian society. He uses the stage for the reformation in the attitude of the people.”**¹ Most of his plays are focused on human values and it’s true nature of middle class society particularly women and marginalized. His plays are revolutionary in nature. Tendulkar stood out from other writers since the majority of his plays dealt with social and political awareness subjects. Playwright Vijay Tendulkar is one of the most popular in Nation.

Aims:

The study aims to search out the contribution of Vijay Tendulkar to Indian theater as a Maharashtrian playwright with reference to the work *The Vultures*.

Objectives:

- To investigate how human ideals affect society and its nature in the modern world.
- Female subjectivity from male perspective.
- To analyze thought provoking ideas.

Literature Review:

Dr.Punam Pundit, Neetu Kumar, famous research scholar in her research paper presented **Vijay Tendulkar, ‘A Champion of Protest and Social Justice’ who has contributed to India through his works.**² Another research scholar Shailaja B. Wadikar presented Vijay Tendulkar as The first Marathi playwright who has transformed the regional theater into the national theater. According to ShailajaWadikar, **“Tendulkar is a thought-provoking playwright who evokes a note of silent protest in the minds of their audience.”**³

“The staging of *Gidhade* could be compared with the blasting of bomb.”⁴

Tendulkar’s plays present a clear light on harsh realities and the vulturine side of human nature which was startling for the audience to accept in the 20th century. Gradually with modernization he has become successful to bring revolutionary change in the minds of people. Tendulkar has become immortal in literature as his works give a new perspective toward reality in today’s world.

“The function of art is not to provide answers or solutions but to raise questions.”⁵

The plays by Tendulkar do not contain any specific, unambiguous messages, nor do they offer any hints or pointers on how to resolve the issues they address. They cause viewers to pause for consideration and make them feel a sense of silent protest. Tendulkar’s plays also exhibit hope, which is significant. It describes his people, both men and women, who are steadfastly hopeful even when they are subjected to harsh conditions. In the expectation that one day she may give birth to her own kid, Rama in the play, *The Vultures*, silently and calmly accepts the anguish of her degenerate or degraded family members.

‘*The Vultures*’ by Tendulkar is based on his astute observation of certain pitiful, cunning, unscrupulous, and greedy people in his immediate surroundings. He created this piece with the firm belief that the vulturine impulse is ingrained in every man. He made an effort to ponder the purpose of a life plagued by cupidity, hatred, jealousy, and self-centeredness.

The play's central topic is the dominance of the vulturine nature in the relationships between middle-class family members. The play's main themes center on human selfishness and greed. ‘*The Vultures*’ protagonist believes that the source of all power is money. The

protagonists act immorally and violently in various circumstances for the sake of money. The father, his two sons, and his daughter begin to argue when money is involved.

The dramatist hopes to convey through these people both the deterioration of morals in our society and the satanic tendencies of human nature. Contentment is the key to happiness, and man's thirst for money and power drives him away from it.

Importance of Research:

- To highlight the patriarchal conviction from male perspective.
- To analyze human values from different perspectives.
- To recognize human values in society.

Illustration of Human Values and Tendulkar's contribution to Indian :

Vijay Tendulkar made a significant contribution to Indian theater. He was the actual founder of contemporary Indian theater. Like Arthur Miller did with the American middle class in the 1950s and 1960s, he was the first playwright to examine the Indian middle class family. Tendulkar had the acid look, despite the fact that many of his predecessors and contemporaries extolled the Indian middle class. He exposed the dysfunctional and aggressive side of the Indian family as well as the internal rot. With a few exceptions, most people tended to ignore these problems. In a typical family drama, the patriarch would be at the center, and his ideals would always be there. Tendulkar was the one who initially raised concerns about these ideas and the gender roles within the family.

In *The Vultures*, Tendulkar demonstrates how each character is accountable for the shared family system's dissolution. The traditional idea of home is quickly disappearing from a postcolonial perspective. The house is dividing into multiple homes, and those homes are dividing into numerous scattered flats, which are carrying the burden of the still fragmented, alienated souls of those materialistic robots whose brains are preoccupied with endlessly ferocious power struggles. Violence that is usually dormant to everyone is seen erupting like a volcano. All people are caught in the web of postcolonial tendencies of fragmentation, dissatisfaction, and anger, both at the surface level and beyond. All of the characters in *The Vultures* are susceptible to this fatal disease, and Tendulkar did an excellent job of defining the horrifying defects in our civilization.

'*The Vultures*' portrays a number of perverse aspects of human nature. The play is one of Tendulkar's most unique because it vividly depicts how many different evils coexist in a family and how the members have lost their sympathy and become so awful. Thus, from an early age, man has a softer attitude toward evil, lives in it, relishes it, and makes life difficult for himself and those close to him before passing away in ignorance.

The optimism of Tendulkar's plays is another striking aspect. It describes his men and women who are steadfastly positive despite suffering under the adverse conditions. Rama, the vulture, gently and calmly accepts the pain of the inferior or degenerate members of her family in the hopes of bearing her own young in the future.

In 1969 and 1972, Tendulkar received awards from the Maharashtra State government. He was given the Padma Bhushan award, National Film Award for Best Screenplay, Maharashtra Gaurav Puraskar and Sangeet Natak Akademi Fellowship ("Ratna Sadasya") for his literary achievements.

Despite having its roots in Marathi provincial theater, Vijay Tendulkar has become a

fresh voice in Indian theater, exploring the raging depths of wrath and unhappiness buried inside the intangible landscapes of human awareness. Tendulkar established himself as a Marathi author, but by the strength of his pen, he changed the form of Indian play to express both contemporary and eternal concerns. Tendulkar gives voice to the oppressed of the individual in traditional societal codes through his plays. He was more interested in the power plays that result in various manifestations of tyranny. His plays depict a made-up world in which the truth of life takes on new meaning.

Prime Minister Manmohan Singh stated in a condolence letter to Tendulkar's family that "his strong espousal of women's empowerment and the empowerment of the downtrodden has Shaped Public consciousness in Post Independent India," Tendulkar was well-known and well-liked all across the country.

He was also referred to as "a strong and brave writer with a wonderful mind" by Bollywood superstar Amitabh Bachchan. As he takes a steadfast stance in support of the helpless and oppressed. In the play, Tendulkar, a great observer of life, accurately and honestly depicts the shifting reality of modern society. His true comprehension of society is the source of his sincere concern for the underprivileged and awareness of societal ills. Tendulkar does not provide a solution, instead leaving it up to the readers' judgment. His artistic prowess is evident in the way

He handles the play's theme, characters, and structure. The play is praised for its technical innovations, textual economy, strong language, deft characterization skills, and excellent plot development. Using satire and irony, as well as symbols in his works.

Conclusion :

In conclusion, Tendulkar believed that reality and secret truth were entwined. Tendulkar has exposed various sides of people to portray human nature as a gift to Indian theater. He is the first Marathi author to elevate regional theater to an International level. Vijay Tendulkar has thus been at the forefront of Indian theater for approximately 40 years. The audience is exposed to Nation's National theater and its rich and varied dramatic heritage and theatrical culture by watching his plays being performed on stage by various national theater organizations.

Tendulkar has not only enhanced contemporary Marathi theater, but also given it a fresh perspective. His writings not only make the reader think, but they also impart knowledge through his bold characters and conversation. The Vultures are meant to represent society and its genuine colors to illustrate human values in the society. As Maharashtra writer, Tendulkar has given different perspectives to recognize human values. He also highlights the patriarchal conviction from male perspective. As a contribution, he has given thought provoking ideas to prevent patriarchal conviction. The most important thing which he has given to Indian theater is female subjectivity from male's perspective. Tendulkar's personal views and thinking in this regard leaned towards championing the rights and individuality of female protagonists. As independent women's organizations gained power in the late 20th century, women's roles in governance increased. In independent India, the enthusiasm of women in the fight for liberty elevated their initial focus on their employment and additional rights. By their creative output, Vijay Tendulkar as a Maharashtra playwright played a major role in betterment of the Nation.

References:

1. Dr.Punam Pundit NeetuKumar. 'Vijay Tendulkar: A Champion of Protest and Social Justice.' Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Educa, *I-Publishers*, volume 18. Issue No. 5, August-2021, p.1, <http://ignited.in/p/304936>
2. Ibid.pg-2
3. Wadikar, Shailaja B. 'Vijay Tendulkar A Pioneer Playwright.' *Atlantic Publishers*, vol. 1, 2008, p.no.3, <https://books.google.com/books?id=eCXpWk2Vnv4C>.
4. KomalPreet Virk, THEME OF PROTEST IN THE PLAYS OF VIJAY TENDULKAR : International Journal of Research Review in Engineering Science and Technology (ISSN 2278- 6643) | Volume-1 Issue-1, June-2012
https://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=Komal+Preet+Virk&btnG=#d=gs_qabs&t=1679300747815&u=%23p%3D-mXmCy5ab_wJ
5. Ibid.pg-3

Maharashtra: A Pride of Indian Tourism

Miss.Aiman Kausar Aamir Ahmed

MA PART-II Department of history

University of Mumbai, Kalina Mumbai 400098.

+91 82918 17532 / khanaimanindian@gmail.com

Introduction:

The state of Maharashtra is bestowed with natural Heritage and Sterling place for tourism in India. The tourism industry in Maharashtra is substantial and vibrant, and Major Global destination. The State is the ultimate travel destination of India for Tourist like pilgrimage, adventure lovers, education, business and medical. "It is located in the western India and long coastline of konkan region. There are several hill Stations and water reservoirs, flora and fauna with semi evergreen and deciduous forests in Western Ghats and the Sahyadri mountain range".¹ Maharashtra Tourism has important contribution in sustainable development, economic uplifting and also social benefits. Tourism industry in Maharashtra has a tremendous potential. The state government has been keen to boost Tourism and Employing various measures to accelerate tourism. Maharashtra tourism has been contributing in national development.

Aims and objectives:

The proposed research paper aims to present famous tourist sites, relevant tourist related statistics, from the State of Maharashtra and the contribution of Maharashtra in tourism of India and to highlights the Medical Tourism in Maharashtra and its national and International beneficiaries.

Literature Review:

"One of the fastest growing industries, tourism plays a vital role in economy growth of many countries in the world flecha and etal (2010) ,Walpole and Goodwin [2000] recognized tourism is a development tool which provides economic benefits for host communities, improved socio-economic conditions and greater market stability".² Tourism directly generates the job which developed the economy of the Maharashtra as well as India's economy. Tourism has great capacity to create large-scale employment – from the most specialized to the unskilled. Along with tangible and intangible heritage, it is a need to explore and promote medical tourism in Maharashtra as has great scope.

Maharashtra Tourism an Attraction:

"State of Maharashtra is unique with its diverse ecosystems such as Natural Landscape, Cultural Landscape, Species-Flora and Fauna, Western gats, wetlands, Konkan Coastlines, Deccan Plateau"³.The coastal line, Western Ghats in West Arabian Sea, the west coastline along the lush green Konkan region attracts the tourist. Several hill stations and water reservoirs with semi evergreen and deciduous forests are found in Western Ghats and the Sahyadri mountain range. The Vidarbha region, northern part of Maharashtra, features dense forest. It is home to several wildlife sanctuaries and national parks. The state abounds in natural and cultural attractions ranging from unspoiled beaches, forest, wildlife, unique hill stations, ancient cave temples, forts, temples and rich tradition of fairs and festivals. Unique diversity of Maharashtra reflects through Kaleidoscope of races, languages, customs and traditions. Kalsubai near Nasik is the highest peak in the Sahayadri in Maharashtra. The major rivers, which flow through

Maharashtra state, are Godavari, Krishna and Tapi. Mumbai, Pune, Nashik, Vidarbha, Aurangabad are the very famous tourist destination in Maharashtra. The beauty of each season differs. Rainy season offers lovely waterfalls, In Summer tourist like to visit on hill station. Every season attracts The Tourist towards there own beauty. The dream city of Mumbai everyone like to visit. Its widespread diversity attracted tourists from international, national and Maharashtra itself.

The geography of Maharashtra Creates lots of sports which attract the tourist more like Paragliding, Scuba diving, Wildlife safaris, Trekking. 4 Because Maharashtra does have several peaks and mountains around, especially Panchgani and Mahabaleshwar, Paragliding is the most popular adventure sports activities in Maharashtra. Maharashtra has a unique range of marine flora fauna of the Arabian sea, therefore scuba diving became an amazing and popular sport. There are several Wildlife sanctuaries and national parks in Maharashtra that offer wildlife Safari trips. The state offers amazing trekking trails the best place is Vasota Fort Jungle trek, Kalsubai Trek, Sahyadri mountain range trek.

Maharashtra famous for its:

Fort:

The history of Maharashtra revolves around its forts. The capital of Chhatrapati Shivaji Maharaj Raigad, birthplace Shivneri, Sea fort Sindhudurg and so on.

Beaches:

Due to long coastline, state is blessed with beautiful beaches. There are approximately 40 beaches in Maharashtra. The popular one is Tar Karli- Devbaug Beach. God has bestowed it with lush green beauty. Devbaug one can admire tsunami island, Sea gulls, Crab hunting, Sangam point –confluence of Karli Khadi and Arabian sea, variety of watersports.

National Parks:

Another attraction of state tourism is its wildlife. There are 6 National Parks, 50 Sanctuaries and 15 conservation reserve. Most popular are Tadoba Andhari in Chandrapur, Sanjay Gandhi National Park, Mumbai, Candoli National Park, Nagzira Wildlife Sanctuary.

Hill Stations:

It is also a favorite destination of the tourist. There 18 top hill stations in Maharashtra. Some to mention Lonavala, Khandala, Amboli, Bandar Dara, Chikhaldara, Matheran, Mahabaleshwar.

Pilgrimages:

Maharashtra is the land of gods and Saints. Each and every corner of the state tourist can find religious places. The pilgrimage places like Shirdi, Pandharpur, Nanded, Ashtvinayak, Tulaja Bhavani, Churches in Mumbai, Kumbh Mela Nasik and others, are most visited places.

Museum:

The state of Maharashtra preserved museums as it displays the history of state and nation. Its indoor and outreach activities encourage the tourist to often visit. 5 There are around 13 government museums in Maharashtra. Chhatrapati Shivaji Maharaja Vastu Sangrahalaya Mumbai, has completed its centenary. Bhau Daji Lad Museum display the history of Mumbai,

Central Museum Nagpur, Raja Dinkar Kelkar Museum Pune and RBI Monetary Museum are very popular museums in Maharashtra.

Caves:

“Maharashtra is famous for its rock cut cave architecture, Maharashtra is home to around 800 large, and small caves alone, Like Ajanta, Ellora, Elephanta, Karle, Kanheri, Bhaja are the important caves in Maharashtra and caves tell us about Ancient political, social, Cultural, Economic, Religious history of Ancient India. From Throughout the world people come to Maharashtra to see the caves and Heritage of India. Ajanta and Ellora are the 2 UNESCO world Heritage Sites in Maharashtra.⁶ “UNESCO World Heritage Sites Ajanta caves located in Aurangabad. Ajanta caves are a group of rock cut cave. 29 rock cut caves are there. Ajanta caves are famous for Buddhist architecture. Ellora Caves representing 3 major religions Hindu, Buddhism and Jainism. Elephanta Caves most visited caves in Mumbai”.⁷ Caves are pride of Maharashtra.

Bollywood:

Maharashtra is also known as the hub of the Indian entertainment industry or Bollywood as it is commonly called. Mumbai is the Capital of Maharashtra is among the worlds largest and most vibrant Cities in the world. It is also the financial and Entertainment Capital of the country.

Medical Tourism in Maharashtra:

The popular branch of tourism is Medical Tourism. It is an emerging industry. Medical tourism is fastest growing tourism in world. “India developed as a most trusted destination for medical tourism. Companies now assist patients outside of India to sort out their medical emergencies within highly equipped states like Maharashtra. Maharashtra has 4 international Airport which connect the tourist and the expertly skilled medical staff, advanced surgery with Robert. Because of these the cost of treatment is reduced and love and care taken by medical and non medical staff attracts the tourist. Maharashtra has a highest number of Joint Commission International (JCI) hospitals as a state with 10 JCI hospitals out of 36 in India. In Maharashtra all latest Technologies are available here like artificial transplants in Cardiologist; Because of best treatment it makes Maharashtra as most promising state. The current influx of patients into Maharashtra may range between 700-1000 medical tourists a month. This can be increased to 10000 patients a month in next 6-7 years”.⁸

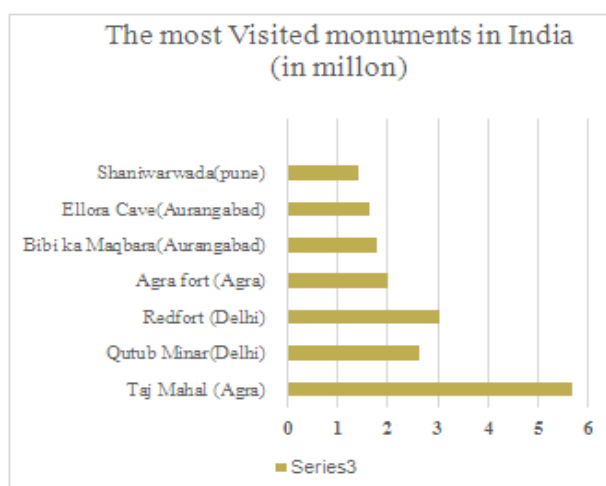
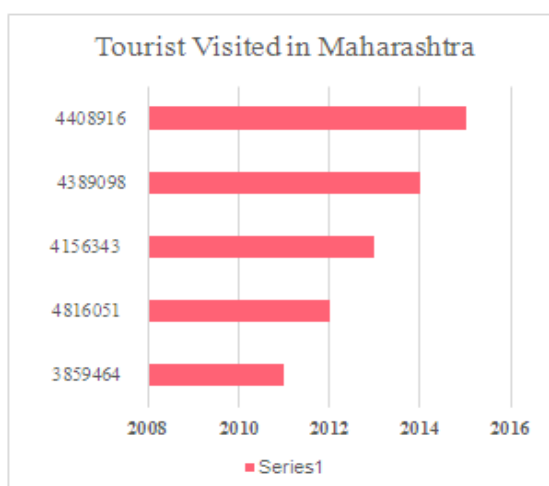
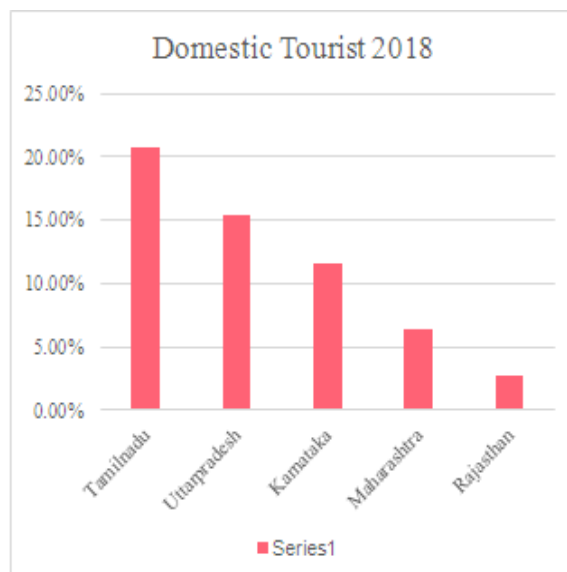
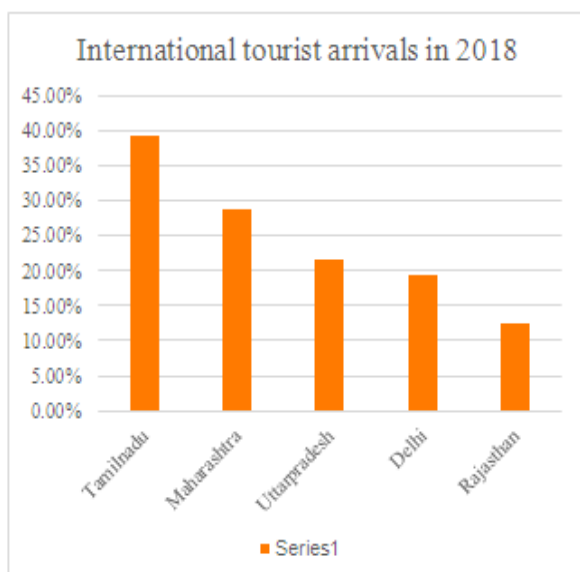
“To more development of medical tourism, On 19 November 2003 Government of Maharashtra collaboration with the Federation of Indian Chamber of Commerce and Industry (FICCI), launched the Medical Tourism Council of Maharashtra (MTCM). The Council was to project the state as a healthcare tourism destination and chalk out a strategy to improve domestic and international medical tourist traffic. After COVID-19 in Mumbai the world-famous hospital Kokilaben Dhirubhai Ambani Hospital has received about 50 international patients, most of who have come from Uganda, Afghanistan, Nepal, Oman, USA, Tanzania, Bangladesh, Kenya, UK and Canada. This was said by executive director of hospital ‘Dr. Santosh Shetty’. Dr. L.H Hiranandani Hospital in Powai has registered 11 foreign patients. In April, 2021, Nanavati Max Super Specialty Hospital had to coordinate with international embassies in China, Cameroon and Nigeria to bring a severely burnt patient to the city for treatment. They serve around 300 inpatients and 1500 outpatients daily. It is also very close to Mumbai international airport thus making it a favorable choice for international tourists”.⁹

“Some hospital in pune is very famous for medical tourism in Maharashtra like 'Sancheti', 'Ruby Hall Clinic' and 'Aditya Birla Memorial', Jehangir (in association with Apollo Hospitals) have gained a good reputation among the medical tourists. Mumbai and pune attract both foreigners and people from other states of India to visit over there for health care purpose Low-Cost Treatment, Well Qualified Doctors and Paramedical Staff Special Department from Overseas Patients, Higher Success Rate, and No Language Barrier etc. Both the city of Maharashtra has a international airport which attract the more international and domestic tourist.

After Pune – Mumbai, Nagpur is also famous for medical tourism. Nagpur is also consider the biggest medical hub in Central India. According to a survey medical tourist who arrived in India Maharashtra received 27% out of all tourists who visited in India”.¹⁰ This shows the growth of Medical Tourism in Maharashtra.

To develop medical tourism in Maharashtra we have to take steps like improve hospital facilities, Updated the advance medical technology, Provide medical visa in very less time. Central government and state government both have to take initiative to improve the medical tourism with the collaboration of medical tourism council, also increase the JCI hospitals in Maharashtra and promote medical tourism in online advertisements as well as oral advertisements.

International tourist and Domestic Tourist visited in India 2018 before Pandemic

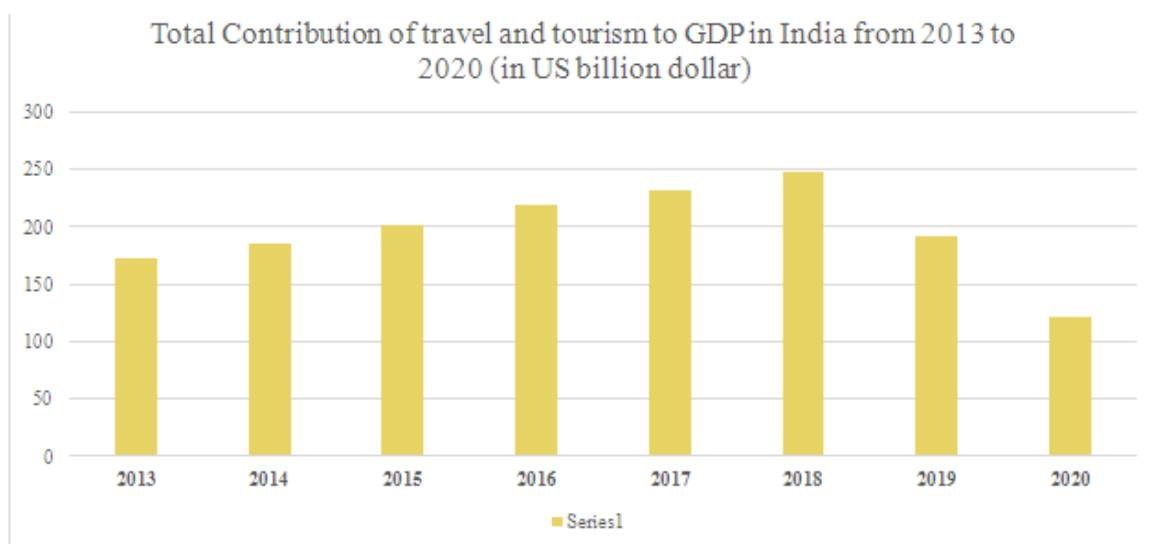
According to a report of ministry of Tourism¹¹

Maharashtra and Tamil Nadu had the highest number of foreign tourists visits within 1.26 million and 1.23 million by respectively in 2021 as per a report by Union tourism Ministry.

Contribution in the GDP of India:

Currently “Indian tourism has a share of 6.7% in its GDP, which is increasing. It is roughly \$120 bn Industry, employees 37 mn people and by 2020 is stated to become bigger than the IT industry” January 25th is marked as the India’s National Tourism Day to create awareness about significance of tourism for the economy. Maharashtra is the wealthiest and one of the most developed states in India contributing 25% of the country’s industrial output and 23.2% of its GDP. Maharashtra Contribution to GDP increase when tourism increase. Tourism generates foreign exchange. It also creates a new job and employment opportunities

India receives only 0.7% of the world’s tourists and 1.45% of the world’s tourism revenues. The current 11% tourism growth rate is mediocre and unambitious; it does not do justice to India’s immense unrealized potential. Maharashtra can take the lead to contribute to transforming India into a highly competitive and attractive tourism destination”.¹² At present time the tourism industry develops very fast. Every year millions of tourists came and visit according to their needs and happiness. Which is good for our country’s GDP.

Conclusion:

Tourism Development is ongoing, gradual and continuous process. Maharashtra has long way to go if it has to be Portrayed to the whole World. For development of tourism in Maharashtra long term plans should be set with Creativity and Free Thinking. Maharashtra tourism industry should provide scope for local entrepreneurship, so that it will provide dynamic Environment for the local communities to grow and become one of the powerful tools of economic growth as of ‘tourism development policy of 2016’. We have to develop the medical tourism in India which gave the new shine to the Maharashtra tourism and one of the most visited tourist destinations in India and world.

Reference:

1. Professor Vibhuti Patel, Development of Tourism Infrastructure in Maharashtra, April 11, 2017. (Page no 9) <https://www.researchgate.net/profile/Vibhuti-Patel> retrieved on December 15,2022.

2. Dr. Kiran Nanda, Tourism Infrastructure in Maharashtra on course but distant from realizing its true potential January 1, 2018. https://www.medcindia.com/article-detail.php?page=1&ele_id=NOR_5c6540eeded564.94072705 . retrieved on December 16,2022.
3. Shilpa Kulkarni, Maharashtra Paryatan (Marathi), Diamond Publication, 2010,unpaged.
4. Times of India.com/Travel news, Maharashtra/ July 16,2021.retrieved on December 21,2022.
5. ArunSadhu, Maharashtra, National Trust book, India, 2007. (Page no- 12,237) .
6. Nitin Singhanian, Indian art and culture, 2 edition, McGraw hill education pvt.2018.(page no- 4.3, 4.4,).
7. Chawla Rohit, India UNESCO World Heritage sites, United Nations Educational 2 . retrieved on December 25,2022.
8. Hindustan times, medical tourism in Mumbai Published on Jul 10, 2021 (peg2,12). retrieved on December 21,2022.
9. www.mahamedicaltourism.com. Retrieved on December 16,2022.
10. Free press Journal: - Tuesday, march 22,2022 . retrieved on 5 January, 2023.
11. <https://www.maharashtratourism.gov.in>. retrieved on December 30,2022
12. Dr. Kiran Nanda, Tourism Infrastructure in Maharashtra on course but distant from realizing its true potential January 1, 2018 . https://www.medcindia.com/article-detail.php?page=1&ele_id=NOR_5c6540eeded564.94072705 retrieved on December 16,2022.

स्वातंत्र्योत्तर राष्ट्रनिर्माण में महाराष्ट्र का योगदान

डॉ. माधुरी जोशी

शोधनिर्देशक, सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग

इस्माईल युसूफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी (पूर्व), मुंबई-60

भ्रमणध्वनि : 8454960821 ईमेल : madhureej51@gmail.com

भारत स्वतंत्रता प्राप्ति के 75 वर्ष अमृत महोत्सव के रूप में मना रहा है, महाराष्ट्र राज्य निर्मिती को 2020 में 60 वर्ष पूर्ण हुए हैं। इसलिए इस अवसर पर राष्ट्र निर्माण में महाराष्ट्र का योगदान विषय पर तथ्यान्वेषी निष्कर्ष ढूँढे जा सकते हैं।

इतिहास को जानना क्यों जरूरी है ? इसका एकदम सीधा उत्तर है - वर्तमान को समझ सके और भविष्य के सपने बुन सके। राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्त जी की पंक्तियों को याद करते हैं -

“हम कौन थे, क्या हो गए और क्या होंगे अभी,

आओ विचारे आज मिलकर ये समस्याएँ सभी।”¹

‘समस्याएँ’ की जगह ‘योगदान’ शब्द रखकर हम सुनहले भविष्य को देखते हैं।

शीर्षक के एक ओर शब्द की ध्यान देना है, वह है ‘राष्ट्र निर्माण’। विकास, प्रगति, तरक्की इन सबसे अलग है राष्ट्र निर्माण। राष्ट्र निर्माण से तात्पर्य, राज्य की शक्ति का उपयोग करते हुए राष्ट्रीय पहचान का निर्माण करना। विश्व में सदियों से हमारी पहचान प्राचीन संस्कृति और सभ्यता को लेकर है। अंग्रेज जब भारत देश छोड़कर गए तो विश्व के बड़े-बड़े राष्ट्र भारत की ओर संदेह की नजरों से देख रहे थे, उनका मानना था लोकतंत्र का यह प्रयोग सफल नहीं हो सकता। लेकिन भारत ने पुरे विश्व को यह बता दिया कि यहाँ पर स्वातंत्र्य, समता, विश्व बंधुत्व की जड़ें कितनी गहरी हैं और आधुनिकता और वैज्ञानिक तरक्की के बल पर भारत भी विश्वगुरु हो सकता है।

शीर्षक में भले ही ‘स्वातंत्र्योत्तर’ शब्द में समय को बांध दिया हो फिर भी स्वतंत्रता संग्राम की पृष्ठभूमि को अनदेखा नहीं किया जा सकता। स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए महाराष्ट्र के जिन नेताओं ने अपनी जिंदगियाँ कुर्बान कर दी उन्होंने भी राष्ट्र निर्माण के सुनहले सपने देखे थे। महात्मा ज्योतिबा फुले, लोकमान्य तिलक, डॉ. आंबेडकर जी के योगदान को संपूर्ण राष्ट्र स्वीकार करता है। महाराष्ट्र के नाम में ही ‘राष्ट्र’ शब्द अंतर्भूत है। महाराष्ट्र ने कभी सीमित सोच नहीं रखी है।

भारत और महाराष्ट्र केवल भौगोलिक क्षेत्र नहीं हैं, उनका दीर्घ इतिहास है, संस्कृति है। भारतीय पुनर्जागरण काल, स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए दिया गया बलिदान सभी को याद करके स्वतंत्रता के बाद के काल को मोटे तौर पर तीन कालखंडों में विभाजित कर सकते हैं :

१) 1947 से 1960	i) 1960 से 1975
२) 1960 से 1992	ii) 1975 से 1992
३) 1992 से 2023	i) 1992 से 2007
	ii) 2007 से 2023

काल की धारा अबाध होती है। काल पर अपने कर्तृत्व की छाप उठाने के लिए महान व्यक्ति दूरदृष्टि से नीतियाँ तय करते हैं, उन नीतियों पर अमल किया गया तो बदलाव दिखाई देते हैं। 1947 के बाद का समय वैसा ही था। हर क्षेत्र में बुनियादी काम हो रहा था। इसे जानने के लिए केवल दो उदाहरण भी काफी होंगे।

स्वतंत्रता के बाद केंद्र सरकार ने महाराष्ट्र में विविध संस्थाओं की आधारशिलाएँ रखी। पुना के पास खडकवासला में 6 अक्टूबर 1949 में भारत के तत्कालीन प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू द्वारा 'राष्ट्रीय रक्षा अकादमी' की नींव रखी गई। राष्ट्रीय रक्षा अकादमी का आरंभ 7 दिसंबर 1954 को हुआ। किसी भी राष्ट्र के लिए सुरक्षा का मुद्दा सर्वोपरि होता है। 1954 से लेकर आज तक राष्ट्रीय रक्षा अकादमी का योगदान भारत की स्वतंत्रता के लिए जारी है।

डॉ. भाभा ने नाभिकीय विज्ञान एवं इंजीनियरी के क्षेत्र में स्वावलंबन प्राप्त करने के लक्ष्य से मुंबई में 'टाटा मुलभूत अनुसंधान संस्थान' (TIFR) की स्थापना मार्च 1944 में सर दोराबजी टाटा ट्रस्ट द्वारा की। 1947 में भारत सरकार द्वारा गठित 'परमाणु ऊर्जा आयोग' के डॉ. भाभा प्रथम अध्यक्ष नियुक्त हुए। उन्हें 'आर्किटेक्ट ऑफ इंडियन एटॉमिक एनर्जी प्रोग्राम' कहा जाता है। तत्कालीन प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू द्वारा 20 जनवरी सन 1947 को 'परमाणु ऊर्जा संस्थान, ट्रॉम्बे' राष्ट्र को समर्पित किया गया। भारत का पहला परमाणु ऊर्जा केंद्र तारापुर में स्थित है। डॉ. होमी भाभा की 26 जनवरी 1966 को हवाई दुर्घटना में हुई मृत्यु के बाद उस का नाम 'भाभा परमाणु अनुसंधान केंद्र' रखा गया।

इन दो उदाहरणों से रक्षा और ऊर्जा क्षेत्र में हुए बुनियादी काम को समझ सकते हैं। भारत को सुरक्षित और विकसित राष्ट्र की पहचान देने में महाराष्ट्र की भूमिका अहम रही है।

1947 से 1960 के काल को महाराष्ट्र के परिप्रेक्ष्य में देखे तो स्वतंत्रता के समय में मुंबई प्रांत था। केंद्र सरकार ने भाषा के आधार पर राज्य निर्मिती की संकल्पना को स्वीकार किया। 1956 में महाराष्ट्र द्विभाषिक राज्य बना और संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन की शुरुआत हुई। 105 हुतात्माओं के बलिदान के बाद 1 मई 1960 को महाराष्ट्र और गुजरात दो राज्यों का निर्माण हुआ। 1 मई 1960 में महाराष्ट्र के पहले मुख्यमंत्री बने श्री. यशवंतराव चव्हाण जो 1956 में द्विभाषिक राज्य के भी मुख्यमंत्री थे। उनकी दूरदृष्टि, कार्यतत्परता और कर्मठता से महाराष्ट्र सबसे अग्रणी राज्य के रूप में स्थापित हुआ। श्री. यशवंतराव जी ने कृषि, उद्योग, सहकारिता को सर्वोच्च प्राथमिकता दी। पंचायत राज की त्रिस्तरीय व्यवस्था का आरंभ उन्हीं के मार्गदर्शन में हुआ। सहकारिता के बल पर शक्कर कारखानों का गति से निर्माण हुआ। खेती के साथ दूध उद्योग, कुक्कुटपालन, पतसंस्थाओं का नेटवर्क निर्माण किया गया। 'औद्योगिक विकास महामंडल' की स्थापना करनेवाला महाराष्ट्र एकमात्र राज्य बना। इतना ही नहीं यशवंतराव जी ने साहित्य, संस्कृति महामंडल की स्थापना की। शिक्षा क्षेत्र में आर्थिक कमजोर वर्ग के लिए 'इबीसी' का आरंभ उन्हीं के कार्यकाल में हुआ।

1962 में चीन आक्रमण के कारण प्रधानमंत्री नेहरू जी में श्री यशवंतराव जी को सुरक्षा मंत्रालय सौंपा उनकी जगह श्री. वसंतराव नाईक जी ने ली। महाराष्ट्र के बहुआयामी विकास में श्री. यशवंतराव जी का योगदान अमूल्य रहा है।

महात्मा गांधीजी के सबसे निष्ठावान अनुयायी विनोबा भावे जी भूदान पदयात्रा 1951 से 1969 तक चली। विनोबाजी का विचार था कि खेतिहिन मजदूरों की समस्या का समाधान भूदान से हो सकता है 'महाराष्ट्र में परिवर्तन का इतिहास' पुस्तक में दिए गए आँकड़ों के अनुसार, "तेलंगणा प्रांत के पोचमल्ली में विनोबाजी को भूदान का विचार सुझा। 1968 तक 37,775 गाँवों से 42 लाख एकड़ जमीन का दान दिया गया।"²

आज ये आँकड़े स्वप्नवत लगते हैं। विनोबाजी अपने विचारों के बल पर दान के महत्त्व को समाज में रोप सके।

सत्तर के दशक में मुंबई में 'दलित पैथर' और 'युवक क्रांति दल' जैसे संगठनों ने दलितों पर होनेवाले अन्याय और अत्याचार के खिलाफ आवाज उठायी। दलित आत्मकथनों ने केवल मराठी ही नहीं तो आगे चलकर हिंदी साहित्य जगत और विश्व की अनेक भाषाओं में अनुवादित होकर मानवता के स्वर को प्रखर किया। 1979 में दया पवार का आत्मकथन 'बलुतं (अछूत)', लक्ष्मण माने का आत्मकथन 'उपरा (पराया)', लक्ष्मण गायकवाड का आत्मकथन 'उचल्या (उठाईगीर)' आदि ने जाति का भीषण वास्तव समाज के सामने रखा।

दलित आत्मकथाओं के लेखन में महिलाएँ भी पीछे नहीं रही। मल्लिका अमर शेख 'मला उध्वस्त व्हायचं' (मुझे नष्ट होना है), बेबी कांबले जी का 'जिणं आमचं' (जीना हमारा) आदि ने समाज के दो मुँहेपन पर प्रहार किए। महाराष्ट्र में आरंभ हुआ यह विद्रोह का स्वर हिंदी जगत में फैला, ओमप्रकाश वाल्मीकि, सूरजपाल चौहान, कौसल्या बैसंत्री आदि के आत्मकथनों ने सामाजिक समता, स्वतंत्रता, न्याय के रास्ते कितने टेढ़े मेढ़े हैं और स्वतंत्रता की मंजिलें कितनी दूर हैं इसका अहसास दिलाया।

ऐसा कई बार हुआ कि महाराष्ट्र सरकार ने किसी योजना की शुरुआत की और बाद में केंद्र सरकार ने पूरे भारत के स्तर पर इसे लागू किया। 1972 में ग्रामीण रोजगार हमी योजना लागू की गई। 2005 में केंद्र सरकार ने इसी योजना का रूपांतर 'महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना' में किया। 1994 की महिला आरक्षण नीति के अनुसार सरकारी नौकरियों में औरतों के लिए 30 प्रतिशत आरक्षण और स्थानिक स्वराज्य संस्थाओं में 50 प्रतिशत आरक्षण रखा गया। महाराष्ट्र में आरंभ किया गया, 'संत गाडगेबाबा ग्राम सफाई अभियान' राष्ट्रीय स्तर पर 'निर्मल भारत अभियान' बना।

राष्ट्र निर्माण में महाराष्ट्र के योगदान की बात करें और फ़िल्म और क्रिकेट का ज़िक्र न हो तो शोधप्रपत्र अधूरा रहेगा। दादासाहेब फालके से आरंभ हुआ फ़िल्म निर्माण का सिलसिला आज केवल मनोरंजन का विषय नहीं रहा तो वह एक उद्योग बन गया। बॉलीवूड का उद्योग जगत न जाने कितने रंगीन सितारों से सदा जगमगाता रहा। आर्थिक उदारीकरण के बाद तो फ़िल्म उद्योग वैश्विक हो गया। फ़िल्म के क्षेत्र में महाराष्ट्र के अभिनेता, अभिनेत्री, गीतकार, निर्देशक, सहकलाकार, कैमरामैन, तंत्रज्ञ आदि सभी ने अपना महत्त्वपूर्ण योगदान दिया है। सबका योगदान लिख पाना शोध प्रबंध का विषय होगा इसलिए एक ही प्रतिनिधिक नाम लेंगे, वह है भारतरत्न स्वर्गीय लता मंगेशकर उनके द्वारा गाया गया 'ऐ मेरे वतन के लोगों.....' गीत से जो देशप्रेम भारतीयों के दिलों में जागृत होता है 'उसकी' अनुभूति अलौकिक है। भारतरत्न लता मंगेशकर के साथ क्रिकेट के चमकते सितारे भारतरत्न सचिन तेंडुलकर ने महाराष्ट्र के साथ भारत का नाम जिन ऊँचाइयों पर पहुँचाया है, उस तक पहुँचने के लिए न जाने नई पीढ़ियों को कितना समय लगेगा।

1980 के दशक में महाराष्ट्र के तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री. वसंत दादा पाटील ने शिक्षा के नीजिकरण का निर्णय लिया। उसका बड़ा व्यापक परिणाम हुआ। महाराष्ट्र के कई शहर शैक्षिक उद्योग के केंद्र बने। उद्योगों के लिए कुशल मनुष्य बल बड़ी तादाद में उपलब्ध हुआ। उदारीकरण के बाद फार्मा, पेट्रोकेमिकल्स, इलेक्ट्रॉनिक्स, ऑटोमोबाइल, अभियांत्रिकी के क्षेत्रों में महाराष्ट्र तरक्की करता रहा।

हीरक महोत्सव के अवसर पर प्रकाशित 'लोकराज्य' के अंक में उद्योग और निवेश को लेकर लिखा गया है, "देश में सबसे ज्यादा विदेशी निवेश महाराष्ट्र में होता है। यह एक तरह से राज्य के विकास को विदेशों से मिला प्रमाणपत्र ही है। उच्च शिक्षा के क्षेत्र में विश्व की गति के साथ समय-समय पर लिए गए फैसलों के कारण

महाराष्ट्र में कुशल मनुष्य बल उपलब्ध है, इसी कारण विविध क्षेत्रों में राष्ट्रीय और बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ महाराष्ट्र में निवेश कर रही है।”³

सूचना प्रौद्योगिकी के कारण सभी क्षेत्र बदल रहे हैं। “राज्य सभा में दी गई जानकारी के अनुसार देश में इंटरनेट का उपयोग करनेवाले राज्यों में महाराष्ट्र अव्वल है, 27.71 दशलक्ष उपयोग कर्ताओं में से 9.74 दशलक्ष ग्रामीण और 17.97 दशलक्ष शहर में रहनेवाले हैं।”⁴ सोशल मीडिया के ज़माने में ये सभी आँकड़े निश्चित रूप से बढ़ेंगे।

महाराष्ट्र शिक्षा, उद्योग, व्यापार, पर्यटन, सेवा, आयटी, फ़िल्म, सेंद्रिय खेती आदि अलग-अलग क्षेत्रों में नई-नई बुलंदियों को पार कर रहा है। समाजसेवा के क्षेत्रों में बुनियादी काम करनेवाले अनेक महनीय व्यक्तियों का योगदान राष्ट्र के लिए हमेशा प्रेरक रहा है। कुष्ठरोगियों के लिए जीवनभर त्याग के रास्ते पर चले डॉ. बाबा आमटे, साधना आमटे और उनकी तीन पीढ़ियाँ, गढ़चिरौली में कार्यरत डॉ. अभय बंग और रानी बंग और उनकी ‘SEARCH’ संस्था उन्होंने स्त्री स्वास्थ्य की महत्ता को स्वीकार कर माता मृत्यु दर पर काम करके ऐसे मॉडेल को विकसित किया जिससे शिशु मृत्यु दर कम होते गया। मेळघाट का आदिवासी इलाका बैरागढ़ में आजीवन स्वास्थ्य सुविधाएँ प्रदान करनेवाले डॉ. रविंद्र और स्मिता कोल्हे, अनाथ बच्चों की माँ बनी सिंधुताई सपकाळ, बीजमाता राहीबाई पोपेरे, आदर्श ग्राम हिवरे बाजार के पोपटराव पवार केवल महाराष्ट्र को प्रेरित नहीं करते तो सभी राष्ट्र के गौरव हैं।

राष्ट्र निर्माण में महाराष्ट्र के योगदान को निष्कर्ष रूप में कहना है तो स्वीकार करना होगा महाराष्ट्र के महान नेताओं, समाजसुधारकों, विचारवंतों, वैज्ञानिकों, संस्थाओं ने राष्ट्र निर्माण में अपनी अहम भूमिका निभाई है। अर्थ, उद्योग, शिक्षा, पर्यटन, कृषि, व्यापार, क्रिडा, मनोरंजन, कला आदि क्षेत्रों महाराष्ट्र का योगदान महत्वपूर्ण रहा है।

अंत में बस इतना ही कहेंगे कि आनेवाला समय समर्थ, सशक्त, होशियार युवा पीढ़ी का है जो महाराष्ट्र के साथ-साथ भारत की शान को और बुलंदियों पर ले जायेंगे। जय हिंद।

संदर्भ :

1. भारत भारती – मैथिलीशरण गुप्त – पृ.4
2. महाराष्ट्रातील परिवर्तनचा इतिहास – प्रा. गणेश राऊत / प्रा. ज्योति राऊत - इ.स.1818ते1960, पृ. 252
3. लोकराज्य – अक्टूबर- नवंबर 2020वर्ष/ 72अंक4– संपादकीय डॉ. दिलीप पांढरपट्टे – पृ. 4
4. लोकराज्य – अक्टूबर-नवंबर 2020वर्ष/ 72 अंक 4– डॉ. गणेश मुले– पृ.114

टी.आय.एफ.आर. में महाराष्ट्र के वैज्ञानिकों का योगदान

श्रीमती. संजू सिंह

शोधार्थी, हिंदी विभाग, इस्माईल युसूफ कला, वाणिज्य

एवं विज्ञान महाविद्यालय, जोगेश्वरी पूर्व, मुंबई – 60

भ्रमणध्वनि 9757024086 ईमेल: sanjusingh5779@gmail.com

हमारा देश विश्व के परमाणु शक्ति युक्त देश में से एक है। इसका संपूर्ण श्रेय हमारे देश के वैज्ञानिकों और परमाणु संस्थाओं को जाता है, परंतु इन सबके पीछे डॉ. होमी जहाँगीर भाभा की दूरदृष्टि का सबसे बड़ा योगदान है। जिन्होंने स्वतंत्रता पूर्व टी.आय.एफ.आर. की नींव इस संकल्पना के साथ रखी कि भारत को विज्ञान के क्षेत्र में आत्मनिर्भर एवं विकसित देश बनाया जा सके। "उन्होंने इसकी स्थापना टाटा समूह के दोराब जी ट्रस्ट की वित्तीय सहायता से मुंबई के अपने पैतृक निवास 'केनिन्वर्थ' में 1945 में किया।"¹ देश की स्वतंत्रता प्राप्ति के उपरांत उन्होंने अपनी संकल्पना को मूर्त रूप देने के लिए तत्कालीन प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू को पत्र लिखकर टी.आय.एफ.आर. को भारत सरकार के अंतर्गत कार्य करने की योजना प्रस्तुत की। पंडित जवाहरलाल नेहरू स्वयं भारत के लिए विज्ञान के क्षेत्र की भावी संभावनाओं की महत्ता को समझते थे, डॉ. होमी जहाँगीर भाभा के इस प्रस्ताव को न केवल स्वीकार किया अपितु सभी संभव सहायता प्रदान करने का आश्वासन दिया।

प्रधानमंत्री ने डॉ. भाभा द्वारा प्रस्तावित कोलाबा परिसर की स्थापना हेतु रक्षा मंत्रालय से भूमि प्रदान की। इस नये परिसर की आधारशिला उन्होंने स्वयं 1954 में रखी। आज टी.आय.एफ.आर. वही पर अपने गौरवमयी इतिहास के साथ सफलता का परचम लहराए खड़ा है।

1955 में सर दोराबजी टाटा ट्रस्ट, भारत सरकार व बंबई स्टेट के बीच त्रिपक्षीय समझौते के द्वारा टी.आय.एफ.आर. (टाटा मूलभूत अनुसंधान संस्था) भारत सरकार के परमाणु ऊर्जा विभाग के अंतर्गत शामिल कर लिया गया। इन दस वर्षों के दौरान इसकी सबसे बड़ी उपलब्धियाँ थी।² 1953 में ट्रॉम्बे 'परमाणु ऊर्जा संस्थान' की स्थापना जो कि आज 'भाभा परमाणु अनुसंधान केंद्र' के नाम से जाना जाता है।³ वर्तमान भारत में परमाणु ऊर्जा के क्षेत्र में जो भी संस्थान है वे सभी इसकी देन है।

परमाणु ऊर्जा क्षेत्र के अलावा टी.आय.एफ.आर. का योगदान विज्ञान के लगभग हर क्षेत्र में अभूतपूर्व है इसमें गणित, भौतिकशास्त्र, जीव विज्ञान, रसायन शास्त्र, कम्प्यूटर व इलेक्ट्रॉनिक्स तथा खगोलशास्त्र के क्षेत्र में तरह-तरह की उपलब्धियाँ हासिल की है व इनसे संबंधित अनेक संस्थान एक छोटे रूप में शुरू होकर नए स्वतंत्र संस्थान के रूप में विकसित एवं स्थापित हुए। इनमें से कुछ प्रमुख संस्थान है, NCRA (नेशनल सेंटर फॉर रेडियो एस्ट्रोफिजिक्स), SAMEER (सोसायटी फॉर अपलाईड माइक्रोवेव इलेक्ट्रॉनिक्स इंजीनियरिंग व रिसर्च), NCBS (नेशनल सेंटर फॉर बायोलॉजिकल साइंस) इत्यादी।

डॉ. भाभा ने शुरुआत से ही टी.आय.एफ.आर. में वैज्ञानिकों की नियुक्ति का आधार योग्यता, प्रतिभा एवं अनुसंधान क्षमता को रखा था, साथ ही बिना किसी भेदभाव के भारत के हर क्षेत्र एवं वर्ग के लोगों को नियुक्त किया था।

टी.आय.एफ.आर. के विकास में महाराष्ट्र के वैज्ञानिकों ने विशेष योगदान दिया उनमें से कुछ प्रमुख एवं प्रसिद्ध नाम हैं :

1. डी.डी. कोसंबी :

महाराष्ट्र के वैज्ञानिकों में जिन्होंने टी.आय.एफ.आर. में अपना योगदान दिया उनमें सबसे अग्रणी नाम प्रो. डी.डी. कोसंबी का है। इनका पूरा नाम दामोदर धर्मानंद कोसंबी था। डॉ. भाभा ने टी.आय.एफ.

आर.की स्थापना के साथ ही इन्हे आने का निमंत्रण दिया था। डॉ. भाभा के निमंत्रण पर 1946 में रीडर के पद पर गणित विभाग में नियुक्त हुए और विभागाध्यक्ष के तौर पर कई वर्षों तक कार्य द्वारा अपनी सेवाएँ प्रदान करते रहे। डॉ. कोसंबी गणित के होनहार शोधकर्ता थे जिनकी पढ़ाई हार्वर्ड विश्वविद्यालय में हुई थी। टी.आय.एफ.आर. में आने के पश्चात् उन्होंने 1948- 49 के दौरान अनेक देशों में शैक्षणिक सभाएँ की और अनेक विद्वानों के संपर्क में आए, विशेषकर अमेरिका एवं इंग्लैंड के वैज्ञानिकों के। इसी दौरान इनकी पहचान प्रमुख इतिहासकार ए.एल.बासम के साथ हुई जिससे उनकी भारतीय प्राचीन इतिहास में अध्ययन की रुची और बढ़ गई। उनकी गणित के अलावा संस्कृति एवं इतिहास में रुचि तो पहले से ही थी। उन्होंने कई नए शोधकार्य इन विषयों में भी किए। वे अपने तरह के एक मात्र वैज्ञानिक हैं जिन्होंने गणित के साथ-साथ संस्कृत, इतिहास और मुद्रा शास्त्र में समान रूप से उत्कृष्ट शोध कार्य किए। उनके कार्य जहाँ एक ओर गणित व सांख्यिकी के विद्यार्थियों और शोधार्थियों को आज भी दिशा प्रदान करते हैं तो वहीं भारतीय प्राचीन इतिहास का वैज्ञानिक पद्धति से अध्ययन एवं लेखन एक नई परंपरा का श्रेय भी इन्हें जाता है। "इन्होंने परमाणु ऊर्जा की जगह सौर ऊर्जा का विकल्प सुझाया था और साथ ही विश्व शांति परिषद में सक्रिय रूप से विश्व को परमाणु मुक्त करने के प्रयास में योगदान दिया।"³

2. प्रो. बी.एम.उद्गाँवकर :

आप टी.आय.एफ.आर. के प्रथम पंक्ति के शोधार्थियों में से एक थे जिन्हें डॉ. भाभा ने उनकी योग्यता और प्रतिभा से प्रभावित होकर चुना था। इनका पूरा नाम भालचंद्र माधव उद्गाँवकर था। ये प्रारंभ से ही एक मेधावी छात्र रहे थे, इन्होंने भौतिकी शास्त्र में एम.एस.सी. की उपाधि मुंबई स्थित 'इंस्टीट्यूट ऑफ साइंस' से प्राप्त की थी। टी.आय.एफ.आर. से जुड़ने के पश्चात् उन्होंने डॉ. भाभा के मार्गदर्शन में शोध कार्य आरंभ किया और इसके लिए उन्होंने कई देशों का दौरा किया, विशेष रूप से पेरिस के परमाणु ऊर्जा आयोग का। अध्ययन के उपरांत वह एक भौतिक नाभिकीय सिद्धांत के विशेषज्ञ बन गए और अपनी इस विशेषता के बल पर उन्होंने वैज्ञानिकों के एक ऐसे दल का गठन किया जो आगे चलकर भाभा परमाणु अनुसंधान केंद्र के विकास में काफी सहायक सिद्ध हुआ।"⁴ प्रो.उद्गाँवकर का विशेष योगदान विज्ञान शिक्षा के क्षेत्र में है। उनका विचार था कि विज्ञान की शिक्षा जन साधारण को भी सुलभ होनी चाहिए। इस उद्देश्य की पूर्ति हेतु उन्होंने मुंबई में 'होमी भाभा विज्ञान व शिक्षा केंद्र' की स्थापना में विशेष भूमिका निभाई। "इसके अलावा उन्होंने मराठी विज्ञान परिषद के अध्यक्ष (1982- 91), विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (1973- 79) व योजना आयोग में (1977- 79) उल्लेखनीय कार्य किया है।

3. प्रो. जयंत नार्लीकर :

प्रो. नार्लीकर का जन्म महाराष्ट्र के कोल्हापुर में हुआ था परंतु उनकी शिक्षा-दीक्षा वाराणसी में संपन्न हुई थी। "उन्होंने बनारस हिंदु विश्वविद्यालय से बी.एस.सी. की परीक्षा उत्तीर्ण की और उच्च शिक्षा प्राप्त हेतु केंब्रिज विश्वविद्यालय गए जहाँ उन्होंने गणित के अध्ययन के उपरांत पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त की।"⁵ वह गणित के विद्यार्थी होने के साथ-साथ खगोलशास्त्र एवं खगोल भौतिकी के अध्ययन में विशेष रुचि रखते थे तथा उसमें भी निपुणता हासिल किया।

1972 में जयंत नार्लीकर भारत आए तो टी.आय.एफ.आर. में प्रोफेसर का पदभार संभाला और 1989 तक कार्य किया। इस दौरान उनके नेतृत्व में ही टी.आय.एफ.आर. से संबंधित भौतिकी विभाग ने खगोलशास्त्र में अपनी अंतर्राष्ट्रीय पहचान बनाई। 1988 में विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ने उन्हें प्रस्तावित

इंटर यूनिवर्सिटी सेंटर फॉर एस्ट्रोनॉमि एंड एस्ट्रोफिजिक्स (IUCAA) पुणे के संस्थापक निदेशक का पद ग्रहण करने का आमंत्रण दिया। जिसे उन्होंने स्वीकार कर लिया और वह २००३ तक वहाँ कार्यरत रहे।

टी.आय.एफ.आर. के स्थापना, विकास और वैभवशाली इतिहास में उपरोक्त तीनों वैज्ञानिकों के अलावा महाराष्ट्र के अनेक वैज्ञानिकों ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। उनके कार्यों की विस्तृत विवेचना एवं सभी का परिचय देना एक बृहद कार्य है। परंतु उनमें से कुछ और नामों का उल्लेख करना अत्यंत आवश्यक है।

4. प्रो. आर.पी.थत्ते :

प्रो.थत्ते टी.आय.एफ.आर. के संस्थापक सदस्यों में से एक है जिन्हें डॉ. भाभा ने इंस्टीट्यूट अहमदाबाद बंगलौर में कार्य करते हुए अपने साथ जुड़ने का प्रस्ताव दिया था। "प्रो. थत्ते उससे पहले पुणे स्थित एस.पी.कहलेज में इलेक्ट्रॉनिक्स व रेडियो भौतिकी पढ़ाते थे।"^६ इनके प्रयास के फलस्वरूप कॉस्मिक किरणों से संबंधित कई उपकरण बंगलौर से टी.आय.एफ.आर. लाए गए और उपकरणों द्वारा प्रयोगों का कार्य आरंभ हो सका वह डॉ. भाभा के मार्गदर्शन में टी.आय.एफ.आर. के पहले पीएच.डी. उपाधि प्राप्त शोधार्थी थे। पीएच.डी. उपाधि ग्रहण करने के बाद टी.आय.एफ.आर. में अध्यापन कार्य करते रहे और उनके मार्गदर्शन में अनेक शोधार्थियों ने पीएच.डी. उपाधि प्राप्त की।

5. प्रो. जी.एस.गोखले :

प्रो.गोखले भी उन चुनिंदा प्रतिभाशाली लोगों में से एक थे जिन्हें डॉ. भाभा ने भावी वैज्ञानिक बनाने के लिए चुना था। "इन्हें 1956 में पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त हुई और वह टी.आय.एफ.आर. में प्रोफेसर के पद पर कार्य करते रहे।"^७ उनका उल्लेखनीय कार्य कॉस्मिक किरणों के वायुमंडल पर प्रभाव के संबंध में रहा है। इन्होंने टी.आय.एफ.आर. में निर्मित भारत के प्रथम कंप्यूटर निर्माण के मार्गदर्शक दल में अहम भूमिका निभाई।

6. प्रो.डी.वाय.फड़के :

प्रो.फड़के ने जर्मनी से इलेक्ट्रॉनिक्स में पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त की थी और वी.जे.टी.आई. (वीर माता जीजाबाई टेक्निकल इंस्टीट्यूट) मुंबई में पढ़ाते थे।" डॉ. भाभा ने उनको प्रोफेसर पद प्रदान करने हेतु आमंत्रण दिया और 1953 में उन्होंने यह पदभार स्वीकार कर लिया।"^८ टी.आय.एफ.आर. में डी.वाय.फड़के डॉ. कोसंबी के बाद दूसरे प्रोफेसर थे जिन्हें भाभा ने चुना था। उन्होंने टी.आय.एफ.आर. में अनेक महत्वपूर्ण शोधकार्यों में मार्गदर्शन का कार्य किया। उनके अनेक विद्यार्थी आज अनेक संस्थाओं में वैज्ञानिक के रूप में कार्यरत हैं। डॉ. फड़के ने भारत के पहले कंप्यूटर के निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी।

7. प्रो. एस.वी.दामले :

प्रो.दामले ने एम.एस.सी. रुपारेल कॉलेज दादर से किया था और बी.ए.आर.सी. प्रशिक्षण केंद्र में शिक्षा प्राप्त की। यह 1960 में ही टी.आय.एफ.आर. में रीडर के लिए चुने गए और शोधकार्य करते हुए अनेक उपलब्धियाँ हासिल की। 1968 में उन्होंने प्रो.एम.जी.मेनन के मार्गदर्शन में पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त की। उनके उल्लेखनीय कार्यों में चुंबकीय स्पेक्ट्रोग्राफ से संबंधित शोध कार्य है। इनके मार्गदर्शन में टी.आय.एफ.आर. में इलेक्ट्रॉनिक्स से संबंधित वार्तालाप हेतु अनेक फोरम की स्थापना की गई जो आज भी अनवरत रूप से सक्रिय हैं।

8. प्रो.एम.वी.पिटके :

"इन्होंने 1969 में प्रो.जी.एस.गोखले के मार्गदर्शन में शोधकार्य आरंभ किया और 1974 में उन्हें पीएच.डी. की उपाधि प्रदान की गई।"^९ उसके उपरान्त वह टी.आय.एफ.आर. के इलेक्ट्रॉनिक्स विभाग में

अध्यापन कार्य करते हुए अनेक शोध कार्यों में सक्रिय भूमिका निभाते रहे। वे भारत के प्रथम कम्प्यूटर के कोर टीम में शामिल थे। 1984 में वे 'सेंटर फॉर डेवलपमेंट ऑफ टेलीपैटिक्स' के संस्थापक एवं निदेशक बने।

9. प्रो. एस.एम.चित्रे :

प्रो.चित्रे गणित और खगोलशास्त्र के ज्ञाता थे और एस्ट्रोनॉमि एवं एस्ट्रोफिजिक्स में उल्लेखनीय अनुसंधान के लिए विख्यात हैं। उन्होंने गणित में स्नातक की शिक्षा मुंबई के एलफिस्टन कॉलेज से प्राप्त की और छात्रवृत्ति प्राप्त कर आगे की पढ़ाई हेतु केंब्रिज विश्वविद्यालय गए। जहाँ से उन्होंने गणित में एम.एस. सी. एवं पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त की। 1967 में वे भारत आकर टी.आय.एफ.आर. में अध्यापन का कार्य करने लगे। प्रो.चित्रे ने सौर भौतिकी एवं गुरुत्वाकर्षण के क्षेत्र में अनेक महत्वपूर्ण शोधकार्य कर उनको नई गति प्रदान की।

डॉ. होमी जहाँगीर भाभा ने जो सपना भारत में परमाणु क्षेत्र के लिए देखा था उसे साकार करने में टी.आय.एफ.आर. ने एक आधारशिला की तरह कार्य किया है। उस आधारशिला पर वर्तमान में परमाणु शक्ति युक्त भारत खड़ा है। डॉ. भाभा ने टी.आय.एफ.आर. को स्वायत्त संस्था के रूप में इसलिए रखा ताकि आगे आनेवाले भविष्य में कोई भी प्रतिभावान शोधकर्ता अपनी अवधारणा को लेकर अनुसंधान कार्य प्रारंभ कर सके तथा उसे लालफिताशाही की अड़चनों का सामना न करना पड़े। आज भी टी.आय.एफ.आर. में अनेक शोधार्थी स्वतंत्रतापूर्वक अपने विचार एवं अवधारणा पर अनुसंधान कार्य कर रहे हैं।

स्वातंत्र्योत्तर भारत विज्ञान के क्षेत्र में निरंतर उन्नति करता गया। नए-नए अनुसंधान हमारे विकास की गति को तीव्रता प्रदान करते गए। देश की उन्नति में हमारे देश के अनुसंधान केंद्रों एवं वैज्ञानिकों की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। वहीं टी.आय.एफ.आर. के विकास क्रम में महाराष्ट्र के कई वैज्ञानिकों का विशेष योगदान रहा है जो अनवरत रूप से आज भी जारी है। वर्तमान में भी महाराष्ट्र के अनेक युवा वैज्ञानिक टी.आय.एफ.आर. में कार्यरत हैं तथा विज्ञान के विभिन्न क्षेत्रों में शोधकार्य में अपना योगदान दे रहे हैं। इनमें से कुछ उल्लेखनीय नाम हैं प्रो. एकनाथ घाटे, डॉ. चंद्रशेखर खरे, प्रो. शुभा टोले, प्रो. विदिता वैद्य, प्रो. अमोल दिघे, प्रो. गणेश प्रभु, प्रो. केदार दामले इत्यादी। यहाँ पर महाराष्ट्र के अनेक छात्र पीएच.डी. कर रहे हैं जो भविष्य में प्रख्यात वैज्ञानिक बनेंगे व महाराष्ट्र और भारत का नाम विश्व में सुप्रसिद्ध करेंगे तथा विकास का यह कारवाँ आगे भी जारी रहेगा।

संदर्भ :

1. होमी जहाँगीर भाभा : चिंतामणि देशमुख, नेशनल बुक ट्रस्ट, 2005, पृ.क्र. २२
2. वही : पृ. ३४
3. टी.आय.एफ.आर. अधिकारिक वेबसाइट, हिस्ट्री अ,फ टी.आय.एफ.आर.
(www.tifr.res.in)
4. होमी भाभा विज्ञान शिक्षा केंद्र अधिकारिक वेबसाइट (WWW.hbcse.tifr.res.in)
5. आयुका (IUCAA) अधिकारिक वेबसाइट (<https://iucaa.in>)
6. होमी जहाँगीर भाभा : चिंतामणि देशमुख, नेशनल बुक ट्रस्ट, 2005, पृ. २४

7. टी.आय.एफ.आर. अधिकारिक वेबसाइट, हिस्ट्री अ,फ टी.आय.एफ.आर.
(www.tifr.res.in)
8. होमी जहाँगीर भाभा : चिंतामणि देशमुख, नेशनल बुक ट्रस्ट, 2005, पृ. २६
9. टी.आय.एफ.आर. अधिकारिक वेबसाइट, हिस्ट्री अ,फ टी.आय.एफ.आर.
(WWW.tifr.res.in)

हिंदी सिनेमा में महाराष्ट्र की विभूतियों का योगदान

श्री आशीष कुमार यादव

शोधार्थी, हिंदी विभाग, इस्माईल युसूफ कला, वाणिज्य

एवं विज्ञान महाविद्यालय, जोगेश्वरी पूर्व, मुंबई – 60

भ्रमणध्वनि : 9321910345 ईमेल : chandanashish3@gmail.com

भारतीय सिनेमा का सफर आज एक शताब्दी के गौरव का साक्षी बन चुका है। ये सफर कई उतार-चढ़ाव से भरा हुआ है, इसमें महत्तम ऊँचाई का आरोह है और कहीं मुश्किल दौर का अवरोह भी है। आज सिनेमा की चकाचौंध और भव्यता हर किसी को अपने मोहपाश में जकड़ने का साहस रखती है लेकिन सिनेमा का यह आकर्षण हमेशा से ऐसा नहीं था। भारतीय सिनेमा के पितामह दादासाहब फाल्के का प्रयास आज जिस स्तर और ऊँचाई पर पहुँचा है उसे देखकर वे निश्चय ही गर्व की अनुभूति करते।

हिंदी सिनेमा में 'भारत' के सभी क्षेत्रों, वर्गों और समुदाय की भूमिका रही है और सिनेमा ने भी उन्हें शोहरत और संपन्नता भरा जीवन दिया है। भारतीय सिनेमा में महाराष्ट्र का योगदान संभवतः सबसे अलग और महत्वपूर्ण स्थान रखता है। इसका कारण है कि सिनेमा की शुरुआत तत्कालीन बंबई (वर्तमान महाराष्ट्र) प्रांत से हुई। महाराष्ट्र के नासिक में जन्मे धुंडीराज गोविंद फाल्के या दादासाहब फाल्के द्वारा की गई सचल चित्रों से सजी मूक फिल्म 'राजा हरिश्चंद्र' भारतीय सिनेमा की बुनियाद थी। इस लेख की शुरुआत दादासाहब फाल्के से करना उचित ही होगा

दादासाहब फाल्के :

इनके बारे में शुरुआत उन्हीं के एक कथन से करना बेहतर होगा। जहाँ वह कहते हैं: "यदि मुझमें फिल्म निर्माण की कलात्मक और तकनीकी प्रतिभा न होती और यदि मुझमें साहस और कुछ कर दिखाने की लगन न होती तो भारत में 1913 में फिल्म उद्योग की स्थापना न हुई होती।"¹

दादासाहब फाल्के का जन्म 30 अप्रैल 1870 में नासिक जिले के त्रंबकेश्वर में हुआ था। तत्कालीन बंबई के 'जे.जे.स्कूल अहफ आर्ट्स' से 1887 में उन्होंने अपनी पढ़ाई की। कला के विभिन्न प्रतिष्ठानों से सीखकर अपने देश में फिल्म बनाने के लिए बेचैन हो उठे कि कैसे अपने देश में वे फिल्में बना सकते हैं ? आर्थिक समस्या की वजह से उन्होंने सरकारी नौकरी भी की लेकिन बाद में उसे छोड़ दिया। तकनीकी जानकारी हेतु वे जर्मनी गए और वापस आकर छापाखाने में भी हाथ आजमाने की कोशिश की लेकिन वहाँ भी निराशा हाथ लगी।² लगातार संघर्ष करते व परिस्थितियों से जूझते वे सिनेमा के अपने शौक की ओर मुड़े और भारत में सिनेमा की बुनियाद रखी। राजा हरिश्चंद्र, मोहिनी भस्मासुर, सत्यवान-सावित्री, कालिया मर्दन आदि फिल्मों के माध्यम से सिनेमा को ऐसी दिशा दी जिससे वह वैश्विक स्तर पर भारत की पहचान को परिभाषित करने लगा। 16 फरवरी 1944 दादासाहब फाल्के ने इस संसार से विदा ली और एक ऐसी विरासत छोड़ी जो आज पूरी दुनिया में बहलिवुड के नाम से प्रसिद्ध है।

सोहराब मोदी :

२ नवंबर 1897 में बंबई में जन्मे सोहराब मोदी को भारतीय सिनेमा में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका के लिए याद किया जाता है। अभिनेता, निर्माता, निर्देशक के रूप वे वे अद्भुत प्रतिभा से युक्त थे। इनकी ज्यादातर फिल्में ऐतिहासिक पृष्ठभूमि की रही हैं। जिनकी भाषा गरिमापूर्ण है, हिंदी पर उर्दू का प्रभाव स्पष्ट

रूप से दिखाई भी देता है। फिल्मों के संवाद लंबे हैं, जो चरित्रों के बुलंद आवाजों में अद्भूत चमत्कार उत्पन्न करते हैं, जिससे दर्शक प्रभावित हुए बगैर रह नहीं पाता।

“‘मिनर्वा मुवीटोन’ फिल्म कंपनी शुरू करके सोहराब ने सबसे पहले फिल्म बनाई ‘मीठा जहर’ इस फिल्म ने ‘नशाखोरी’ का एक सामाजिक मुद्दा उठाया।”³ यह फिल्म लोगों को बेहद पसंद आई। वर्ष 1941 में इन्होंने ‘सिकंदर’ फिल्म का निर्माण किया, इस फिल्म में युद्ध के दृश्य सोहराब ने हॉलिवुड फिल्मकारों की मदद से फिल्माए। फिल्म की तारीफ न सिर्फ देश में, बल्कि विदेशों में भी खूब हुई। इन्होंने हिंदी भाषा की प्रथम रंगीन फिल्म ‘झाँसी की रानी’ बनाई थी। दौलत, शीश महल, मिर्जा गालिब, कुंदन, राजहठ, यहूदी, रजिया सुल्तान सहित दर्जनों फिल्मों को आकार देनेवाले सोहराब मोदी को 1980 में दादासाहब फाल्के पुरस्कार से सम्मानित किया गया।

भालचंद्र गोपाल पेंढारकर :

1896 में महाराष्ट्र के कोल्हापुर में जन्मे भालचंद्र गोपाल पेंढारकर को भारतीय सिनेमा में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका के लिए याद किया जाता है। विशेषतः मराठी फिल्मों की संवाद-शैली में जिस तरह के प्रयोग करके उसे एक नए अनुशासन और नए आकार में ढाला, वह उत्कृष्ट रचनात्मक प्रतिभा को प्रदर्शित करता है। 1927 में ‘वंदेमातरम् आश्रम’ फिल्म बनाने के लिए उन्हें गिरफ्तार भी किया गया।

भारत को आजादी 1947 को मिली भालजी ने अपनी फिल्मों द्वारा गुलामगिरी के बंधनों से आजादी का संदेश दिया। जय प्रभा स्टूडियो ने ‘मराठा तितुका मेलवावा’, ‘बाल शिवाजी’ और ‘गनिमी कावा’ जैसे शिवाजी महाराज के चरित्र पर आधारित फिल्मों का निर्माण किया। भालजी ने इन संवादों के माध्यम से कमजोरी और लाचारी के खिलाफ कड़ा रुख अपनाया। आजादी के बाद युवा पीढ़ी को त्याग, निष्ठा, उदारता, धैर्य और आत्मविश्वास के साथ अपना साम्राज्य खड़ा करने के उद्देश्य से उन्होंने कला और तकनीक दोनों दृष्टि से समृद्ध और उत्कृष्ट फिल्मों का निर्माण किया। फिल्म चाहे ऐतिहासिक हो या सामाजिक, मनुष्य के सत्त्व की परीक्षा ही उसका केंद्रीय सूत्र है और नैतिकता की पवित्रता और शौर्य, देशभक्ति और बलिदान की पूजा जैसे मानवीय मूल्यों का विचार उन्होंने फिल्म निर्माण के केंद्र में रखा है। ‘सैरंघ्री’, ‘सिंहगढ़’, ‘शाबास सुनवाई’, ‘नेताजी पालकर’, ‘थोरातांची कमळा’, ‘मराठा तितुका मेलवावा’, ‘तांबडी माती’ आदि फिल्मों का उन्होंने निर्देशन किया है जिसके लिए उन्हें 1991 में ‘दादासाहब फाल्के’ पुरस्कार से सम्मानित किया गया।

वी.शांताराम :

वी.शांताराम का जन्म महाराष्ट्र के कोल्हापुर जिले में 18 नवंबर 1901 में हुआ था। वी.शांताराम अपनी फिल्मों के जरिए सामाजिक बुराईयों से निजात दिलाने के लिए निरंतर संघर्षरत रहे। फिल्म ‘अमर ज्योति’ जिसमें अन्याय के खिलाफ संघर्ष करती महिला का फिल्मांकन किया है। फिल्म ‘दुनिया न माने’ सभी वर्ग के दर्शकों द्वारा सराही गई। इसमें एक ऐसी महिला का चित्रण है जो अपने से बड़ी उम्र के व्यक्ति से विवाह करने से इंकार कर देती है। ‘अनमेल विवाह’ पर उन्होंने करारा जवाब इस फिल्म के माध्यम से समाज को दिया है।

“भारतीय सिनेमा को उन्होंने अपने कुशल निर्देशन में दो आँखे बारह हाथ, नवरंग, गुनाहों का देवता, गीत गाया पथरों ने, झनक-झनक पायल बाजे आदि महत्वपूर्ण फिल्में बनाईं। ‘ए मालिक तेरे बंदे हम.....’ गीत फिल्म ‘दो आंखें बारह हाँथ’ का है, जो आज भी बेहद लोकप्रिय है। उनके बहुमूल्य योगदान का सम्मान

करने के लिए सन 1985 में दादासाहब फाल्के पुरस्कार से सम्मानित किया गया।⁴⁸ 30 अक्टूबर 1990 को उन्होंने बंबई में इस संसार को अलविदा कह दिया।

दुर्गा खोटे :

इनका जन्म 1905 में तत्कालीन बंबई में हुआ था। फिल्म मुगल-ए-आजम में महारानी जोधाबाई जैसे अमर किरदार को निभाकर दुर्गा खोटे ने सिने-संसार में अपनी एक अलग पहचान बनाई। दुर्गा खोटे उस समय अभिनय की दुनिया में आई थीं जब महिलाओं का सिनेमा में अभिनय करना कलंक समझा जाता था और ज्यादातर पात्रों का अभिनय पुरुष अभिनेता निभाते थे।

दुर्गा खोटे ने न केवल रुढ़ियों और दकियानूसी परंपराओं पर प्रहार किया वरन् एक ऐसी दुनिया का दरवाजा महिलाओं के लिए खोला जहाँ वो उड़ान भर सकती थी और अपना स्वप्निल जीवन जी सकती थी। अभिनय के अलावा उन्होंने फिल्मों का निर्माण व निर्देशन भी दिया। उनकी प्रमुख अभिनित फिल्में इंकलाब, बेकसूर, मिर्जा गालिब, उसने कहा था, मुगल-ए-आजम, मुझे जीने दो, धरती कहे पुकार के, आनंद , गोपी, कर्ज आदि शामिल है। 1983 में उन्हें भारतीय सिनेमा के सर्वोच्च सम्मान दादासाहब फाल्के पुरस्कार से सम्मानित किया गया।

लता मंगेशकर :

भारत कोकिला, स्वर-कोकिला, भारतरत्न, सुर सम्राज्ञी आदि उपाधियों से विभूषित लता मंगेशकर के जिक्र के बिना भारतीय सिनेमा, संगीत और कला का अध्याय हमेशा ही अधूरा रहेगा। हालाँकि लता मंगेशकर का जन्म मध्यप्रदेश के इंदौर शहर में हुआ था लेकिन परिवार मूलतः महाराष्ट्र का था और उनकी परवरिश भी महाराष्ट्र में ही हुई। उन्होंने बीस से ज्यादा भाषाओं में हजारों गीतों को अपनी आवाज दी है। उन्हें दर्जनों कला सम्मान सहित भारत के सर्वाधिक प्रतिष्ठित नागरिक सम्मान भारतरत्न से सम्मानित किया गया।

28 सितंबर 1929 को जन्मी लता मंगेशकर ने 92 वर्ष की आयु में 6 फरवरी 2022 को मुंबई में अंतिम साँस ली। दुनिया के कोने-कोने में लता मंगेशकर की आवाज के दीवाने हैं। इनके विराट व्यक्तित्व, गायकी और संगीत पर कुछ कहना सूरज को दीपक दिखाने जैसा है। वे अपने आप में भारतीय सिनेमा का एक युग हैं, उनकी आवाज ही पहचान हैं।

आशा भोसले :

लता मंगेशकर के लिए जो उपमान हैं वे एक हद तक आशा भोसले के लिए भी कहे जा सकते हैं। लता मंगेशकर की छोटी बहन होते हुए अपनी एक अलग पहचान बनाना अपने आप में एक अलग और बड़ी उपलब्धि रही है।

हजारों गीतों को अपनी आवाज देनेवाली आशा भोसले ने 90 से अधिक भाषाओं में गीत गाए हैं। शास्त्रीय संगीत, पढ़प संगीत, गजल, लोकसंगीत आदि में आशा भोसले ने सहजतापूर्वक गायन किया है। वे उसी युग में अपनी पहचान कायम रखने में सक्षम रहीं जब उनकी बहन लता मंगेशकर भारतीय सिनेमा पर राज कर रही थीं। इनकी प्रतिभा और हुनर के सामने पुरस्कार और उपलब्धियाँ बौने मालूम पड़ते हैं। विभिन्न भारतीय भाषाओं के गीतकार, संगीतकार इनके साथ काम करके सम्मानित महसूस करते थे। आपको कला जगत में महत्वपूर्ण योगदान के लिए सन २००० में दादासाहब फाल्के पुरस्कार से सम्मानित किया गया। 2008 में पद्म-विभूषण से भी सम्मानित किया गया जो भारत का दूसरा सर्वाधिक महत्वपूर्ण नागरिक पुरस्कार है।

मीना कुमारी :

9 अगस्त, 1933 को मुंबई में जन्मी महजबी बानो यानि मीना कुमारी को भारतीय सिनेमा की ट्रेजेडी क्वीन के नाम से जाना जाता है। लगभग तीस साल के अपने फिल्मी जीवन में उन्होंने दर्जनों सुपरहिट फिल्मों भारतीय सिनेमा को दीं। बतौर बाल कलाकार 1939 में 'लेदरफेस' से शुरू हुई ये कहानी 'दुनिया एक सराय', 'बैजू बावरा', 'परिणीता', 'दो बीघा जमीन', 'चाँदनी चौक', 'यहूदी', 'सवेरा', 'दिल अपना और प्रीत पराई', 'साहिब, बीबी और गुलाम', 'चित्रलेखा' आदि से होती हुई 'पाकीजा' में अपनी महत्तम ऊँचाई प्राप्त करती है। उन्होंने इस दौरान चार बार सर्वश्रेष्ठ अभिनेत्री का राष्ट्रीय फिल्मफेयर पुरस्कार जीता। इसके अलावा कई अन्य प्रतिष्ठित पुरस्कार भी उन्हें प्राप्त हुए जो भारतीय सिनेमा में उनके महत्वपूर्ण योगदान को रेखांकित करते हैं।

स्मिता पाटिल :

17 अक्तूबर 1955 को पुणे में जन्मी स्मिता पाटिल ने भारतीय सिनेमा में अपना एक अलग मुकाम बनाया! "पिता राजनीति से जुड़े थे और माँ सामाजिक कार्यकर्ता थी लेकिन पुत्री ने माता-पिता से अलग कला के क्षेत्र में कुछ करने को ठानी और अभिनय जैसे कठिन माध्यम को चुना! आरंभिक शिक्षा मराठी माध्यम से हुई! जीवन में सर्वप्रथम कैमरा का सामना एक टीवी समाचार वाचक के रूप में किया ! प्रख्यात फिल्म निर्देशक श्याम बेनेगल की फिल्म चरणदास चोर (1975) से स्मिता पाटिल ने अपने फिल्मी अभिनय की शुरुआत कि! अपने एक दशक के फिल्मी अभिनय सफर में उन्होंने लगभग अस्सी फिल्मों में काम किया! मंथन(1977), भूमिका(1977), जैत रे जैत(1978), आक्रोश(1980), चक्र(1981), नमक हलाल (1982), बाजार (1982), अर्थ(1982), अर्ध सत्य (1983), मंडी (1983), आज की आवाज (1984), चिदम्बरम (1985), मिर्च मसाला (1985), आदि स्मिता पाटिल अभिनीत चर्चित फिल्में हैं! ये वो फिल्में हैं जिन्हें स्मिता पाटिल के नाम से ज्यादा जाना जाता है!"⁴²

स्मिता पाटिल ने अपने समय में समांतर सिनेमा को अपने अभिनय से एक नया आयाम दिया! अपने अल्प अभिनय काल में बेहतरीन अभिनय के लिए स्मिता पाटिल को दो बार राष्ट्रीय पुरस्कार और एक बार फिल्म फेयर पुरस्कार से सम्मानित किया गया! 1985 में भारत सरकार ने सिनेमा में उनके योगदान के लिए पद्मश्री से सम्मानित किया! स्मिता पाटिल को अपने समय-काल की सबसे बेहतरीन नाट्य और फिल्म अभिनेत्रियों में गिना जाता है! उन्होंने ने अपने छोटे से अभिनय के सफर में अनेक कालजयी फिल्मों में अद्भुत अभिनय प्रस्तुत किया!

जीनत अमान :

19 नवंबर 1951 में बंबई में जन्मी जीनत अमान को हिंदी सिनेमा और भारतीय सिनेमा में साहसिक चरित्रों के निर्वहन और उसके स्वरूप को आधुनिक बनाने के प्रयासों के लिए जाना जाता है। इन्होंने 1970 से लेकर 2000 के दशक के लगभग तीस सालों के सफर में भारतीय सिनेमा को कई यादगार फिल्मों दी हैं। 'हरे रामा हरे कृष्णा', 'हंगामा', 'यादों की बारात', 'रोटी कपड़ा और मकान', 'धर्मवीर', 'सत्यम शिवम् सुन्दरम्', 'डहल', 'द ग्रेट गैबलर', 'लावारिस', 'पुकार' आदि फिल्मों को जीनत अमान ने अपनी सशक्त अभिनय कला से जीवंत कर दिया हैं।

अमोल पालेकर :

हिंदी फिल्मों के सुप्रसिद्ध अभिनेता, निर्देशक रंगमंच की दुनिया के जानेमाने नाम अमोल पालेकर का जन्म 24 नवंबर 1944 में बंबई में हुआ था। मराठी फिल्म 'शांतता कोर्ट चालू आहे' से वे अभिनय की दुनिया से जुड़े। बाद में एक अभिनेता के रूप में उन्होंने 'चितचोर', 'घरौंदा', 'मेरी बीबी की शादी', 'गोलमाल', 'नरम-गरम' आदि कई यादगार फिल्मों में भारतीय सिनेमा को दी। फिल्म 'गोलमाल' के लिए उन्हें फिल्मफेयर का सर्वश्रेष्ठ अभिनेता का पुरस्कार दिया गया।

नाना पाटेकर :

1 जनवरी 1951 में महाराष्ट्र के मुरुड-जंजीरा में जन्मे नाना पाटेकर भारतीय सिनेमा के सुप्रसिद्ध अभिनेता रहे हैं। अधिकतर चरित्रों में उनका अभिनय स्पष्ट और सीधी भूमिकाओं को दर्शाता है लेकिन अपनी अभिनय कला व संवादों को बोलने की विशिष्ट शैली के चलते बड़ी सहजता से दर्शकों को मोहित कर लेते हैं। उनकी चर्चित कृतियों में 'नटसम्राट', 'शागिर्द', 'राजनीति', 'अपहरण', 'गुलाम-ए-मुस्तफा', 'क्रांतिवीर', 'तिरंगा', 'दीक्षा', 'दिशा', 'सलाम बहम्बे', 'सूत्रधार' जैसी फिल्मों शामिल हैं। १९६५ की 'क्रांतिवीर' फिल्म की भूमिका के लिए उन्हें सर्वश्रेष्ठ अभिनेता का फिल्मफेयर पुरस्कार दिया गया। वे अभी भी फिल्मी दुनिया में एक सक्रिय भूमिका का निर्वहन कर रहे हैं।

जब बात उस महाराष्ट्र की जाए, जहाँ से भारतीय सिनेमा अपनी पहली साँस लेता है, पुष्पित और पल्लवित होता है, वैश्विक फलक पर छा जाता है तो इस उपलब्धि के लिए उस महान भूमि के लोगों की भूमिका का स्मरण करना आवश्यक है। एक आलेख यह दर्शाने और संक्षिप्त परिचय के लिए भी पूर्ण रूप से सक्षम नहीं है।

यहाँ पर दीनानाथ मंगेशकर, ललिता पवार, कुमारगंधर्व, सुलोचना लाटकर, उषा मंगेशकर, आशा पारेख, विक्रम गोखले, सिमी गरेवाल, सदाशिव अमरापुरकर, सुरेश वाडकर, महेश मांजरेकर, पद्मिनी कोल्हापुरे, ममता कुलकर्णी, उर्मिला मातोंडकर आदि महान उपलब्धियों से युक्त अलग-अलग कलाओं में प्रवीण, सिद्धहस्त विभूतियों ने भारतीय हिंदी सिनेमा को समृद्ध, उत्कृष्ट और महान बनाया है।

दादासाहेब फालके ने हिंदी सिनेमा का जो पौधा रोपा था, वर्तमान में वह विशाल वृक्ष का रूप ले चुका है। आज मुंबई की गिनती दुनिया के सबसे बड़े फिल्म निर्माण केंद्रों में होती है और यहाँ हर साल हवेलीवुड से भी अधिक फिल्मों बनती हैं। लता मंगेशकर, आशा भोसले आदि ने अपने गायन से संगीत को जो बुलंदी प्रदान की उसी का परिणाम है आज लंदन, मेलबर्न, सिडनी, दुबई इत्यादि शहरों में क्रिकेट प्रतियोगिता के दौरान हवेलीवुड के संगीत बड़े पैमाने पर बजते हैं।

संदर्भ :

1. नई दुनिया : फिल्म विशेषांक : भारत में सिनेमा, इंदौर, पृष्ठ 169
2. वहीं, पृष्ठ 168
3. भारत का क्षेत्रीय सिनेमा : सं. ड.- मनमोहन चट्टा, सचिन प्रकाशन, दिल्ली पृष्ठ 223
4. सिनेमा के सौ बरस : सं. मृत्युंजय, शिल्पायन, 2003 संस्करण, दिल्ली पृष्ठ 115
5. भारतीय सिनेमा का इतिहास : प्रथम संस्करण, अनिल भार्गव, सीने-साहित्य प्रकाशन जयपुर, पृष्ठ 126

महाराष्ट्र का वारली समाज और वारली चित्रकला

श्रीमती सायली सिद्धार्थ पवार

शोधार्थी, हिंदी विभाग

मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई-98

भ्रमणध्वनि : 8655039727 ईमेल : sayalipawar2891@gmail.com

महाराष्ट्र भारत के धनी राज्यों में से एक है। इसकी राजधानी मुंबई जिसे सपनों का शहर भी कहा जाता है जहाँ लोग फिल्मी दुनिया में दाखिल होकर अपने सपने को पूरा करने आते हैं। मुंबई, भारत की आर्थिक राजधानी है। भारत के बड़े राज्यों में महाराष्ट्र का तीसरा स्थान है। सत्रहवीं सदी में मुगलों पर मराठाओं ने विजय पाई और देश मराठाओं के अधीन हुआ और दिल्ली के साथ उत्तर के सभी राज्यों पर मराठाओं ने शासन किया लेकिन तीसरे एंग्लो-मराठा युद्ध के बाद भारत पर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी ने अपना साम्राज्य स्थापित किया। 1857 के प्रथम स्वाधीनता संग्राम में कई मराठी नेता अग्रणी थे। इस स्वाधीनता संग्राम में कई लोगों ने अपने आप को देश के लिए समर्पित किया था। भारत इस वर्ष अपना ७६ वाँ स्वतंत्रता दिवस माना रहा है।

“वारली जनजाति भारत की आदिम जनजाति (आदिवासी) है। वह भारत के मूल निवासी है। वारली के इतिहास के बारे में हम अगर जानने की कोशिश करेंगे तो, तीसरी ईसा पूर्व में, एक यूनानी नृवंशविज्ञानी मेगस्टेनस्टेग ने चंद्रगुप्त मौर्य के न्यायालय में एक राजदूत के रूप में भारत का दौरा किया। उस समय पर महाराष्ट्र के थाने इलाके से गुजरात के पास धरमपुर के आसपास वर्तमान में चारों ओर वैरलाता नामक एक क्षेत्र की उनकी लिखित बात करते हैं। कुछ विद्वानों का मानना है कि यह वह जगह है जहाँ वारली लोग उत्पन्न होते हैं, वह 'वैरलाता' वारलीओ का खुद का एक इलाका था।”

“भारत में लगभग तीन सौ आदिवासी जनजातियाँ हैं और वे कुल जनसंख्या का 8-3% हैं। महाराष्ट्र में आदिवासी कुल आबादी का 9-6% हैं। बहुसंख्यक आदिवासी समुदाय मध्य भारत यानि मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, झारखंड, छत्तीसगढ़, आंध्रप्रदेश में हैं। इसी तरह कर्नाटक, गुजरात, राजस्थान में भी इनकी संख्या अधिक है। पूर्वोत्तर भारत के अधिकांश राज्यों में आदिवासी पैमाना महत्वपूर्ण है। हालाँकि वे 100% ईसाई बन चुके हैं।” महाराष्ट्र के पंद्रह जिलों में आदिवासी समुदाय बसता है और महाराष्ट्र में कुल सैंतालिस आदिवासी जनजातियाँ हैं।

महाराष्ट्र में तीन मुख्य आदिवासी समूह हैं। इस भौगोलिक क्षेत्र में आदिवासियों की विभिन्न जनजातियाँ हैं। ये प्रदेश हैं : १) सतपुड़ा समूह जिसमें भील और कोरकू प्रमुख है। २) सह्याद्री परबत एवं पठारी इलाका। इनमें महादेव कोली, वारली, ठाकर, कोंक और कटक जातियाँ शामिल है। ३) गोडवान समूह गोंड, परधान, कोलम, दादिया इस क्षेत्र में मुख्य रूप से मौजूद हैं। जिसमें हम वारली समाज और चित्रकला के बारे में जानने की कोशिश करेंगे :

वारली समाज :

भारत में एक अनुसूचित जनजाति। वारली मुख्य रूप से महाराष्ट्र, गुजरात और कर्नाटक राज्यों के साथ-साथ दादरा और नगरहवेली के केंद्र शासित प्रदेशों में बसे हुए हैं और वे ज्यादातर महाराष्ट्र राज्य के ठाणे और नासिक जिलों में पाए जाते हैं। “कात्यायन ने वर्तिका में निषाद, व्यास और वरुद नामक तीन आर्य

जनजातियों का उल्लेख किया है। उन में से 'वरुद' का अर्थ 'वारली' ऐसा वि. का. रजवाड़े जी ने अपने इतिहास ग्रंथ 'महिकावती की बखर' में उल्लेखित किया है। उन्होंने वरुदई-वरुली-वरली की व्युत्पत्ति 'वरुद' शब्द से की है। और यह भी कि 'वारली' शब्द की उत्पत्ति एक ऐसे शब्द से हुई है जिसका अर्थ है, जोती गई भूमि का एक छोटा टुकड़ा।³

यह लोग झोपड़ीनुमा घर बनाकर छोटी-छोटी बस्तियों में रहते हैं। उन बस्तियों के इस समूह को 'पाड़ा' कहा जाता है। दस-बारह पाड़ों का गाँव बनता है। इनके घर लकड़ी, बाँस और मिट्टी से बने होते हैं। घर की सजावट हेतु झोपड़ी की दीवारों को मिट्टी और गोबर से लीप कर गेरू से रंगने के बाद उन पर सफेद रंग से चित्र बनाये जाते हैं। झोपड़ी में बकरियों, भेड़ों या मवेशियों के लिए एक शेड है। पत्तेदार सब्जियाँ, सूरन, आलू, मक्का, कद्दू, मिर्च, ककड़ी आदि फल और सब्जियाँ लगाई जाती हैं। इनका मुख्य व्यवसाय कृषि है हालांकि, कम जमीन होने के कारण वे शेयर या अनुबंध के आधार पर खेती करते हैं। वे चावल, रागिनी, वारी, उदीद, तूर आदि की फसल उगाते हैं। उनके अन्य व्यवसाय श्रम, पशुपालन और जंगल में लकड़ी काटना है। खानों और कारखानों में भी उन्होंने काम करना शुरू किया है। वारली का मुख्य आहार चावल और रागी है। इनकी रोटियाँ भी चावल या रागी से बनती हैं। उन्हें लोबिया और इमली से बना कलावन (खट्टा) पसंद है। दीवाली में शावेली के पत्तों में चावल की गुठली और खीरे को मिलाकर 'सवेला' बनाया जाता है, यह उनका व्यंजन है।

वारली की कुछ शारीरिक विशेषताओं में हल्का रंग, बड़ी नाक, गहरी भूरी आँखें, पतली और गठीली बनावट और मध्यम कद है। पुरुष शेंडी रखते हैं और चटाई और लंगोट पहनते हैं। महिलाएँ कमर से घुटने तक तीन बार नौवारी साड़ी पहनती हैं और गांठदार चोली पहनती हैं। उन्हें लाल गेंदें बहुत पसंद हैं। महिलाएँ पीतल, टिन और शायद ही कभी चांदी से बने आभूषण पहनती हैं। उनका मंगलसूत्र (हार) डबल और मनके वाला है। हालांकि टैटू बनवाने का चलन उनमें ज्यादा आम नहीं है। परंतु शहरी संस्कृति के संपर्क में आने से उनके रहन-सहन में परिवर्तन दिखाई देता है।

दिनभर जंगल में भटक कर शाम को जब ये लोग घर आते हैं, तो दिनभर की थकान से मुक्ति पाने के लिए उन्हीं में से कोई एक लाठी के घुंघरू पर ठेका लेता है और धीरे-धीरे सभी लोग ताल पर झुमने लगते हैं। इसमें प्रौढ़, युवा वर्ग और महिलाएँ सब कुछ भूलाकर एक-दूसरे के कमर में हाथ डालकर नृत्य करने लगते हैं और साथ में यह गाना भी गुनगुनाते हैं कि

"हम जंगल के राजे आदिवासी
हम जब से चाँद-सूरज है तब से आदिवासी
हम वारोली नदी के वारली
हमारे पूर्वज थे वाल्मीकि ऋषि।"⁴

वारली चित्रकला

प्रत्येक समाज की चित्रकला अपने आप में विशिष्ट होती है और अपनी यह विशिष्टता वह लोक परंपराओं से ग्रहण करती है। भारतीय चित्रकला की भी अपनी विशिष्टता है। चित्रकला व्यक्ति के मन को उदात्त बनाती है। वह व्यक्ति को 'स्व' से निकालकर "वसुधैव कुटुम्बकम्" से जोड़ती है। कला ही है जिसमें मानव मन में संवेदनाएँ उभारने, प्रवृत्तियों को ढालने तथा चिंतन को मोड़ने, अभिरुचि को दिशा देने की अद्भूत क्षमता है।

वारली चित्रकला महाराष्ट्र के आदिवासियों की लोक कलाओं में विशेष प्रसिद्ध है। वारली चित्रकला एक प्राचीन भारतीय कला है जो कि महाराष्ट्र की एक जनजाति वारली द्वारा बनाई जाती है और यह कला उनके जीवन के मूल सिद्धांतों को प्रस्तुत करती है। यह पेंटिंग आमतौर पर झोपड़ियों के अंदर की जाती है। दीवारें डालियों, मिट्टी और गोबर के मिश्रण से बनी हैं।

महाराष्ट्र के ठाणे जिले में वारली जाति के आदिवासियों का निवास है। इस आदिवासी जाति की कला ही वारली लोक कला के नाम से जानी जाती है। यह जनजाति महाराष्ट्र के दक्षिण से गुजरात की सीमा तक फैली हुई है। यह कहना कठिन है कि वारली लोककला कितनी पुरानी है। इस कला में कहानियों को चित्रित किया गया है और इससे अनुमान होता है कि इसका प्रारंभ लिखने-पढ़ने की कला से भी पहले हो चुका होगा। लेकिन पुरातत्व वेत्ताओं का विश्वास है कि यह कला दसवीं शताब्दी में लोकप्रिय हुई। वारली जनजाति की अपनी हिंदू मान्यताएँ, परंपराएँ, संस्कृति हैं जिन्हें उन्होंने अपनाया है। ये लोग वर्ली नामक अलिखित भाषा बोलते हैं जो दक्षिणी इंडो-आर्यन भाषाओं से निकली है। वारली पेंटिंग की परंपरा 2500 या 3000 साल पहले की है। वारली चित्रकला की शैली 500 से 10,000 साल पहले मध्यप्रदेश के भीमबेटका की शैल गुफाओं व शैलाश्रयों के चित्रकला के समान है। माना जाता है कि गुफाओं व शैलाश्रयों में पाए जानेवाले शैलचित्र आदिम चित्रकला के ही रूप हैं। उस समय इस चित्रकला का उपयोग कहानी कहने के लिए किया जाता था। उनकी भित्तिचित्रों में बहुत ही बुनियादी ग्राफिक शब्दावली का उपयोग किया गया है : एक वृत्त, एक त्रिकोण और एक वर्ग। चक्र और त्रिकोण प्रकृति के परिक्षण से आते हैं, चक्र, सूर्य और चंद्रमा का प्रतिनिधित्व करता है, त्रिकोण पहाड़ों और नुकीले पेड़ों से आता है। ये भित्तिचित्र केवल विशेष अवसरों जैसे शादियों या फसल काटने के लिए बनाए जाते हैं।

वारली चित्रकला

वारली चित्रकला स्त्रियों द्वारा विशेष अवसरों पर घर सजाने के लिए बनाई जाती थी। मुख्यतः महिलाओं द्वारा की जानेवाली इस चित्रकला में वृत्त, चक्र, त्रिकोण एवं वर्ग के प्रयोगों से भावों का चित्रों द्वारा अंकन किया जाता है। वारली अपने चित्रों में केवल सफेद रंग का ही प्रयोग करते हैं। प्राकृतिक संसाधनों से बनी हुई सामग्री से जीवन एवं प्रकृति के सुंदर दृश्यों को घर की दीवारों पर उकेरा जाता है। यह कला वारली समाज की लोक संस्कृति एवं परंपरा पर आधारित है। इसमें वारली समाज के धार्मिक रीति-रिवाज, विवाह पद्धति एवं उत्सव-पर्वों का चित्रण किया जाता है। हमारे आस-पास जानेवाले पेड़-पौधे, पशु-पक्षी, नदियाँ, पहाड़, घर, खेत-खलिहान, शिकार, शिकार के साधन, मेला, नृत्य आदि जैसे विषयों को माध्यम बनाकर चित्र बनाये जाते हैं। त्रिकोण, चौकोन, गोल, बिंदु, रेखाएँ आदि के आकारों का प्रयोग करके सुंदर व जीवंत चित्रों को स्निक्त करते हैं। नर्मदा प्रसाद गुप्त के अनुसार, "इन चित्रों की अपनी एक अभिव्यक्ति होती है और इनकी हर एक आकृति का कोई न कोई अर्थ होता है, जैसे वृत्त (O) का संदर्भ सूर्य व चंद्रमा से है और त्रिकोण (Δ) का अर्थ पर्वत है। इन चित्रों में बिंदु (\bullet) सृजन का प्रतीक है। और वह सृष्टि का केंद्र भी है। बिंदु से बनी हुई सीधी खड़ी रेखा ;दृढ़ गति और विकास का प्रतीक है जबकि आड़ी रेखा ;ऋद्ध प्रगति और स्थिरता के प्रतीकात्मक रूप में दिखती है। तिरछी ;दृढ़ रेखा आगे बढ़ने की दिशा दर्शाते हैं जबकि तरंगायित () रेखा प्रवाह का प्रतीक रूप है। एक दूसरे को काटती रेखाएँ ;दृढ़ विरोध, संघर्ष और युद्ध को दर्शाती है। चित्र में दिखने वाला तीर ($<< >>$) की तरह दोनों दिशाओं में दिखने वाली रेखा पूर्ण विकास को दर्शाती है। समकोण ;दृढ़ पर मिलती रेखा उदासीनता का प्रतीक है। तीन सीधी रेखाएँ तीन बिंदुओं पर मिलकर एक त्रिकोण बनता है जो कि ब्रह्मा, विष्णु, महेश और तीन देवियाँ महालक्ष्मी, सरस्वती, महाकाली साथ में तीन गुण - सत्व, रज, तम, तीन शक्ति - ज्ञान, इच्छा, क्रिया, तीन काल - भूत, वर्तमान, भविष्य और तीन अनुभूतियाँ - सत, चित, आनंद आदि के प्रतीकार्थों को व्यक्त करती हैं।"^४

वारली चित्रकला दसवीं शताब्दी में सबसे लोकप्रिय हुई। 1970 के दशक से इसकी लोकप्रियता का एक नया युग प्रारंभ हुआ जिसका मुख्य कारण थे लोक कलाकार जीवा मशे। मशे जी ने अपने चित्रों में रोजमर्रा की जिंदगी से जुड़ी घटनाओं के साथ-साथ मनुष्यों और पशुओं के चित्रों को आधुनिक कलेवर के साथ प्रस्तुत किया। उनके कई उत्कृष्ट चित्रों में शादी में इस्तेमाल किया जानेवाला चौक, तारपाँ और पालघुट देवी का चित्र प्रसिद्ध हैं। जिस पर उन्हें 1976 में राष्ट्रीय पुरस्कार भी मिल चुका है। उन्हीं के प्रयत्नों से यह कला बाजार में लाई गई। धीरे-धीरे यह कला विभिन्न एजेंसियों, गैर सरकारी संगठनों और व्यवसायों के प्रयासों से राष्ट्रीय तथा अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर पहुँचाई गई। मशे जी के वारली चित्रकला में उनके महत्वपूर्ण योगदान के लिए २०१६ में पद्मश्री पुरस्कार से सम्मनित किया गया। उनकी इस प्रसिद्ध चित्रकला के लिए उन्हें वारली कला के आधुनिक पिता भी कहा गया।

वारली चित्रकला के जनक - जीवा मशे

वर्तमान समय में वारली समाज अपने सीमित दायरे से बाहर निकलने लगी है। वारली चित्रकारों की नई पीढ़ी ने विषय वस्तु और रंग संयोजन को एक नई दिशा दी। कई नई आकृतियों को स्वरूप दिया है। वर्तमान दौर की आधुनिक वारली चित्रकला में दो मंजिला बस, कार, कई मंजिला इमारतें और हवाई जहाज जैसी आकृतियों का समावेश इस समाज के निरंतर खुलते दायरे का परिणाम है, जो कभी भी पारंपारिक वारली चित्रकला का हिस्सा नहीं थे। वारली चित्रकला हमेशा से वारली जनजीवन के दैनंदिन और व्यावहारिक पहलुओं का चित्रण कर रहा है और अब जब दुनिया सिमट रही है, शहरी विकास तथा आधुनिकीकरण वारली समाज की बदलती जिंदगी का हिस्सा बन रही है तो नए दौर में वारली चित्रकला में भी इन सब आकृतियों का शुमार कोई आश्चर्य की बात नहीं है।

आज वारली समाज में अनेक युवा चित्रकार उभरकर आए हैं खास तौर पर युवा महिलाएँ जैसे कि "रीना संपत उंबरसाडा, जो आज वारली चित्रकला में प्रमुख हस्ताक्षर है। रीना जी मानती है कि इस कला ने उसे नई जिंदगी दी है। जिससे वो स्वयं को अधिक सक्षम और आत्मविश्वास से भरा पाने लगी है। यहाँ तक की वह अपनी नई पेंटिंग में सफेद रंग की परंपरागत शैली से अलग दूसरे रंगों के साथ भी कुछ नये प्रयोग किए हैं। कुसुम सोमा खरपड़े ने भी अपने कल्पनाशक्ति और काम के बलबूते पर अपनी एक पहचान कायम की है।"⁶

वारली चित्रकला अब सिर्फ वारली समाज तक सीमित नहीं रही बल्कि वह समाज के बाहर देशों-विदेशों में पहुँच गई हैं और इनसे बनी वस्तुओं की माँग बहुत ज्यादा है। आजकल जीवनावश्यक वस्तुओं पर भी वारली चित्रकला का हस्तक्षेप मिलता है। जैसे कि टी-शर्ट, सारी, कुरता, बेडशीट्स, थैलियाँ, पर्स, भेंट वस्तुएँ, भेंट कार्ड, सजावट की चीजें, कप, फूलदानी आदि पर वारली चित्रकला मिलती हैं। घर की दीवारें, घर सजाने के लिए भी साथ ही मुंबई विश्वविद्यालय के प्रवेश द्वार पर भी वारली चित्रकला अपनी कला दर्शाती हुई दिखती है। वर्तमान वारली चित्रकला ट्रेंड बन चुकी हैं। वारली कला सिर्फ महाराष्ट्र में ही नहीं परदेशों में भी अपनी ख्याति पहुँचा चुकी है। परदेशों में भी वारली कला की ज्यादा माँग है।

पिछले सत्तर वर्षों में महाराष्ट्र ने देश के विकास में सभी स्तरों पर महत्वपूर्ण योगदान दिया है। लेकिन आनेवाले समय में हमारे इक्कीसवीं सदी के भारत के निर्माण की गंभीर चुनौतियों का सामना भी करना है। राज्य के तेजी से आर्थिक विकास, रोजगार सृजन और गरीबी उन्मूलन के माध्यम से भौगोलिक असंतुलन को कम करने पर हमें ध्यान देना चाहिए। आदिवासी समाज के पास बहुत पारंपारिक ज्ञान है। वनौषधि, कला, संगीत, बीज, करतब, बुनकर, हथियार आदि जैसों की सविस्तर पढ़ाई करके अगर पूरक उपक्रम रचाए गए तो यह पारंपारिक ज्ञान जतन करने के लिए और खासकर आर्थिक स्वावलंबन सशक्तिकरण के लिए महत्वपूर्ण हो सकता है। इसके लिए इस विषय से संबंधित समाज और प्रशासन व्यवस्था में संवेदना जागृत करने का काम आदिवासी युवा संघ (आयुष) जैसी सेवा भावी संघटना कार्यरत है। कागज और कपड़े

पर बने छोटे-छोटे चित्रकारी से लेकर दीवार पर बने बड़े-बड़े भित्तिचित्र आकर्षक एवं सुंदर दीखते हैं। महाराष्ट्र के वारली समाज की छवि को जीवंतता के साथ नये ढंग से प्रस्तुत करनेवाली यह लोककला परंपरा और आधुनिकता के संगम के साथ अपनी पहचान को वैश्विक स्तर तक स्थापित कर चुकी हैं। जिसके लिए हमें इन जैसी सेवा भावी संस्थाओं को प्रोत्साहन देने की जरूरत है। वारली कलाकृतियों की यात्रा घर की गोबर मिट्टी की सतह वाली दीवार से शुरू होकर आज की तिथि में कैनवास तक आ पहुँची हैं।

संदर्भ :

१. www.facebook.com
२. महाराष्ट्र संस्कृति कोश : सं. डॉ. दुर्गा दीक्षित, पृष्ठ : 253-54
३. महिकावती की बखर : सं. वि.का.रजवाड़े, पृष्ठ : 12-13
४. भारतीय आदिवासी : गुरुनाथ नाडगोंडे, पृष्ठ : 136-37
५. भारतीय संस्कृति : डॉ. नर्मदा प्रसाद गुप्त, पृष्ठ : 40-41
६. Youtube channel : Warli painting/tribe art (आयुष) आदिवासी युवा संघ
सभी चित्र गूगल द्वारा लिए गए हैं।

नवोन्मेषी नेतृत्व 'डॉ. माशेलकर': एक अभ्यास

प्रा. डॉ.भावना पाटोळे

इतिहास विभागप्रमुख

एलफिन्स्टन महाविद्यालय, मुंबई-३२ (bhavana.patole@elphinstone.ac.in)

देश स्वतंत्र झाल्यानंतर शैक्षणिक आणि संशोधन क्षेत्रात वेगाने बदल झाले. देशाच्या आधुनिकीकरणाचा पाया हा विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात आहे, याची जाणीव पंतप्रधान नेहरुंना होती. स्वातंत्रप्राप्तीनंतर राष्ट्र उभारणीच्या कार्यात विज्ञानाला प्राधान्य देण्यात आले होते. हरितक्रांती, श्वेतक्रांती व त्यानंतर अवकाश क्षेत्राची अनमोल कामगिरी लक्षणीय ठरते. भारताचे राष्ट्रीय विज्ञानविषयक धोरण पहाता, साधारणतः इ.स 1958 चे वैज्ञानिक धोरण, इ.स 1983 मधील तंत्रज्ञानविषयक धोरण तर इ.स 2003 मध्ये विज्ञान तंत्रज्ञान विषयक धोरण असा प्रवास दिसून येतो. झपाट्याने होणा-रा विज्ञानक्षेत्रातील विकासातूनच वैज्ञानिकांचे कार्य अधोरेखित होते. महाराष्ट्रभूमीतील अनेक वैज्ञानिकांनी देशाच्या विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या विकासामध्ये मोलाचे योगदान दिले आहे. रसायन उद्योगाचे भीष्म पितामह.डॉ. गोविंद काणे, स्त्री रोग तज्ञ डॉ. शिरोडकर , प्रा. विष्णू नारळीकर डॉ.वसंत गोवारीकर, डॉ. अनिल काकोडकर, संगणक तज्ञ डॉ.विजय भटकर, डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. रघुनाथ माशेलकर अशा विज्ञान क्षेत्रातील अनेक अवलियांनी आपआपल्या क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले. अनेक मंडळी नामवंत प्रज्ञावंत आहेतच, त्यांचबरोबर राष्ट्राच्या विकासाकरिता त्यांची भूमिकाही महत्त्वपूर्ण ठरते. वैज्ञानिक, शैक्षणिक व सामाजिक पातळीवर कार्य करणा-या डॉ. माशेलकरांची कारकिर्द बहुआयामी आहे. पदमश्री, पदमभूषण आणि पदमविभूषण या तिनही सर्वोच्च सन्मानाचे ते मानकरी आहेत. गेल्या पाच दशकापासून ते राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्यरत आहेत. विसाव्या शतकाच्या अखेरीस ज्ञानसंपत्तीची क्षेत्रे बहरली होती.याच टप्प्यात त्यांचे कार्य उठावदार ठरते. भारताची श्रीमंती ही केवळ भौतिक सामर्थ्याच्या अंगाने नव्हे, तर तिच्या समृद्ध परंपरेत, संस्कृती, सुसंस्कृत समाजमनामध्ये आहे. याच विचाराचे पाईक असणारे वैज्ञानिक म्हणजेच डॉ. रघुनाथ माशेलकर. त्यांच्या वैज्ञानिक नेतृत्वाचा सामाजिक- आर्थिक आशय समजावून घेणे हे महत्वाचे ठरते.

आपल्या प्रदिर्घ कारकिर्दीच्या प्रत्येक टप्प्यात त्यांनी आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला. सकारात्मक उर्जेने व मूल्यांच्या सशक्त ताकदीने आश्वासक व नवप्रेरणांची रुजवात करणारे हे नेतृत्व आहे. त्यांचे समाजाभिमुख नेतृत्व, प्रबोधनाची भूमिका, भारतविषयक भविष्यदर्शी स्वप्ने, ज्ञानाकांक्षा, युवा वर्गाकरिताचा सूत्र संदेश हा अर्थपूर्ण ठरतो. त्यांची प्रगती ही केवळ लौकिकार्थाने महत्वाची नसून त्याचा आशयही महत्वाचा आहे. येथील समाज जीवनाशी ते जोडले गेलेले आहेत. त्यांच्या या दिमाखदार प्रवासाचा, भारताच्या वैज्ञानिक इतिहासातील सर्जनशील व सकारात्मक आशय लक्षात घेण्यासारखा आहे. बहुयामी व्यक्तिमत्त्वाच्या माशेलकरांच्या कार्यप्रणालीतून एका विचारसंपन्न नेतृत्वाचे दर्शन घडते. त्यांच्या कारकिर्दीला स्पर्श करतांना काही खास वैशिष्ट्येही दिसून येतात.डॉ. माशेलकरांचे नवोन्मेषी नेतृत्व अभ्यासण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे.

परदेशी उच्च शिक्षण घेतल्यानंतर ऐन उमेदित जाणिवपूर्वक भारतात परतलेल्या डॉ. माशेलकरांच्या डोळ्यापुढे प्रश्न तरळत होता की देशाच्या उभारणीत आपला काय वाटा असेल? कॉम्प्लेक्स फ्लुइडच्या वहन

गुणधर्मावर अभ्यास करण्यात येणारे रसायनशाखेतील व्हिऑलोजी (Rheology) हे माशेलकरांचे संशोधनक्षेत्र. पण या संशोधनाकरिताच्या उपकरणाची निर्मिती भारतात होत नव्हती. त्यांनी अडथळ्यांची शर्यत जिंकली. आपले संशोधनक्षेत्र बदलून त्यांनी 'मॉडेलिंग व सिमुलेशन' या क्षेत्राची निवड केली.' इ.स 1985 ते 1995 या काळात भारतीय संशोधन व विकासाला डॉ. माशेलकरांनी वैश्विक रूप दिले. माशेलकरांचे संशोधन पर्व उठावदार आहे.

संस्थारचनाकार पर्व:

नवनिर्माणावर भर देत त्यांनी केलेले संस्थात्मक परिवर्तन हा ऐतिहासिक टप्पा आहे. सन इ.स. 1989 ते इ.स. 1995 मध्ये राष्ट्रीय रासायनिक प्रयोगशाळेत संचालकाची कामगिरी त्यांनी बजावली. आर्थिक उदारीकरणापूर्वीच्या वातावरणातून येणारे अडथळे त्यांनी पार केले. प्रत्यक्षात उदारीकरणापूर्वीच दोन वर्षे आधी रासायनिक प्रयोगशाळेला जागतिक बाजारपेठेशी जोडले होते. केवळ नक्कल न करता सर्जनशील कल्पना रूजवून नवोन्मेषी प्रवासाकरिता उपयुक्त केले. संस्थामधील वातावरणात आवश्यक ते बदल घडविले. ध्येयाकरिता उद्युक्त केले व प्रगतीचा राजमार्ग खुला केला. राष्ट्रीय रासायनिक प्रयोगशाळेला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेण्याकरिता डॉ. माशेलकरांनी जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धेचे आव्हान पेलले. राष्ट्रीय रासायनिक प्रयोगशाळेत पॉलिमर सायन्स आणि इंजिनियरिंग ही शाखा नव्याने उभारली गेली जी देशात कुठेही शाखा अस्तित्वात नव्हती. माशेलकरांच्या समर्थ मार्गदर्शनातून राष्ट्रीय रासायनिक प्रयोगशाळेत ज्ञानशाखेची रूजवात झाली.

इ.स.1995 ते इ.स.2006 पर्यंत कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रियल रिसर्च (सी.एस.आय.आर) चे महासंचालक म्हणून देशाच्या राष्ट्रीय विकासात माशेलकरांची भूमिका अर्थपूर्ण ठरते. 1 जुलै 1995 रोजी सी. एस.आय.आर च्या महासंचालक पदाचा कारभार माशेलकरांनी स्वीकारला. कॉर्पोरेट जगाप्रमाणे विचार करणा-या तशी भाषा बोलणा-या डॉ. माशेलकरांना, वृत्तपत्रकारांनी कॉर्पोरेट संशोधक म्हणून गौरविले. या काळात देशातील विविध संशोधन संस्था आणि उद्योगक्षेत्र यांच्यात कमालीची दरी होती. विज्ञान तंत्रज्ञान आणि उद्योगक्षेत्रातही ताळमेळ दिसून येत नव्हता. वैज्ञानिक नाविन्याबाबत प्रयोगशाळांमध्येही उत्साह नव्हता. सी.एस.आय.आर च्या प्रयोगशाळेतील संशोधन विश्वातील या ज्ञान निर्मितीचा मात्र उद्योग जगतातही काही उपयोग होत नव्हता. या पार्श्वभूमीवर माशेलकरांनी सर्वप्रथम संदेश दिला तो 'टीम सी.एस.आय.आर' चा. इ.स.1996 मध्ये सी.एस.आय.आर च्या मिशन स्टेटमेंटमध्येच 'देशातल्या सर्वच लोकांना आर्थिक,सामाजिक आणि पर्यावरणाचे फायदे देईल असा वैज्ञानिक आणि औद्योगिक संशोधन आणि विकास करणं' हे सी.एस.आय.आर असे सर्वव्यापी उद्दिष्ट ठरवण्यात आले.^२

संस्थात्मक बदल ही सहजसाध्य गोष्ट नव्हते. डॉ. माशेलकरांनी सी.एस.आय.आर करिता व्हिजन आखले व तसेच ते राबवलेही. '२००१च्या श्वेतपत्रिकेने' सी.एस.आय.आर च्या परिवर्तनाची मुहूर्तमेढ रोवली. सखोल परिक्षण करून जगभरातून सी.एस.आय.आर मधील बदलाच्या अपेक्षांचा विचार करून भविष्याकरिताचा आखलेला तो आकृतीबंध होता. मुलभूत संशोधनास प्राधान्य, यंत्रनिर्मिती, बौद्धिक संपदा हक्क जागृती, आर्थिक आव्हाने, यासारख्या अनेक विषयांना यात स्पर्श करण्यात आला होता. त्याबाबतच्या मार्गदर्शनपर सूचनाही यात होत्या.

अभिनव श्वेतपत्रिकेच्या या सुनियोजित छत्राखाली सी.एस.आय.आर च्या सर्व प्रयोगशाळा एकत्र आल्या हे सर्वात पहिल्यांदा झाले. वैज्ञानिक असले तरी, हे पथदर्शी धोरण आखणारे ते व्यवस्थापक होते हे स्पष्ट होते.

श्वेतपत्रिकेतील उद्दिष्टे स्पष्ट होती. शास्त्रज्ञ हा घटक महत्वाचा असून त्यांच्या मनोभूमिकेत संपूर्ण परिवर्तन करण्याची महत्वाकांक्षा बाळगण्यात आली होती. संस्थात्मक बदलाला हात घातला व त्यानंतर शास्त्रज्ञांच्या मनोभूमिकेकडे लक्ष वळविले. नवसर्जनशीलतेला पोषक वातावरण तयार केले. सी.एस.आय.आर ला उद्योग जगताशी संवादी ठेवले. विश्वासार्हता संपादन केली. सी.एस.आय.आर मध्ये भारतीय नवनिर्माण चळवळ रुजवली. ग्राहक प्रतिसाद मूल्यामापक कक्षही स्थापन करण्यात आला होता. तसेच देशातील नक्कल करणा-या संशोधनाच्या जागी नवसंशोधन पुढे आले. टप्प्या टप्प्याने सी.एस.आय.आर चे रुपांतर संशोधन आणि व्यावसायिकरणात झाले हा सी.एस.आय.आरच्या विकासाचा ऐतिहासिक टप्पा ठरतो. संस्थेच्या कार्यसंस्कृतीत जाणीवपूर्वक बदल घडवून आणले. जागतिक पातळीवरील स्पर्धेकरिता तयार केले. हा सकारात्मक बदल डोळ्यात भरण्यासारखा होता.

‘सेंट्रल लेदर रिसर्च इन्स्टिट्यूट’, या सी.एस.आय.आर संस्थेत अथनी नावाच्या लोकांना मदत करून त्यांचा चपला बनविण्याचा कालावधी कमी करित तो ३० दिवसांहून अवघ्या १० दिवसांवर आणला होता.^३ संगणकाद्वारे शेकडो कारागिरांना चपलाच्या नक्षीकामामध्ये वैविध्य आणतानाच येथील लोकांच्या जीवनात भाग्योदय आणला. आपल्या देशाची श्रीमंती ही पारंपारिक ज्ञानात आहे हे जागतिक व्यासपीठावर वारंवार सांगितले. केवळ पारंपारिक ज्ञानाचे संरक्षण केल्याने मानवतेचा फायदा होणार नाही, तर त्याकरिता ते आधुनिक ज्ञान प्रणालीशी जोडायला हवे याकरिता डॉ. माशेलकरांनी सुवर्ण त्रिकोण संकल्पनेचे महत्त्व पटवून दिले. अशा प्रकारे सी.एस. आय.आर ने सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातही बदलाला हातभार लावला असे दिसून येते.

नव्वदीच्या दशकात संशोधन संस्था, उद्योगसंस्था यांचा भर नक्कल करणे किंवा रिहर्स इंजिनिअरींगकडे होता. इ.स 1991 च्या उदारीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर स्पर्धात्मक वातावरण पहाता, येथील संस्थांनी आपल्या मनोवृत्तीत बदल करून नाविन्यपूर्ण संशोधन करणे, फॉरवर्ड इंजिनिअरींगकडे त्यांना वळवणे हे आव्हान त्यांनी स्वीकारले. याच हेतूने, बौद्धिक संपदा अधिकाराविषयी लवकरात लवकर जागृती करण्याची आवश्यकताही त्यांनी जाणली होती. ज्ञानाच्या बाजारपेठेतील युध्दाला सामोरे जाण्याकरिता बौद्धिक संपदा हक्क हे महत्वाचे शस्त्र ठरते, याच जाणिवेतून ते लोकाभिमुख करण्याकरिता ते झटले. आपल्या कारभारात नाविन्यपूर्णता आणणारी, सी.एस.आय.आर. अंतर्गत न्यू मिलेनियम इंडियन टेक्नॉलॉजी लिडरशिप योजना म्हणजे नव्या सहस्त्रकाकरिता भारतीय तंत्रज्ञानाने नेतृत्वाकरिता घेतलेला पुढाकार होता. विद्यापीठे, सरकारी प्रयोगशाळा आणि औद्योगिक संस्थांनी एकत्र येउन काही उत्पादने करावीत व ती जगात अव्वल दर्जाची ठरावीत, हा या योजनेचा उद्देश होता. नव्वदीच्या दशकातील सी.एस.आय. आर. चे परिवर्तन हे देशाच्या विज्ञानक्षेत्राच्या विकासाचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण टप्पा आहे. प्रा. जयंत नारळीकरांनी ‘सायंटिफिक एज’ या पुस्तकात स्वातंत्र्योत्तर काळातील २० व्या शतकातील दहा उपलब्धी दिल्या आहेत. यापैकीच एक सी.एस.आय.आर. होते. देशाच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील हा एक मैलाचा दगड, असं सी.एस.आय.आर च्या परिवर्तनाला संबोधले गेले.^४ डॉ. माशेलकर हे प्रदीर्घकाळ, म्हणजेच ११ वर्षे सी.एस.आय.आर. च्या संचालक पदी होते. सर्जनशील सुव्यवस्थापक म्हणून त्यांची कामगिरी प्रभावी ठरली.

हळदीच्या पेटंटची लढाई:

विसाव्या शतकात एक भारतीय म्हणूनच डॉ. माशेलकर यांनी हळदीच्या पेटंटकरिता आवाज उठविला. अमेरिकेच्या विरोधात विजय मिळविणे हा एक मैलाचा दगड होता. यातूनच पारंपारिक ज्ञान, प्रगती बाबत जगभर जागरूकता वाढली. डॉ. जगदीशचंद्र बोस यांच्यापासून सुरु झालेला ज्ञाननिर्मितीच्या हक्काचा हा प्रवास, बासमती तांदळाच्या बौद्धिक संपादन हक्कास्तव लढयापर्यंतचा म्हणजेच इ.स. १८९८ ते १९९८ असा शतकभराचा होता. बोस यांचे संशोधन भारताच्या मालकीचे होते तसेच बासमती तांदूळ हा देखील भारताच्या मालकीचा होता. पण बौद्धिक संपदाबाबत जागरूकता व याकरिता इच्छाशक्तीही नव्हती. म्हणूनच जे आपले आहे ते सिध्द करण्याकरिता भारताला झगडावे लागले होते. भारतभूमीत असंख्य कल्पनांचा जन्म झाला असतानाही त्याचा फायदा मात्र आपल्या देशाला झालेला नाही ही खंत त्यांना होती. 'परंतु इ.स. १९१८ ते २०१८ या शतकात मात्र असा खडतर मार्ग चालणे भारताला मुळीच परवडणार नाही', हाच डॉ. रघुनाथ माशेलकरांचा संदेश आहे.^५ भारताच्या प्रगतीमध्ये आड येणा-या घटकांचा सूक्ष्म अभ्यासही माशेलकरांनी केला होता. संख्यात्मक व गुणवत्ता, दर्जा यांच्या बाबतीत आपण मागे आहोत. हे स्पष्ट करताना माशेलकरांनी पेटंट मिळविण्याकरिता संशोधन आणि नवनिर्मितीही नावीन्यपूर्ण आणि उपयुक्त असावी याकरिताचे महत्त्वही पटवून दिले. ज्ञानाचे मूल्य जाणून बौद्धिक संपदेचा आदर करत, पेटंट संस्कृती करिता ते सदैव आग्रही राहिले. याकरिता पॅरिस कन्व्हेंशन, पेटंट करार, बुडापेस्ट करार यावर स्वाक्षरी, पेटंट ऑफिसस करिता आधुनिकीकरण आणि सुधारणा आंतरराष्ट्रीय पेटंट मिळविण्याच्या स्पर्धातून पेटंट संबंधी मार्गदर्शन करण्याचा, संस्थांना करात सवलत देण्यात येण्यासारखे उपायही त्यांनी सुचविले आहेत. तळागाळातील पेटंट संस्कृती रुजविण्यात ते सक्रिय होते. संपूर्ण भारतात बौद्धिक संपदा हक्काची चळवळ उभी राहिली.

नवोन्मेषी नेतृत्वाचा अविष्कार:

विज्ञानवादी हे देशाचे शिल्पकार असतील, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. भारतासारख्या तरुणांच्याच देशात शास्त्रशुद्ध पुनर्रचना करण्यासाठी विज्ञानवादी तरुण निर्माण झाले पाहिजेत. हे स्वप्न त्यांनी भारतीय तरुणांकरिता रंगविले. डॉ. माशेलकरांनी आधुनिकतेची मूल्ये, विज्ञानवादी प्रेरणा आपल्या नव्या तरुणांना दिल्या. याकरिता मानसिकता बदलण्याची गरज पटवून दिली. समाजातील विसंवाद त्यांनी तरुणांच्या पुढे मांडला. उत्तम वक्ते असलेल्या माशेलकरांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचे महत्त्व पटवून दिले. विद्यार्थ्यांना विविध टप्प्यावर मार्गदर्शन केले. सृजनशीलतेचे ते जाणकार होते. ब्रेन डेनच्या मुद्याचे खोलवर परिक्षण केले आहे. तरुण पैशाकरिता जात नाही तर मानसिक समाधानासाठी आणि बौद्धिक भूक भागविण्याकरिता परदेशात जातो. या तरुणाची प्रेरणा ही भौतिक लाभ देणारी नसून त्यात सृजनशीलता हा महत्वाचा मुद्दा आहे हे त्यांनी ठासून सांगितले. देशातील वैज्ञानिक संस्थांच्या पायाभरणीला हातभार लावतानाच, विज्ञानमयी चैतन्यमयी अशी वातावरण निर्मिती करणा-या माशेलकरांनी विज्ञानात शिका, भारतात परत या सह भारतभूमी ही संधीची भूमी कशी आहे हे पटवून दिले. याकरिता मनोवृत्ती बदल नवीन संशोधनात्मक वृत्ती, धोका पत्करणे आणि अपयश बघण्याची सहीष्णवृत्ती जोपासणे,

सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन, तरुणाईला भक्कम आर्थिक पाठबळ व बंडखोर वृत्ती यांचे महत्त्व त्यांनी विशद केले. यातूनच २१ व्या शतकामध्ये भारतीय विज्ञानात भक्कम राहतील व रामन आणि रामानुजन तयार होतील हीच दुर्दम्य आशावादाची कास धरणा-या माशेलकरांची भावना आहे.^६ माशेलकर हे हाडाचे शिक्षक आहेत. हे निर्विवाद आहे. मुलांच्या वयोगटाप्रमाणे त्यांच्या पातळीवर जाऊन त्यांना प्रेरणा देणे, देशप्रेम व आत्मविश्वास जागृत करणे यात ते गुंतलेले असतात. डॉ. माशेलकरांनी आपल्या लाडक्या विद्यार्थी मित्रांना खास सुत्रे सांगितली. अस्वस्थ व्हा व देशाकरिता काही करण्याची जिदद बाळगा असे विद्यार्थी वर्गाला उपदेश करतानाच 'क्वीट इंडिया'च्या धर्तीवर 'माय इंडिया' चळवळ उभी रहायला हवी, असे आवाहन डॉ. माशेलकरांनी केले आहे.^७

नवसहस्त्रकाच्या प्रारंभी, ३ जानेवारी २००० मध्ये पुण्यात भारतीय विज्ञान काँग्रेसचे अध्यक्षपद भूषितानाच त्यांनी नवपंचशिल साकारले. विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण, महिला केंद्रीत कुटुंब, मानव केंद्रीत विकास, ज्ञान केंद्रीत समाज व नवनिर्मिती केंद्रीत भारत ही पंचतत्त्वे विशद करण्यात आली. शासकीय तसेच खाजगी पिरॅमिडच्या उच्च ते खालच्या स्थानिक ते वैश्विक पातळीवर त्यांचा कार्यसंचार प्रभावी आहे. भारतातील नॅशनल इनोव्हेशन फाउंडेशनचे चेअरमन रिलायन्स इनोव्हेशन कॉन्सिल, थर्मॉक्स इनोव्हेशन कॉन्सिल, केपीआयटी टेक्नॉलॉजीज इनोव्हेशन कॉन्सिल आणि मारिको इनोव्हेशन फाउंडेशन अशा देशभरातील नवनिर्मितीच्या अनेक एंटरप्रायजेस च्या कौन्सिलमधून त्यांनी बहुमोल कार्य केले आहे. दर्जेदार नवनिर्मिती व संशोधन नवनिर्मितीचे वातावरण, नवनिर्मितीचे प्रकार यावर त्यांनी वेळोवेळी भाष्य केले. गेली अनेक वर्षे पारितोषिक कमिट्यातून त्यांनी दमदार भूमिका पार पाडली आहे. नवनिर्मितीत त्यांचा पुढाकार होता. इनोव्हेशन संस्कृतीचे ते पाईक आहेत. ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, इनोव्हेशन याबाबत आपण महत्त्वपूर्ण विचारमंथन केले आहे. नवनिर्मितीक्षम भारताच्या उद्दिष्टाप्रत जाण्याकरिता, इंडियातील आय. आय.आय.टी. तील आय. किंवा सी.एस.आय.आर. मधील आय हे सर्व इनोव्हेशनसाठी ओळखले जावेत हे त्यांनी स्पष्ट केले. केवळ इतरांचे अनुकरण किंवा भ्रष्ट नक्कल नको तर त्याकरिता त्यांनी दिलेला इशारा होता. नवनिर्मित केंद्रित भारतातील नवनिर्माण इनोव्हेशन हा डॉ. माशेलकरांच्या अत्यंत जिद्दाळ्याचा विषय आहे व म्हणूनच तर ते 'मि. इन्व्हेटर' आहेत.

अस्सल भारतीय निर्देशांकाच्या परिमाणाने, भारतीय विज्ञानातूनच भारतीय समाजातील सकारात्मक बदल मोजता येईल असे माशेलकरांना वाटते. कोणताही परकीय शास्त्रज्ञ, आपल्या देशातील समस्यांकरिता वेळ, पैसा आणि बुद्धीची गुंतवणुक करणार नाही हे स्पष्ट आहे. भारतीय वैज्ञानिकांनी देशाच्या समस्या सोडविण्याकरिता आपल्या वैज्ञानिक ज्ञानाचा उपयोग करावा अशी तळमळ त्यांना आहे. विज्ञानाच्या माध्यमातून देशबांधवाच्या समस्या विज्ञानाच्या सकारात्मक उपायाने कशा दूर करता येईल याकरिता ते सातत्याने प्रयत्न करत आहेत. तोच संदेश त्यांनी भारतीय शास्त्रज्ञांकरिता दिला आहे. २०१९ पासूनच दि. १७ नोव्हेंबर ला त्यांच्या मातृस्मृतीदिनी अंजली माशेलकर पारितोषिक (१ लाख रुपये) दरवर्षी दिले जाते. डॉ. माशेलकरांच्या आईला, त्यांनी गरीब व वृद्धांकरिता काहीतरी करावे असे वाटे. गरीब व वृद्ध जीवनाचा दर्जा वाढविणारे व त्याच्याकरिता अत्यंत स्वस्त पर्याय उपलब्ध करून घेणा-या तांत्रिक इनोव्हेशनकरिता हे पारितोषिक दिले जाते. आपल्या गांधीयन इंजिनियरींगमधूनच त्यांनी इनोव्हेशनला सर्वसमावेशक स्वरूप दिले माशेलकरांच्या अध्यक्षतेखालील नॅशनल इनोव्हेशन फाउंडेशन' ने समाजाच्या खालच्या थरातील लोकसमुदायाच्या कल्पनांनाही प्रकाशमान केले.

देशाच्या विकासाकरीता प्रभावी राष्ट्र निर्माणाकरिता सशक्त पर्यावरण प्रणालीची आवश्यकता त्यांनी पटवून दिली. नवनिर्माणाच्या प्रक्रियेत साक्षरता, मुलभूत विज्ञानशिक्षण, लोकजागृती, प्रसार माध्यम यांचे महत्त्व विशद केले. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान हे केवळ नवनिर्माण करत नाही. तर त्याची व्याप्ती मोठी आहे. उत्पादन आणि उत्पादन प्रक्रिया यांच्यातील नवनिर्माणही तितकेच महत्वाचे. भविष्याचा वेध घेतच नवनिर्माणाधारित विकास, उदयमशीलता, स्पर्धा यांचे मोल त्यांनी पटवून दिले आहे. माशेलकरांच्या नेतृत्वाखाली विज्ञान तंत्रज्ञानाचे आशावादी स्वरूप अधोरेखित झाले. भारताच्या स्वतःच्या क्षमतांचा पुर्नशोध घेतला. लोकशाही, लोकसंख्या वैविध्य यांचे नवनिर्मितीकरिता महत्त्व जाणून डॉ. माशेलकरांनी सकारात्मक दृष्टिकोनातून विचार स्पष्ट केले आहेत. नव्या युगाकरिता सर्वसमावेशक नवनिर्माणांचे संवर्धन त्यांनी केले.

डॉ. माशेलकरांना कोणतीही राजकीय महत्वाकांक्षा नव्हती, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारतीय विज्ञानाची ओळख प्रस्थापित करतांना देशातील निरंतर सेवा करित डॉ. माशेलकर हे अखेरीस पुण्यात वास्तव्यास आहेत. स्थानिक पातळीपासून ते जागतिक स्तरावर गौरवशाली प्रवास पाहता, वर्धिष्णू विश्वे वंदिता अशी सर्वदूर पसरलेली त्यांची किर्ती जाणवते. डॉ. माशेलकरांच्या शिरपेचातील प्रतिवर्षीचे पुरस्कार तसेच विज्ञान-तंत्रज्ञानाकरिताचे मानद डॉक्टरेटस लक्ष वेधून घेतात. आजतागायत जगभरात विधीपीठांनी त्यांना 45 मानद डॉक्टरेट सन्मानपूर्वक प्रदान केलेल्या आहेत. त्यांना देण्यात आलेल्या पुरस्कारांनी इतिहास रचला गेला आहे. डॉ. माशेलकरांना त्यांच्या सर्वांगीण कामगिरीकरिता 'महाराष्ट्रभूषण' देण्याकरिता, प्रसंगी सर्व राजकीय पक्षही एकत्रित आले होते. हे नक्कीच लक्षात घ्यायला हवे की, कोणत्याही पुरस्कार वा अन्य भौतिक लाभाची अपेक्षा न ठेवणा-या माशेलकरांनी समाजातील अवैज्ञानिक विचारांचा बुरखा सारून, तो ज्ञानमार्गाकडे वळविला. भारतीयांमध्ये काहीही करून दाखविण्याची क्षमता आहे. त्यामुळे सकारात्मक विचार व त्या दृष्टीने आचार केल्यास आपण स्वप्नातील वैभवशाली भारत निश्चितच साकारू शकतो या विचार व भावनेने माशेलकरांचे आशावादी ग्रंथलेखन हे नव्या पिढीसाठी महत्वाचे आहेत.

माशेलकर महासंचालक म्हणून निवृत्त होण्याच्या तीन महिने अगोदर तत्कालिन पंतप्रधान मनमोहनसिंग म्हणाले होते. "तुमच्या कारकिर्दीतल्या यशाचा आम्हा भारतवासियांना अभिमान आहे. पण आम्हाला असे वाटते की, तुमचे उत्तम कर्तृत्व अजून फुलायचे आहे. त्यामुळे भारतीय शास्त्रज्ञ आणि तंत्रज्ञांना स्फूर्ती मिळविण्याकरिता तुम्हाला दीर्घायुष्य मिळो." १८ निवृत्तीच्या पश्चातही माशेलकरांच्या स्फूर्तीदायी व्यक्तिमत्त्वाने असंख्यांना प्रेरित केले. त्यांचे कर्तृत्व फुलले. येथील समाज जीवनात, ज्ञान विज्ञान, तंत्रज्ञान व नवनिर्माण यांची जोपासना कशी करता येईल याकरिता त्यांनी प्रयत्न केले. नवशैक्षणिक धोरणाला आकार देणारे ते मार्गदर्शक द्रष्टे नेते ठरतात विसाव्या शतकात भरीव काम करतांना माशेलकरांनी २१ व्या शतकाची स्वप्ने रंगविली. तसेच नवभारताचे पथदर्शी धोरणही आखले होते. या दूर्दम्य आशावादी शास्त्रज्ञाच्या प्रेरणादायी वाटचालीचा भारतभूमी हाच उर्जास्त्रोत ठरतो. हे शब्दसूत्रांमध्ये मांडावयाचे झाल्यास,

विज्ञानसाधना नवनिर्माण पूजन

उद्योगजगती संशोधन सेतूबंधन

ज्ञानक्षेत्री बौद्धिक संपदा हक्क जतन

सृजन संपत्तीचे करीतसे संरक्षण

नवपंचशील सूत्रांचे बांधुनिया कंकण, देशसेवेचे पवित्र बंधन

नवोन्मेषी प्रज्ञावंत महामेरु कल्पकतेचा

सकारात्मक उर्जास्त्रोत हा सर्वसमावेशक कल्पकतेचा
अथक परिश्रमाचा, प्रवास हा विज्ञानमूर्तीचा

साहित्य साधने :

1. स्मिता देशपांडे, अनु. डॉ. रघुनाथ माशेलकर, शोध नव्या भारताचा, सहयाद्री प्रकाशन, पुणे, 2016. पृ. 102
2. कित्ता, पृ. 274.
3. कित्ता, 259.
4. जयंत नारळीकर, 'द सायंटिफिक एज- द इंडियन सायंटिस्ट फ्रॉम वैदिक टू मॉडर्न टाइम्स', पेंग्विन प्रकाशन, नवी दिल्ली, 2003 पृ. 58.
5. मृदुला बेळे, कथा अकलेच्या कायदयाची, राजहंस प्रकाशन, पुणे, 2017 पृ. 9
6. अ. पा. देशपांडे, डॉ. रघुनाथ माशेलकर- भारतीय बौद्धिक संपदेचा उद्गाता, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २०१३ पृ. 106-
7. कित्ता, पृ. 123.
8. स्मिता देशपांडे, पूर्वोक्त. पृ. 120

मराठी अभिनेत्रींचे भारतीय चित्रपटसृष्टीतील योगदान: एक अवलोकन

डॉ. शीतल मनोज पंचीकर

सहाय्यक प्राध्यापक, विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग

इस्माईल युसूफ कला विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, जोगेश्वरी, मुंबई

९९६०३७६५५७/sonarsheetal@yahoo.co.in

महाराष्ट्र म्हणजे भारतीय चित्रपटसृष्टीचे माहेरघर, दादासाहेब फाळके हे भारतीय चित्रपटसृष्टीचे जनक मानले जातात. भारतीय चित्रपटसृष्टीचा विचार करता यामध्ये हिंदी चित्रपट, मराठी, बंगाली, तेलगू, मल्याळम, भोजपुरी, गुजराती व इतर सर्व भारतीय भाषांतून तयार होणाऱ्या चित्रपटांचा समावेश होतो. महाराष्ट्रातील बहुतांश मराठी अभिनेत्रींनी मराठीबरोबर प्रामुख्याने हिंदी चित्रपटातून तसेच तेलगू, कन्नडा, गुजराती बंगाली या चित्रपटातूनही भूमिका केलेल्या आढळतात-

सुरुवातीला मूकपटात पुरुषच स्त्री पात्र साकारत, कारण त्याकाळी समाजाचा या क्षेत्राकडे बघण्याचा दृष्टिकोन फारसा चांगला नव्हता. महाराष्ट्र समाजसुधारणा चळवळीत अग्रेसर असल्यामुळे महाराष्ट्रातील स्त्री कलाकारांनी प्रथमतः रूढी प्रथांची बंधने झुगारून चित्रपटात काम करण्यास सुरुवात केली. आपल्या कर्तृत्वाने संपूर्ण भारतीय समाजातील स्त्री कलाकारांना प्रोत्साहन देऊन आदर्श निर्माण केला. पुढेही महाराष्ट्रातील स्त्री कलाकारांनी आपल्या विविध भूमिकांद्वारे भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती, त्यांचा संघर्ष, कौटुंबिक स्थान या पार्श्वभूमीवर नायिका, आई, बहीण, खलनायिका यासारख्या भूमिका समर्थपणे साकारलेल्या आढळतात. अशा काही उत्कृष्ट मराठी स्त्री कलाकारांच्या भारतीय चित्रपटसृष्टीतील योगदानाचा आढावा सदर शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

भारतीय व मराठी चित्रपटसृष्टीतील पहिल्या अभिनेत्री म्हणजे दुर्गाबाई कामत आणि त्यांची मुलगी कमलाबाई कामत उर्फ कमलाबाई गोखले. दादासाहेब फाळके निर्मित मोहिनी भस्मासुर या पौराणिक कथेवर आधारित मूकपटात त्यांनी भूमिका केल्या होत्या. कमलाबाईंच्या पावलावर पाऊल ठेवत लीला चिटणीस, शांता आपटे, शांता हुबळीकर, शोभना समर्थ, दुर्गा खोटे या मराठी अभिनेत्रींनी रसिक प्रेक्षकांच्या मनावर अधिराज्य गाजवलेले दिसून येते.

दुर्गाबाई खोटे यांनी आयोध्येचा राजा या पहिल्या मराठी बोलपटात राणी तारामतीची भूमिका साकारून एक इतिहास निर्माण केला. त्यांनी त्यानंतर जवळपास २०० हून अधिक चित्रपटात भूमिका साकारल्या. फॅक्ट फिल्मची स्थापना करून त्या काळात सर्वप्रथम लघुपट व माहितीपट बनवण्यास सुरुवात करणाऱ्यांमध्ये त्या एक होत्या. याद्वारे भारतीय चित्रपट सृष्टीत स्त्री कलाकारांच्या कलाविष्काराची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. १९३७ मध्ये ब्रह्मचारी या चित्रपटात 'यमुना जळी खेळू खेळ' या गाण्यात स्विमिंग सूट घालून मीनाक्षी शिरोडकरांनी खळबळ माजवून दिली होती. मराठी अभिनेत्री शांता हुबळीकर यांनीही १९३९ मध्ये आलेल्या द्विभाषिक माणूस व आदमी या चित्रपटातून वेश्येची भूमिका केली होती. या चित्रपटातील त्यांनी

गायलेले 'कशाला उद्याची बात' हे गाणे चांगलेच लोकप्रिय झाले होते. त्या काळात वेश्येची भूमिका स्वीकारण आणि साकारण एक मोठे धाडस आणि आव्हान होतं जे त्यांनी समर्थपणे पेललं. त्या काळात विविध भाषेतील वृत्तपत्रांमधून या चित्रपटाची दखल घेऊन कौतुक करण्यात आले होते.¹ पुरुषसत्ताक परंपरेची चौकट मीनाक्षी शिरोडकर व शांता हुबळीकर यांनी मोडली. चित्रपट प्रचंड गाजला आणि अभिनेत्याच्या तोडीस तोड अभिनेत्री उभी राहू शकते याची जाणीव झाली.

हंसा वाडकर यांनी विजयाची लग्ने १९३६ या द्विभाषिक चित्रपटात नायिका म्हणून वयाच्या दहाव्या वर्षी अभिनय कारकीर्दीला सुरुवात केली. त्यांनी बॉम्बे टॉकीज, प्रभात फिल्म कंपनी, नॅशनल स्टुडिओ यासारख्या नामांकित चित्रपट कंपन्यांमध्ये काम करून स्वतःचे नाव कमावले. संत सखु या मराठी व हिंदीतून तयार करण्यात आलेल्या चित्रपटात त्यांनी संत सखुची भूमिका साकारली होती. पुढे मीना प्रेम पत्र, जमाना, चेतन आनंद बरोबर राजकुमार या हिंदी चित्रपटातून त्यांनी नायिकेची भूमिका साकारली. त्यासाठी त्या प्रयत्नपूर्वक हिंदी शिकल्या होत्या.^२ हंसा वाडकर यांनी त्यांच्या जीवनात अनेक चढउतार पाहिले. चित्रपटसृष्टीत झालेले बदल अनुभवले. त्यांची कारकीर्द इतकी प्रभावी होती की पुढे श्याम बेनेगल यांनी हंसा वाडकर यांच्या आत्मचरित्रावर आधारित भूमिका हा चित्रपट काढला ज्यात अभिनेत्री स्मिता पाटील यांनी हंसा वाडकर यांची भूमिका केली.

याच परंपरेतील एक विलक्षण मराठी अभिनेत्री म्हणजे शोभना समर्थ. १९४२ साली भरत मिलाप आणि १९४३ साली रामराज्य या चित्रपटांमध्ये सीतेची भूमिका साकारली होती. पुढे वैविध्यपूर्ण चरित्रात्मक भूमिका साकारून त्यांनी आपलं एक वेगळं स्थान निर्माण केलं. पुढे त्यांच्या अभिनयाचा वारसा त्यांच्या मुली अनुक्रमे नूतन आणि तनुजा आणि मग नात काजोल यांनी अखंडितपणे चालू ठेवलेला दिसून येतो. शोभना समर्थ यांच्याप्रमाणेच उषाकिरण, ललिता पवार, सुलोचना, सीमा देव यांनी सुरुवातीला मराठी व हिंदीतून नायिकेच्या भूमिका साकारल्या. परंतु नंतर काळाची पावले ओळखत त्यांनी साकारलेल्या चरित्र भूमिकाही प्रचंड लोकप्रिय झाल्या.

मूकपटांच्या काळात ललिता पवार यांनी कैलास या मूकपटाची तसेच बोलपट सुरू झाल्यानंतर १९३६ मध्ये दुनिया क्या है या चित्रपटाची निर्मिती केली होती.^३ नेताजी पालकर, अमृत, गोरा कुंभार या चित्रपटांमधून त्यांनी नायिकेची भूमिका साकारली. त्यानंतर त्यांच्या डोळ्याला इजा झाल्याने त्यांना चित्रपटांमध्ये खलनायिकेच्या भूमिका कराव्या लागल्या. याचबरोबर प्रोफेसर, अनाडी, श्री ४२० यासारख्या चित्रपटांमधून त्यांनी चरित्र भूमिकाही साकारल्या. अनाडी मधील मिसेस डीसा या भूमिकेसाठी त्यांना सहकलाकाराचे फिल्म फेअर पारितोषिक मिळाले. ललिता पवार यांनी सत्तर वर्षांच्या कारकिर्दी दरम्यान ७०० च्या आसपास मराठी व हिंदी चित्रपटातून भूमिका साकारल्या. मराठी मुलींनी हिंदी चित्रपटात पुढं आलं पाहिजे यावर ललिता पवार यांचा कटाक्ष असायचा त्यामुळेच सुलोचना, उषा किरण, शकुंतला या मराठी तारकांच्या नावांची शिफारस त्या हिंदी निर्मात्यांच्याकडे करायच्या. महाराष्ट्र हा पहिल्या पासून पुरोगामी सुधारणावादी विचारसरणीचा प्रदेश होता. याचाच परिणाम म्हणून मराठी अभिनेत्रींनीही या क्षेत्रात परस्परांना मार्गदर्शन सहकार्य केलेले दिसून येते.

अभिनेत्री उषा किरण यांनीही ५० हून अधिक हिंदी आणि मराठी चित्रपटांमध्ये काम केले. त्यात दाग, पतिता, चुपके चुपके, मिली, बावरजी हे प्रमुख हिंदी चित्रपट होते. १९९६-९७ मध्ये त्या मुंबईच्या शेरीफ

होत्या. त्यांना १९५५ मध्ये सर्वोत्कृष्ट सहाय्यक अभिनेत्रीचा फिल्मफेअर पुरस्काराही मिळाला. १९४६ मध्ये सासुरवास या मराठी चित्रपटातून सुलोचनादीदी यांनी आपल्या अभिनय कारकिर्दीची सुरुवात केली. सात्विक चेहऱ्याच्या या अभिनेत्रीने आपल्या सात्विक अभिनयातून रसिक प्रेक्षकांच्या काळजाला हात घातला. मराठी चित्रपटात मुख्य नायिकेची भूमिका साकारत असतानाच हिंदी चित्रपटात वहिनी किंवा आईची भूमिका साकारण्याचा धाडसी निर्णय त्यांनी घेतला. याबाबत ललिताबाईंनी सुलोचनाबाईंना ठामपणे सांगितलं की “मी व दुर्गाबाई नायिका म्हणूनच येथे आलो होतो. आमच्या काळातील अनेक नायिका आज चित्रपटातून आऊट झाल्या असल्या तरी आम्ही दोघी मात्र चरित्र भूमिकांच्या मुळे आजही येथे टिकून आहोत. तुलाही आमच्याप्रमाणे इथे टिकून राहायचं असेल तर तू हेच कर.”^४ त्यामुळेच सुलोचनादीदी यांनी समवयस्क अभिनेत्री व अभिनेत्यांची आईची भूमिका स्वीकारण्याचे धाडस केले व त्यात त्या यशस्वी ही झाल्या. २५० हून अधिक मराठी आणि जवळपास २०० हून अधिक हिंदी चित्रपटात भूमिका त्यांनी साकारल्या आहेत. या भूमिका साकारताना सुलोचनाबाईंनी बंगाली, दक्षिणात्य, गुजराती व पंजाबी दिग्दर्शकांबरोबर काम केले त्यांच्या अभिनय कलेमुळेच सर्वच दिग्दर्शकांकडून त्यांना आदराचे स्थान मिळालेले दिसून येते. या त्यांच्या कामाची दखल घेत २००४ मध्ये फिल्म फेअरने सुलोचनादीदी यांना जीवन गौरव पुरस्कार देऊन त्यांचा सन्मान केला.

६० च्या दशकातील आणखीन एक परिपूर्ण अभिनेत्री म्हणजे सीमा देव, यही है जिंदगी या हिंदी चित्रपटाच्या शूटिंगच्या वेळी सीमा देव यांनी संजीव कुमार यांना म्हटले “आपके साथ इतना बड़ा रोल पेहली बार कर रही हू संभाल लीजिए” तेव्हा संजीव कुमार म्हणाले “अरे मैं तो आपका फैन हू आपकी बहुत से पिक्चर्स मैंने देखी है”^५ संजीव कुमार सारख्या कलाकाराने मराठी अभिनेत्रीच्या अभिनयाची घेतलेली दखल विशेष आहे. हिंदी मध्ये आनंद मधली त्यांची भूमिका प्रेक्षकांच्या कायम स्मरणात राहिली. एक संवेदशील अभिनेत्री म्हणून त्या सदैव रसिक प्रेक्षकांच्या स्मरणात राहिल्या आहेत.

याच चरित्र अभिनेत्रींच्या परंपरेत पुढील काळात रीमा लागू व रोहिणी हट्टंगडी यांनी चांगली कामगिरी बजावलेली दिसून येते. आई म्हणजे रीमा लागू हे जणू समीकरणच झालं होतं. मराठी नाटक, चित्रपट, मालिका आणि हिंदी चित्रपट हा त्यांचा कला प्रवास एक अभिनेत्री म्हणून चित्तथरारक आहे. रोहिणी हट्टंगडी यांनी नाट्यसृष्टी बरोबरच भारतीय चित्रपटसृष्टीतून हिंदी बरोबरच तामिळ, तेलगू, कन्नडा, गुजराती चित्रपटातूनही काम केले आहे. वयाच्या अवघ्या २७ व्या वर्षी त्यांनी गांधी चित्रपटात कस्तुरबा गांधी यांची भूमिका साकारली. या भूमिकेसाठी त्यांना ब्रिटिश अकॅडमी ऑफ फिल्म अँड टेलिव्हिजन आर्ट्स द्वारे सहाय्यक सर्वोत्कृष्ट अभिनेत्रीचा पुरस्कार मिळाला.^६ या पुरस्काराद्वारे आंतरराष्ट्रीय चित्रपटसृष्टीनेही त्यांच्या अभिनयाची घेतलेली दखल ही भारतीयांसाठी नक्कीच अभिमानास्पद आहे आणि मराठी अभिनेत्रींची गुणवत्ता सिद्ध करणारे आहे.

एक बाल अभिनेत्री म्हणून करिअरची सुरुवात करून नंतर एक प्रथितयश अभिनेत्री म्हणून नावलौकिक मिळवलेल्या अभिनेत्री म्हणजे बेबी नंदा उर्फ नंदा. हिंदी चित्रपटातून देवानंद व शशी कपूर बरोबर त्यांची जोडी खूप गाजली. हम दोनो, तीन देविया, जब जब फुल खिले, गुमनाम हे त्यांचे गाजलेले चित्रपट होते. १९६० ते ६५ या कालावधीत नूतन बरोबरच सर्वाधिक रक्कम घेणाऱ्या त्या अभिनेत्री होत्या. वहिदा रहमान, आशा पारेख, साधना आणि हेलन यांच्यासोबत त्यांची छान मैत्री होती.

आणखीन एक चतुरस्त्र अभिनेत्री ज्यांच्या अभिनया सोबत नृत्याने रसिक प्रेक्षकांना मोहिनी घातली होती, त्या म्हणजे अभिनेत्री संध्या. गोपीकृष्ण यांनी सांगितलेल्या आठवणीनुसार झनक झनक पायल बाजे या चित्रपटासाठी संध्या प्रसंगी १८ तास सराव करून कथक नृत्य शिकल्या. ७ त्यामुळेच या चित्रपटाद्वारे एक नृत्यांगना म्हणून लोकप्रिय झाल्या. त्या नांतर दो आँखे बारह हाथ, पिंजरा या चित्रपटातील त्यांच्या भूमिका उल्लेखनीय होत्या. चरित्र अभिनेत्री न बनता बेबी नंदा आणि संध्या यांनी हिंदी चित्रपटातून नायिकेची भूमिका साकारलेली दिसते यासाठी आवश्यक नृत्य, संवाद फेक, व्यावसायिकता शिकून घेऊन त्यांनी आत्मविश्वासपूर्ण पुढचे पाऊल टाकलेले दिसते.

याच प्रगतीपथावर वाटचाल करत १९८० च्या दशकात समांतर सिनेमाच्या आघाडीच्या अभिनेत्री म्हणजे स्मिता पाटील. त्यांनी जेमतेम एक दशकभराच्या कारकिर्दीत ८० हून अधिक हिंदी, बंगाली, मराठी, गुजराती, मल्याळम आणि कन्नड चित्रपटांमध्ये काम केले होते. ८ त्यांच्या सर्वात उल्लेखनीय भूमिकांमध्ये मंथन, भूमिका, जैत रे जैत, गमन आक्रोश, चक्र, नमक हलाल, बाजार, उंबरठा, शक्ती, अर्थ, अर्धसत्य, मिर्चमसाला या चित्रपटांचा समावेश होतो. अभिनयाव्यतिरिक्त स्मिता सक्रिय स्त्रीवादी आणि महिलांच्या प्रगतीसाठी मनापासून वचनबद्ध होत्या. पारंपारिक भारतीय समाजातील महिलांची भूमिका आणि शहरी वातावरणात मध्यमवर्गीय महिलांना तोंड द्यावे लागत असलेल्या बदलांचा शोध घेणाऱ्या चित्रपटांमधून त्यांनी काम केले. एक प्रकारे स्त्रीवर्गाचं प्रतिनिधित्व त्यांनी चित्रपटातून केलं. आपल्या छोट्याश्या कारकिर्दीत २ वेळा त्यांनी राष्ट्रीय पुरस्कार पटकावले. मराठी अभिनेत्रीचं भारतीय चित्रपट सृष्टीत एक वेगळं स्थान त्यांनी निर्माण केलं.

अश्विनी भावे, वर्षा उसगावकर, प्रिया अरुण, निवेदिता जोशी, किशोरी शहाणे, रेणुका शहाणे या नव्वदच्या दशकातील मराठी अभिनेत्रींनी मराठी चित्रपटात नावलौकिक मिळवलाच पण हिंदी चित्रपटातही उल्लेखनीय भूमिका केल्या. रेणुका शहाणे ही सुंदर हास्य असणारी अभिनेत्री सुरुवातीला अभिनयाबाबत फारशी सिरीयस नव्हती. पण सर्कस सिरीयलच्या शूटिंग दरम्यान दिग्दर्शक अझीझ मिर्झानी रेणुकाला “मला विचारशील तर तू पुढे अभिनय करावास असं मला वाटतं असा सल्ला दिला होता” ९ त्यांचा सल्ला कृतज्ञपूर्वक मानून रेणुका शहाणे यांनी अभिनय क्षेत्रात कारकीर्द केली. त्यांच्या सुंदर हास्यामुळे त्यांना सुरभी सारखा कार्यक्रम व हम आपके है कौन चित्रपटातील भूमिकेमुळे त्या घराघरातून लोकप्रिय झाल्या. मराठी व हिंदी बरोबरच रेणुका शहाणे यांनी तेलुगु चित्रपटातूनही भूमिका केली होती.

हिंदी चित्रपटात नावरूपला येऊन अगदी सर्वोच्च स्थान प्राप्त करून मग मराठी चित्रपटात अभिनय साकारणाऱ्या मराठी अभिनेत्री म्हणजे माधुरी दीक्षित, सोनाली बेंद्रे आणि उर्मिला मातोंडकर. माधुरी दीक्षित यांनी बकेट लिस्ट या चित्रपटातून मराठी चित्रपटात दमदार आगमन केलं. माधुरी दीक्षित या आपल्या अभिनय व नृत्य कौशल्याद्वारे आजही लाखो भारतीयांच्या मनावर अधिराज्य गाजवत आहे. अभिनयाव्यतिरिक्त त्या सामाजिक कार्यातूनही भाग घेताना दिसत आहे. सोनाली बेंद्रे यांनी तर २००२ सालीच अनाहत या

चित्रपटातून मराठी चित्रपटक्षेत्रात आगमन केलं. अगं बाई अरेच्चा या चित्रपटात छम छम करता या गाण्यात पाहुण्या कलाकार म्हणून त्या झळकल्या आणि एवढच नाही तर कॅन्सरसारख्या विकारावर मात करत त्यांनी सगळ्यांसमोर एक दृढ निश्चयाचं उदाहरण निर्माण केलं. उर्मिला मातोंडकर यांनी बालकलाकार म्हणून कारकिर्दीची सुरुवात करून पुढे हिंदी, मराठी, तेलगू व तमिळ भाषेतील रोमॅंटिक, गुन्हेगारी, मनोवैज्ञानिक भयपट, विनोदी चित्रपटातून आपली अभिनयक्षमता व नृत्य कौशल्य दाखवून दिले. आपल्या करिअरच्या कक्षा रुंदावत सध्या त्या चित्रपटाबरोबरच राजकारणातही सक्रिय आहेत. माधुरी दीक्षित व सोनाली बेंद्रे, उर्मिला मातोंडकर यांनी हिंदी चित्रपटसृष्टीत यशस्वीपणे अभिनय नृत्य यातील पारंगतता, व्यवसायिकता, आर्थिक सक्षमता, कौटुंबिक नातेसंबंध व जबाबदाऱ्या सांभाळत आपले स्वतःचे एक विश्व निर्माण केले आहे.

२००० च्या दशकातील एक चतुरस्त्र मराठी अभिनेत्री म्हणजे सोनाली कुलकर्णी. मुक्ता, दोघी या चित्रपटांमधून अभिनयाचा प्रवास सुरु केल्यावर तिने दिल चाहता है, टॅक्सी नंबर ९२११, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मिशन काश्मीर, सिंघम अशा बऱ्याच हिंदी चित्रपटात वैविध्यपूर्ण भूमिका साकारल्या. त्याशिवाय कन्नडा, तामिळ, गुजराती बरोबरच इंग्रजी व इटालियन चित्रपटातूनही उल्लेखनीय भूमिका साकारल्या आहेत.¹ दोघी मध्ये साकारलेल्या भूमिकेसाठी तिला सर्वोत्कृष्ट अभिनेत्रीचा मराठी फिल्मफेअर व महाराष्ट्र राज्य चित्रपट पुरस्कार मिळाला आहे. तिच्या काही चित्रपटांना इतर देशातील आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवातून दाखवण्यात आले असून तिच्या भूमिकांचे कौतुक करण्यात आलेले आहे.

आजच्या काळात सई ताम्हणकर, अमृता खानविलकर, प्रिया बापट, अमृता सुभाष, मुक्ता बर्वे, तेजस्विनी प्रधान, प्राजक्ता माळी, गिरीजा ओक, स्पृहा जोशी, तेजस्विनी पंडित, उर्मिला कानेटकर, राधिका आपटे या मराठी अभिनेत्री भारतीय चित्रपट सृष्टी गाजवत आहेत. अमृता सुभाष ही मराठी नाटक, चित्रपट, हिंदी चित्रपट वेब सिरीज यामधून सध्या काम करीत आहे. श्वास या तिच्या पहिल्या मराठी चित्रपटाला ऑस्करचे नामांकन मिळाले होते. तर सिक्रेट गेम्स ही वेब सिरीज व गल्ली बॉय या हिंदी चित्रपटातील तिच्या भूमिका लक्षवेधी होत्या. मुक्ता बर्वे व तेजस्विनी प्रधान या मराठीतील मनस्वी व अभ्यासू अभिनेत्री आहेत. सई ताम्हणकर या नावाने मराठी चित्रपटसृष्टीत एक बोलड अँड ब्युटीफुल अभिनेत्रीचा उदय झाला. सनाई चौघडे, दुनियादारी चित्रपटाने तिने रसिक प्रेक्षकांच्या हृदयात स्थान मिळवलं.

नव्याने आलेल्या ओटीटी प्लॅटफॉर्म वरील वेब सिरीज चित्रपटातून त्या विविध प्रकारच्या भूमिका साकारत आहेत. ओटीटी प्लॅटफॉर्मद्वारे आज भारतीय चित्रपट सर्व दूर पाहता येत असल्यामुळे मराठी अभिनेत्री व त्यांची कला जगात सर्व दूर बघितली जात आहे. काळाच्या बदलत्या प्रत्येक टप्प्यात मराठी अभिनेत्रींनी आव्हानांना सामोरे जात बदलाशी जुळवून घेत नवीन गोष्टी कौशल्य आत्मसात करत आत्मसन्मान जपत अत्यंत आत्मविश्वासपूर्णपणे चित्रपटसृष्टीत वाटचाल करीत यश संपादन केलेले दिसते. तसेच भूमिकांचे वैविध्य जपत विविध पुरस्कार प्राप्त करून भारतीय स्त्रीची प्रतिमा उंचावत ऐतिहासिक कामगिरी करत भारतीय चित्रपट सृष्टीत अढळ स्थान निर्माण केलेले दिसून येते.

निष्कर्ष :

1. महाराष्ट्र हा समाज सुधारणा चळवळीत अग्रेसर होता त्याचाच परिणाम म्हणून महाराष्ट्रातील मराठी अभिनेत्रींनी सर्वात प्रथम चित्रपट सृष्टीत पदार्पण करून विविध भूमिका समर्थपणे साकारलेल्या दिसून येतात.
2. दुर्गा खोटे यांनी स्वतःच्या फॅक्ट फिल्मची केलेली स्थापना व ललिता पवार यांनी केलेली चित्रपटांची निर्मिती यावरून त्या काळात फक्त अभिनय नाही तर चित्रपट क्षेत्राशी निगडित इतरही क्षेत्रात मराठी अभिनेत्रींनी यश संपादन केलेले दिसून येते.
3. मराठी अभिनेत्रींनी चरित्र अभिनेत्रीची भूमिका प्रभावीपणे साकारून लोकप्रियता व पुरस्कार प्राप्त केलेले आढळतात यावरून सहकलाकार म्हणूनही अभिनयाचा ठसा उमटवता येतो हे मराठी अभिनेत्रींनी सिद्ध केले असे म्हणता येईल.
4. चित्रपटात काम करताना कामावरची निष्ठा मेहनत याचबरोबर आवश्यक ती व्यावसायिकताही मराठी अभिनेत्रींनी आत्मसात केलेली दिसून येते ज्याद्वारे त्या आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी व सक्षम झाल्या असे स्पष्ट होते.
5. स्मिता पाटील रेणुका शहाणे या चित्रपटसृष्टीतील परंपरागत हीरोइनच्या व्याख्येमध्ये बसणाऱ्या नव्हत्या तर त्यांनी भारतातील सामान्य स्त्रीचे प्रतिनिधित्व केलेले आढळून येते आणि त्यामुळेच त्या व त्यांनी भूमिका केलेले चित्रपट महिलांमध्ये अधिक लोकप्रिय झालेले दिसून येतात.
6. अभिनेत्रींनी आपली कारकीर्द कशी घडवावी याचे माधुरी दीक्षित, सोनाली बेंद्रे, उर्मिला मातोंडकर हे आदर्श उदाहरण आहे आणि म्हणूनच नवीन येणाऱ्या अभिनेत्रींना त्या नेहमीच प्रेरणादायी ठरलेल्या आहेत.
7. मराठी अभिनेत्रींनी मराठी व हिंदी बरोबरच भारतातील गुजराती कन्नडा तमिळ तेलगू या भाषिक चित्रपटांमध्ये काम केलेले आढळते. यावरून त्यांनी इतर भाषेतील चित्रपटांमध्येही आपल्या अभिनयाचा ठसा उमटवलेला दिसून येतो.
8. मराठी अभिनेत्रींनी कालपरत्वे चित्रपट सृष्टीत झालेल्या बदलांना अनुकूल प्रतिसाद देऊन स्वतःमध्ये बदल करून लोकांचे मनोरंजन करण्याबरोबर मूल्यांची जपवणूक आत्मविश्वासाने करत यशाकडे झेप घेऊन आपल्या कर्तृत्वाचा प्रेरणादायी ठसा भारतीय चित्रपट सृष्टीवर उमटवलेला दिसतो.

संदर्भ :

1. Patel Baburao, Editor, Film India, Film India Publication, Mumbai October 1939, Page Number 290, 301
2. वाडकर हंसा, सांगते ऐका, राजहंस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती १५, जुलै २०१५, पृष्ठ क्रमांक ८
3. Down Memory Lane. It Has All Been. Worth It. By Lalita Pawar. (as told to Sheila Vesuna).
https://memsaabstory.files.wordpress.com/2010/04/lalita_pawar_interview.pdf
4. मुजावर इसाक, चित्र माऊली, प्रकाशिका सौ सुप्रिया शरद मराठे, नवचैतन्य प्रकाशन बोरिवली, मुंबई, प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट २०१०, पृष्ठ क्रमांक ९१

5. देव सीमा, सुवासिनी, प्रकाशक दामोदर दिनकर कुलकर्णी, श्री विद्या प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती २७ मार्च १९९८, पृष्ठ क्रमांक ८०
6. Remembering Gandhi with 'Kasturba Rohini Hattangadi ByRoshmila Bhattacharya
<https://mumbaimirror.indiatimes.com/entertainment/bollywood/this.week.that.year>
7. <https://www.cinestaan.com/people/sandhya.42503>
8. <https://starsunfolded.com/smita.patil>
9. ताम्हणे ललिता, चंदेरी सोनेरी कलाकार मुलाखतीपलीकडचे भाग दोन, डिंपल पब्लिकेशन, गिरगाव मुंबई, प्रथम आवृत्ती ८ मार्च २०१९ पृष्ठ क्रमांक १८०
<https://www.majhimarathi.com/sonali.kulkarni.in.marathi/>

बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत मराठी चित्रपट सृष्टीतील स्त्री पात्रांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. सौ. वंदना राजेश शिंदे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

इतिहास विभाग प्रमुख

कला ,वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण

9850574176 drvandanashinde8@gmail.com

प्रस्तावना:

मराठी चित्रपटसृष्टी अस्तित्वात येऊन शंभर वर्ष पूर्ण झाली आहेत. सुरुवातीपासून जेव्हा चित्रपट बनवायला सुरुवात झाली तेव्हापासून बऱ्याच कथा या पौराणिक, दंतकथा, काल्पनिक कथा, गुढकथा असत. पण सध्या परिस्थिती बदलली आहे. आजचा मराठी चित्रपट सर्व प्रकारच्या पूर्वकल्पना, पारंपारिक रचना , पारंपारिक मांडणी, रूढीवादी संकल्पना यांना मोडून काढताना दिसत आहे. समाजातील अनुकूल व प्रतिकूल बदलांचे प्रतिबिंब सिनेमातून दाखविले जात आहे.आज मराठी चित्रपटसृष्टी आपली वृत्ती, शैली, कथा, कथानक अशा सर्वच पातळीवर झपाट्याने बदलत आहे. मराठी माणसाचा दृष्टिकोनही दिवसेंदिवस बदलत चालला आहे. पुरातन काळापासून ते आजच्या आधुनिक काळापर्यंत अनेक अभिनेत्री, महिला सक्षमीकरणाचे विविध पैलू वेगवेगळ्या स्वरूपात मांडत आहेत. महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने मराठी चित्रपटसृष्टीने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. चित्रपटाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिला आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. मराठी चित्रपटसृष्टीतील नायिकांच्या भूमिका या बऱ्याचदा लोकशाहीच्या तत्त्वावर आधारित असतात .त्यात संघर्ष,अस्पृश्यता, वर्गभेद ,वर्णभेद, कौटुंबिक हिंसाचार, तसेच लैंगिक शोषण यावर प्रकाश टाकण्यात येतो. सदरच्या शोधनिबंधात बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत मराठी चित्रपट सृष्टीतील स्त्रीपात्रांचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाची पद्धती:

मराठी चित्रपट सृष्टीचा मूळ आधार म्हणजे महाराष्ट्रीयन समाज. समाजात स्त्री प्रतिमेचा प्रश्न हा एक जटील प्रश्न मानला जातो कारण समाजात अनेक जाती, धर्म अस्तित्वात आहेत आणि या सर्व जाती, धर्मांमध्ये स्त्रियांचे एक वेगळे स्थान, वेगवेगळे अस्तित्व आहे. कोणत्याही समाजात भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीनुसार महिलांचे स्थान निश्चित केले जाते .या सर्वांचा सविस्तर आढावा सदरच्या शोधनिबंधात घेतला आहे.

संशोधनाचा आराखडा:

बदलत्या महाराष्ट्रातील समाजात आणि कुटुंबात प्राचीन ते आधुनिक काळापर्यंत स्त्री प्रतिमा अस्सलतेने व जिवंतपणे मांडण्याचे मराठी चित्रपट हे एक सशक्त माध्यम आहे. या चित्रपटांतून स्त्री जीवनातील जवळपास सर्वच पैलू ,वेगवेगळ्या कथा, राजकीय ,कौटुंबिक, सामाजिक अशा दृष्टिकोनातून पाहण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या सर्व गोष्टींचा आढावा सदरच्या शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची गरज:

मराठी चित्रपट सृष्टीचा इतिहास पाहता कलेच्या माध्यमातून सर्वच कलाकारांची दखल उस्फूर्तपणे घेतली जाते परंतु त्या मानाने नायिका प्रधान चित्रपटांकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही किंवा त्यांच्या भूमिकेची फारशी दखल घेतली जात नाही.त्यांच्या नायिका प्रधान भूमिकेलाही योग्य न्याय मिळावा या दृष्टिकोनातून या शोधनिबंधात मराठी चित्रपट सृष्टीतील स्त्री पात्रांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. नायिका प्रधान चित्रपटांची स्थिती अभ्यासणे.
2. बदलत्या परिस्थितीत मराठी चित्रपट सृष्टीतील स्त्रियांचे स्थान अभ्यासणे.
3. काळानुसार चित्रपट सृष्टीतील स्त्री पात्रांची भूमिका अभ्यासणे.
4. स्त्रीप्रधान चित्रपटाला योग्य न्याय देणे.

मराठी चित्रपटसृष्टीचा प्रवास हा कृष्णधवल, रंगीत अशा विविध टप्प्यातून सुरू झाला आणि आज तो डिजिटल युगापर्यंत पोहोचलेला आहे. ज्यामध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढलेले आहे आणि स्त्रियांनी आपल्या प्रभुत्वातून व वर्चस्वातून अनेक रूढीवादी परंपरा नष्ट केल्या, ज्यामुळे त्या समाजासाठी एक दिशादर्शक व समाज मार्गदर्शक बनल्या आहेत. महिलांना त्यांच्या कार्यक्षमतेने आणि मराठी चित्रपटातील वर्चस्वातून समाज आणि राष्ट्र बदलायचे आहे. पण साहित्याचा आणि समाजाचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. विजय शर्मांच्या मते, "बहुतेक मराठी चित्रपट पुरुषप्रधान नायकांच्या खांद्यावर चालतात चित्रपटाच्या यशाचे संपूर्ण श्रेय हिरोला जाते. नायिकेची भूमिका केवळ नायकांचे मनोरंजन करण्यासाठी असते. बहिण, मुलगी असेल तर ती पुढे असते, नाहीतर हिरोसोबत झाडाभोवती नाचणारी सुकुमारी नायिकेला कधी कधी वेश्याच्या कोठ्यावर नाचगाणी करणारी तवायफ बनवली जाते. दिग्दर्शकाला पाहिजे तेव्हा ती दिसते, हवी तेव्हा गायब होते तिला कोणतेही व्यक्तिमत्व नाही. स्वतंत्र अस्तित्व किंवा प्रतिमा नाही."१ चित्रपटात स्त्रीला कोणतेही स्वतंत्र अस्तित्व नसून अनेक चित्रपटांचे कथानक नायकाच्या भोवती फिरत असते जो चित्रपटाचा मुख्य आधार बनतो.

शारीरिक, रोमँटिक, सृजनशीलता या गोष्टी नायिकांद्वारे व्यक्त केल्या जातात. ज्यात विश्वासाहता आणि नयनरम्यता आहे. मराठी चित्रपटसृष्टीत महिलांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. स्त्री-पुरुषाच्या सामाजिक स्थितीत फरक करण्यासाठी चित्रपटात खूप प्रयत्न केले गेले. चित्रपट महर्षी दादासाहेब फाळके सन १९१३ मध्ये राजा हरिश्चंद्र हा चित्रपट बनवित असताना त्यांना तारामतीच्या भूमिकेसाठी एकही स्त्री मिळाली नाही, तेव्हा त्यांनी आपल्या विचार व कृतीतून महिलांना पटवून देऊन अभिनयासाठी मानसिक दृष्ट्या तयार केले व कमलाबाई गोखले या पहिल्या महिला होत्या की, ज्यांनी चित्रपटसृष्टीत आपली अभिनयाची कला दाखवून दिली. कमलाबाई गोखले यांनी ' मोहिनी भस्मासुर' या चित्रपटात सर्व विरोध व अडथळ्यांना न जुमानता अभिनय केला. तिला पाहून इतर महिलांनाही धीर आला. मग हळूहळू सर्व वर्गातील स्त्रिया नायिका होऊ लागल्या. आज मराठी चित्रपटातील नायिकांना समाजात विशेष स्थान आहे.२ मराठी चित्रपट दोन प्रकारचे आहेत एक समांतर आणि दुसरा व्यावसायिक, अशा दोन्ही प्रकारच्या चित्रपटांत नायिकांची भूमिका विशेष असते. नायिका त्यांच्या अभिनयातील चैतन्य, सौंदर्य, क्षमता, याद्वारे त्यांच्या भावना व्यक्त करतात, भूमिकेशी एकरूप होऊन लोकप्रियता मिळवतात, समाजाप्रती जबाबदार बनतात. प्रत्येक नायिका ही

समाजासाठी प्रेरणास्तोत्र असते आणि तिची कला ,तिचा उत्कर्ष सुद्धा अभ्यासपूर्ण आणि उद्देशपूर्ण असतो. बदलती समाजव्यवस्था आणि रुपेरी पडद्यावरची स्त्रीपात्रे विविध मराठी चित्रपटातून व्यक्त होत आहेत . 'कुंकू' (शांता आपटे), 'उंबरठा'. (स्मिता पाटील), 'माहेरची साडी'(अलका कुबल) या सर्व नायिकांनी समाजाचे वास्तव चित्रण केले आहे.

कुंकू हा सन १९३७ मध्ये प्रदर्शित झालेला कृष्ण धवल मराठी चित्रपट आहे .याची निर्मिती प्रभात स्टुडिओत करण्यात आली. या चित्रपटाचे दिग्दर्शन व्ही शांताराम यांनी केले आहे. चित्रपटाची कथा ना. ह. आपटे यांच्या 'न पटणारी गोष्ट, या साहित्य कलाकृतीवर आधारित आहे. त्यांनीच या चित्रपटासाठी पटकथा व संवाद लिहिलेले आहेत. या सिनेमात पार्श्वसंगीत नाही. चित्रपटाचे प्रथम प्रदर्शन मुंबईच्या कृष्ण चित्रपटगृहात झाले.^३ लग्न संस्थेच्या परंपरेविरुद्धचे बंड हा या चित्रपटाचा मुख्य विषय आहे. ज्याची कथा गावातील निर्मला (शांता आपटे) नावाच्या तरुणी भोवती विणलेली आहे. तिला प्रेमाने नीरा म्हणून ओळखले जाते, निरा अनाथ असून तिच्या मामाच्या घरी राहायला येते, तिची मामी एक अतिशय चांगली स्त्री असते आपल्या पतीला आपले कर्तव्य बजवण्यासाठी निर्मलाचे लग्न योग्य तरुणाशी करण्याची विनंती करते. शेवटी तिचा मामा आपल्या भाचीचे लग्न करण्यासाठी एका कुटुंबाला घरी घेऊन येतो. ज्यामध्ये एक सुंदर देखणा तरुण , त्याचा लहान भाऊ, त्याचे मध्यमवयीन वडील व त्याची विधवा आल्या असतात. ही भेट सौहार्दपूर्ण असते आणि काही दिवसानंतर निर्मलाचे मामा घरी येतात मुलाच्या घरच्यांनी या लग्नाला होकार दिला आहे असे सांगतात. लग्नाच्या दिवशी निर्मला ची मावशी आरती घेऊन वराचे स्वागत करण्यासाठी गेटवर जाते. वयोवृद्ध वडीलच वर असल्याचे कळल्यावर ती घाबरते आणि बेशुद्ध पडते. जेव्हा ती बरी होते. तेव्हा तिचा नवरा तिला कठोरपणे बजावतो आणि निर्मला तिच्या पतीसोबत शांतपणे जाण्यासाठी तयार आहे असे काकासाहेबांना सांगतो.^४ यात एका स्त्रीच्या संघर्षाची कथा आहे. निर्मला(शांता आपटे) एक आदर्श स्त्री आणि निरागस पत्नी म्हणून तिची व्यक्तिरेखा सुंदरपणे साकारली आहे. येथे नारायण हरी आपटे हे आपल्याला देवलच्या शारदाच्या कथेची सहज आठवण करून देतात जे फार पूर्वीपासून मराठी रंगभूमीचे क्लासिक होते. निराचे वृद्ध विधुराशी लावून दिलेले लग्न, हा करार स्पष्ट पैशाच्या विचाराने प्रेरित झालेला दिसून येतो. या लग्नाचा निराला खूप धक्का बसतो पण ती हिमतीने स्वतःला सासरच्या घरात सामावून घेण्याचा प्रयत्न करते. पण तिचा विधुर पती स्वतःला फसवतो की, तो अजूनही पुरुषत्व गमाविण्या इतपत वृद्ध नाही. त्याचा कॉलेजला जाणारा मुलगा त्याच्या तरुण सावत्र आईशी इश्कबाजी करण्याचा प्रयत्न करतो तर त्याची विधवा मुलगी तिच्या दुःखाबद्दल सहानुभूती दाखवते. घरातील एका किशोरवयीन मुलीच्या सहवासातून निराच्या आयुष्यात काही आनंद भरला जातो. आपल्या स्वतःच्या मुलीच्या वयाशी समांतर असलेल्या मुलीशी आपण लग्न केल्याने म्हाताऱ्याला पश्चाताप होतो. जेव्हा त्याला या कृतीचे परिणाम पूर्णपणे कळतात. तेव्हा तो आत्महत्या करतो. या चित्रपटात एका वृद्ध म्हाताऱ्याशी केलेला विवाह व त्याविरुद्ध एका स्त्रीने दिलेला लढा दर्शविण्यात आला आहे. लहान वयातच विधुराची पत्नी, दोन मोठ्या मुलांची आई या भूमिका निर्मलाने यथार्थपणे पार पाडल्या आहेत. एकूणच भारतीय समाजातील स्त्रियांना, होणाऱ्या अन्यायावर, त्यांच्या वागणुकीवर व बालविवाहाच्या चित्रणावर केलेल्या धाडसी हल्ल्यासाठी या चित्रपटाचे कौतुक केले जाते. या चित्रपटात निर्मला ही एक सुसंस्कृत, प्रेमळ, वैवाहिक जीवनाचा त्याग करणारी व्यक्ती म्हणून तिचे पात्र वेगळे ठरते.

कुंकू या चित्रपटाबरोबर १९८० च्या दशकात मराठी चित्रपटांनी कात टाकली आणि दर्जेदार सिनेमे मराठीमध्ये येऊ लागले. त्यामध्येच उंबरठा या चित्रपटाने स्त्रीपात्राच्या भूमिकेसाठी एक नवीन पाऊल टाकले होते. या चित्रपटात मुख्य नायिकेच्या भूमिकेला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. हा चित्रपट दिग्दर्शक डॉ.जब्बार पटेल यांनी १९८२ मध्ये प्रदर्शित केला होता. यामध्ये स्मिता पाटील यांनी सुलभा महाजनची भूमिका साकारली होती. शांता मिसळ यांच्या 'बेघर' या कथेवर आधारित या चित्रपटातील अदाकारीला तिने जीव ओतून रंग दिला. संगमवाडीच्या अनाथ महिला आश्रमात अधीक्षिकेचे काम करणारी पुरोगामी विचार सरणीची ध्येयवादी सुलभा महाजन. तिची घुसमट 'सो कॉल्ड वेल कल्चर अँड हाय एज्युकटेड' घरात होणारी घुसमट, मनाची तगमग , एकत्र कुटुंबात आलेले एकाकीपण यातून ती भांबवली जाते. समाजशास्त्राची पदवी हाताशी अन मनात काहीतरी वेगळं करण्याची उर्मी तिला अस्वस्थ करित असते. तिचा हा मानसिक कोंडमारा एक दिवस संपतो आणि ती संगमवाडीच्या अनाथ महिला आश्रमात नोकरी करू लागते. मोठ्या हिरारीने ,उत्साहाने घरापासून दूर राहून तळमळीने ती काम करू लागते पण काही दिवसातच तिचा भ्रमनिरास होतो. आश्रमातील अनाचार, स्वैराचार आणि भ्रष्टाचार तिला अस्वस्थ करतो. ती परिस्थिती बदलण्याचे ठरवते पण तिचा सुधारणावादी दृष्टिकोन व्यवस्थापनाला अडचणीचा वाटू लागतो . तिच्यावर थातूरमातूर आरोप करून तिला वन मॅन कमिशनपुढे उभे केले जाते तिथे तिच्या मनाचा बांध फुटतो. महिलांच्या प्रश्नाकडे समाज कोणत्या नजरेने बघतो? स्त्रियांना मुख्य प्रवाहात आणणाऱ्या फुले- शाहू- आंबेडकर -कर्णे यांचा उठता बसता जप करणाऱ्या पुरुषसत्ताक समाजाचा दृष्टिकोन इतका आदीम का? हा प्रश्न तिला सलू लागतो. प्राप्त परिस्थिती बदलण्याची तिची अजोड हिम्मत, मी पराभव स्वीकारणार नाही, इथं नाही तर दुसरीकडे, पण मी खचणार नाही, हा तिचा दुर्दम्य आशावाद असतो.⁵ संगमवाडीतून ती घरी परतते. पण घरात आता तिची कोणालाच गरज नसते. तिची मुलगी काकूसोबत खुशीत असते तर नवऱ्याने पती म्हणून असलेले नैतिक पावित्र्यही लाथाडलेले असते .समाज आणि घर दोन्हीकडे तिला मूल्यांचा धडधडीत पराभव झालेला दिसतो. या सगळ्यांची कमालीची घृणा वाटून त्या क्षणी ती पुन्हा घराचा उंबरठा ओलांडते. पण आता ती अधिक प्रगल्भ झालेली असते. सिनेमा येथे संपत असला तरी प्रश्न संपत नाहीत. स्मिताच्या अभिनयाचा लखलखता नजारा येथे पाहायला मिळतो कुठेही आक्रस्ताळेपणा, आरडाओरडा असा टिपिकल मेलोड्रामा न करता आपला संवेदनशील चेहरा आणि भावस्पर्शी डोळ्यांनी तिने सुलभा महाजन रंगवली आहे. तिच्या संपूर्ण कालखंडातील कलात्मक अभिनयाला आणखी उंचावर नेणारी ही भूमिका होती. त्याचबरोबर मराठी चित्रपटासाठी वैचारिक प्रगल्भतेचा उंबरठा ओलांडणारी निश्चित होती..... एकंदरीत तिच्या घराचा, समाजाच्या बंधनांचा, रूढी परंपरेचा उंबरठा ओलांडून बाहेर पडले की उंबरठ्याच्या आतील जगाला ती पारखी होते असा एक ढोबळ समज वर वर पाहता हा चित्रपट पाहून आपल्याला होतो. पण हा उंबरठा स्त्रीच्याच मनालाही पडलेला आहे तो ओलांडणे हे किती अवघड आहे हेच दाखवून चित्रपट संपतो. सुलभाची मुक्ती अशा प्रकारे अपूर्णच राहते . समाज आणि घर यातील द्विधा मनस्थितीत सापडलेल्या स्त्रीची कहाणी उंबरठा या चित्रपटात चित्रीत करण्यात आली. एक भावनाशील, कुटुंबशील, समाजप्रबोधक स्त्री म्हणून सुलभा महाजनची भूमिका स्मिता पाटीलने तितक्याच ढंगाने वठवलेली आहे. एकूणच कुटुंब आणि समाजाशी संघर्ष करून महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करणे व त्यांना व्यवहारीक बनवून जीवनातील वास्तवाशी जोडणे हे दाखवणे हा चित्रपटाचा उद्देश आहे.

कुंकू ,उंबरठा या चित्रपटाबरोबर महाराष्ट्रात चित्रपटाच्या इतिहासातील महत्वाचा चित्रपट म्हणजे 'माहेरची साडी' हा चित्रपट स्त्रीप्रधान असून लहानपणापासून ते वैवाहिक जीवनापर्यंत स्त्रीच्या वाटेला येणारी संकटे, कौटुंबिक समस्या, नातेसंबंध या सर्वांची सविस्तर सांगड या चित्रपटांमध्ये घालण्यात आली आहे. १८ सप्टेंबर १९९१ मध्ये रिलीज झालेला हा चित्रपट मराठीतील एक ब्लॉकबस्टर ठरला. या चित्रपटाची निर्मिती व दिग्दर्शन विजय कोंडके यांनी केले होते तर प्रमुख भूमिकेत अलका कुबल यांनी लक्ष्मी हे पात्र साकारले होते.⁶ लक्ष्मीचे वडील यशवंत हे गिरणी कामगार असून मुलीला जन्म दिल्यावर त्यांची पत्नी मरण पावते.त्यामुळे यशवंत मुलीला अशुभ मानतो व तिचा चेहरा कधीही न पाहण्याची शपथ घेतो.शेवटी मोलकरीण रखमा चिमुकल्या लक्ष्मीला घेऊन जाते तिचे संगोपन करते. लक्ष्मीचा जन्म झाल्यानंतर यशवंतला मोठी लॉटरी लागते हा त्याच्या मुलीचाच पायगुण असतो. याची जाणीव रखमा यशवंतला करून देते पण यशवंत त्याकडे दुर्लक्ष करतो आणि दुसरे लग्न करतो . दुसऱ्या बायकोपासून त्याला विकी नावाचा मुलगा होतो. रखमाच्या मृत्यूनंतर लक्ष्मी जेव्हा यशवंत च्या घरी राहायला लागते तेव्हा विकीला सत्य काय ते कळते तो त्याच्या आई वडिलांनी तिच्यावर केलेल्या अन्यायाविरुद्ध लढतो तेव्हा मोलकरीण म्हणून ती काम करत असते. विकी आणि लक्ष्मी यांच्यात खूप छान बॉण्डिंग निर्माण होते. ज्या दिवशी लक्ष्मी लग्न करते आणि घरातून बाहेर पडते त्या दिवशी यशवंतच्या गिरणीला आग लागते आणि मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. विकी यशवंतला याची जाणीव करून देतो की त्याची बहीण त्याच्यासाठी भाग्यवान होती. ज्या दिवशी तिचा जन्म झाला तेव्हा त्यांनी लॉटरी जिंकली आणि गिरणी कामगारातून लवकरच गिरणीचे मालक झाले पण तिच्या लग्नानंतर ती बाहेर पडल्यानंतर त्याने सर्वस्व गमावले. यशवंत आपली गिरणी आगीत जळताना पाहण्यासाठी जात असताना अपघातात त्याचा मृत्यू होतो अशी बातमी पसरते. पण एवढ्यावरच लक्ष्मीचा संघर्ष संपत नाही सासरी तिचा अतोनात छळ होतो.तिचा नवरा खूप प्रेमळ असतो पण तिची सासू वंशाच्या दिव्यासाठी तिचा सतत छळ करते.शेवटी शरीराची तयारी नसतानाही ती सासरच्या घराण्याला वारस देते आणि आपला अंत ओढवून घेते.

लग्नाच्या पाठवणीवेळी तिने वडिलांना सांगितले असते, की माझ्या मृत्यूनंतर माझ्या अंगावर माहेरची साडी नक्की घाला. त्यानुसार स्मशानात लक्ष्मीचे प्रेत पाहून स्मृति गेलेल्या यशवंताची स्मृती परत येते. यशवंत माहेरची साडी म्हणून आपल्या खांद्यावरील शाल पांघरतो आणि येथेच चित्रपटाचा शेवट होतो. माहेरची साडी हा चित्रपट दोन वर्षांहून अधिक काळ प्रभात टॉकीजवर चालला. या चित्रपटातून उत्तम कौटुंबिक वास्तव,प्रेम,माया यांचे दर्शन घडले आहे. प्रत्येक बाईला हा चित्रपट आपला वाटून गेला. आजही अगदी तितकीच लोकप्रियता या चित्रपटाची दिसून येते.⁷ बहिण भावाची, बाप लेकीची गोष्ट सांगणाऱ्या या चित्रपटाने रिलीज झाल्यानंतर पहिल्या तीन महिन्यात १२ कोटीची कमाई केली होती . त्यावेळी इतका कमाई करणार हा विक्रमी चित्रपट ठरला होता. या चित्रपटात अलका कुबल यांनी आदर्श सून, आदर्श ताई व आदर्श मुलगी अशा तिन्ही स्वरूपात भूमिका बठवलेल्या होत्या. माहेरची साडी या चित्रपटाचे कथानक फारसे वेगळे नव्हते पण सासूकडून होणारा सुनेचा छळ त्यातून तिचा झालेला दुःखद अंत व भाऊ बहिणीची माया अशी साधारण गोष्ट होती पण गावागावातून हेच घडत असल्यामुळे सर्व महिलांना हा चित्रपट आपला वाटला. या चित्रपटाचा प्रभाव इतका आहे की आजही कित्येक महिला हा चित्रपट पाहून रडतात. या चित्रपटाने महाराष्ट्रातील नाही तर संपूर्ण भारतातील महिलांचा सोशिकपणा, वात्सल्य , त्याग प्रेमळपणा अधोरेखित केला. समाजातील स्त्रियांचे स्थान, पश्र त्यांच्यावर होणारा अन्याय याबाबत जागृती निर्माण केली.

निष्कर्ष :

एकंदरीत मराठी चित्रपटातील स्त्री व्यक्तिरेखा ह्या सातत्याने पुरुषप्रधान मूल्य व्यवस्थेच्या बळी ठरत आलेल्या आहेत. पुरुषप्रधान समाजाला मनोरंजन माध्यमात स्त्री प्रतिमा हवी असते तीच दाखवणे म्हणजे बाजारपेठ सुरक्षित राखणे. स्त्री प्रेक्षकांकडून सुद्धा हीच प्रतिमा सुरक्षित म्हणून सोयीची वाटत आली आहे. पुरुषांच्या वर्चस्वाखाली सुरक्षित असणे, निवांत असणे ही पुरुषप्रधान समाजातील स्त्रीची गतानुगतीक मानसिकताच मानली जाते. सन १९३० च्या दशकात प्रभातच्या चित्रपटाने काही अंशी ही प्रतिमा बदलण्याचे व समाजाच्या मानसिकतेला धक्का देण्याचे काम केले. कुंकू हा चित्रपट एकाच वेळी मराठीत व हिंदीतून 'दुनिया ना माने' या नावाने बनविण्यात आला होता त्यामुळे या चित्रपटाद्वारे महिलांच्या स्थितीत सुधारणा व संघर्षाबाबतचा संदेश भारताच्या बहुतांश भागात दिला गेला. सन १९७५ पासून स्त्रीमुक्तीचा विचार संपूर्ण भारतातून स्पष्टपणे मांडला जाऊ लागला. त्याला चळवळीचे रूप प्राप्त झाले. कळत नकळत या बदलत्या वातावरणाचा परिणामही सन १९८० च्या दशकातील सुलभा महाजनच्या उंबरठ्यासारख्या व्यक्तिरेखांच्या रूपाने दिसू लागला. 'माहेरची साडी' चित्रपट हा राजस्थानी चित्रपट 'बाई चली सासरिया' वरून बनविण्यात आला होता जो महाराष्ट्रात प्रचंड लोकप्रिय झाला. त्यानंतर १९९४ मध्ये याच कथेवर आधारित 'साजन का घर' हा चित्रपट हिंदीतून बनविण्यात आला .

याद्वारे हेच स्पष्ट होते की, फक्त महाराष्ट्र, राजस्थानात नाही तर संपूर्ण भारतातील स्त्रीचा संघर्ष,समस्या, स्थिती ही एकसारखी असून त्याविरुद्धचा लढा ती आत्मविश्वासपूर्वक देत आहे. मराठी चित्रपट सृष्टीतील स्त्री पात्रे ही मराठी समाजापुरतीच मर्यादित न राहता संपूर्ण भारताचे प्रतिनिधित्व करताना दिसतात. एकूणच बदलत्या काळात मराठी चित्रपटातील स्त्री पात्रांच्या भूमिकेबरोबरच त्यांचे स्थान, दर्जा समाजाचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन या सर्व क्षेत्रात बदल झाल्याचे दिसून येतात. हा बदल म्हणजे कुठेतरी स्त्री वर्गाला पूर्णपणे व्यक्त होण्याचे मुक्त विद्यापीठ ठरते. अपवादाने मराठी चित्रपटसृष्टीतील स्त्री पात्राची बदलत्या काळाबरोबर ही बदलती नांदीच मानावी लागेल आणि म्हणूनच कुंकू, उंबरठा, माहेरची साडी व इतर स्त्रीप्रधान मराठी चित्रपट भारतातील सर्व स्त्रियांच्या जीवनाचे प्रतिबिंब असून भारतीय स्त्रियांना पुढील वाटचालीसाठी प्रेरित करणारे आहे.

संदर्भ:

1. उदवत त्रिपाठी-सिनेमा के सौ साल,मृत्युंजय प्रकाशन संस्कारण २०१६ पृ. क्र.२२७
2. खान शमीम- सिनेमा मे नारी-, ग्रंथ अकादमी, संस्कारण पृ.क्र.१५,१६
3. India's Art House Cinema, 20 November 2009, Page No-20
4. डॉ. राजेंद्र थोरात- कुंकू ते दुनियादारी, चपराक प्रकाशन ,पुणे, प्रथमावृत्ती,१७ एप्रिल २०१९
5. दैनिक सकाळ-मुंबई आवृत्ती, १८ सप्टेंबर २०२२
6. चारुदत्त सावंत- मासिक (माझी लेखनमाला)माहेरची साडी ,जानेवारी २०१९.
7. उपरोक्त -दैनिक सकाळ, १८ सप्टेंबर २०२२

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, महाराष्ट्राची जडणघडण आणि भारताचा विकास

श्री.समीर रामचंद्र वैरागी

सहायक प्राध्यापक (मराठी),

महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसूफ महाविद्यालय,

जोगेश्वरी (पूर्व) मुंबई-४०००६०.

भ्रमणभाष-९९८७४६६४६७

ई-टपाल – sameer.vairagi@gmail.com

Sameer.vairagi@gov.in

प्रास्ताविक :

१ मे १९६० ह्या दिवशी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र आकाराला आला.सन १९४० ते १९६० ह्या दरम्यान कामगार - शेतमजूर ह्या श्रमिकांद्वारे लोकचळवळ उभारून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ पुर्णत्वास नेले. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनामध्ये अनेक ज्ञात-अज्ञात हुतात्मे, नेते, साहित्यिक ह्यांनी सक्रिय सहभाग नोंदवला.

“ झालाच पाहिजे, झालाच पाहिजे

संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे ”?

संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनामध्ये ह्या घोषणेने संपूर्ण मराठी भाषिक समाज एकजूट झाला.

आचार्य अत्रे, सेनापती बापट, अण्णा भाऊ साठे, शाहीर अमरशेख, शाहीर गव्हाणकर, चिंतामणराव देशमुख अशा अनेक ज्ञात मान्यवर लेखकांनी आपल्या साहित्यिक व कृतिशील योगदानाने संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगल कलश साकार केला.१९६० नंतर महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण ह्यांच्या पुढाकाराने 'महाराष्ट्र' ह्या मराठी राज्याने सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रांत उल्लेखनीय आणि प्रागतिक घोंडदौड करून एकूणच भारताच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान केले.

महाराष्ट्राची संकल्पना :

'महाराष्ट्र' हे देशनाम फार पुरातन काळापासून अस्तित्वात आहे. महाराष्ट्राला प्राचीन वाङ्मयात 'दंडकारण्य', 'दक्षिणापथ', 'नरराष्ट्र', 'नवराष्ट्र' असा उल्लेख आला आहे. 'महाराष्ट्र' हे देशनाम इसवी सनाच्या चौथ्या शतकापासून रूढ असल्याचे दिसते. 'बृहदसंहिता'. 'काव्यादर्श' या प्राचीन ग्रंथांत 'महाराष्ट्र' हे देशनाम वापरलेले दिसते. मराठी व महाराष्ट्र असे समीकरण निर्माण झालेले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारत आणि भाषावार प्रांतरचना :

संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी भाषावार प्रांतरचना मागणीइतकीच जुनी आहे. प्रा.विठ्ठल वामन ताम्हणकर ह्यांनी इ.स.१९१७ मध्ये 'लोकशिक्षण' ह्या मासिकात एक लेख लिहिला, ह्या लेखात मुंबई प्रांत, मध्य प्रांत, वऱ्हाड, हैद्राबाद ह्या संस्थानात विभागला गेलेला मराठी भाषिक प्रांत एकत्र आणून एकसंघ महाराष्ट्राची निर्मिती करावी, असा विचार व्यक्त केला होता. इ.स. १९२० मध्ये महात्मा गांधी ह्यांनी राष्ट्रीय सभेच्या (काँग्रेस) अधिवेशनात 'भाषावार प्रांतरचना' हा मुद्दा मान्य केला. लोकमान्य टिळक देखील भाषावार प्रांतरचनेच्या बाजूचे होते. १५ ऑक्टोबर १९३८ मध्ये मुंबईतील स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या अध्यक्षतेखाली

झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनात पहिल्यांदा मराठी राज्याचा ठराव मांडला गेला. ज्येष्ठ नेते शंकरराव देव ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली संयुक्त महाराष्ट्र समिती स्थापन करण्यात आली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत 'मुंबई' हा कळीचा मुद्दा होता. स्वतंत्र भारतात मराठी भाषकांचे राज्य स्थापन करण्यासाठी 'संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ' हा लढा उभारला गेला. साहित्यिक, सांस्कृतिक, वैचारिक, राजकीय ह्या सर्व अंगाने संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ उभी राहिली. इ.स.१९४६ चे साहित्य संमेलन ग.त्र्यं.माडखोलकर ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले.ह्या संमेलनात 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती' स्थापन झाली.संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी करणारे तीन ठराव साहित्यिकांनी पाठविले, ह्या ठरावांना तत्कालीन राजकीय नेत्यांनी पाठिंबा दिला. इ.स.१९३८ मध्ये माधव त्र्यंबक पटवर्धन तथा माधव ज्युलियन व इ.स.१९४० मध्ये ग.त्र्यं.माडखोलकरांनी महाराष्ट्र एकीकरणाचा विषय उपस्थित केला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांचा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला पाठिंबा होता. महाराष्ट्रातील डाव्या पक्षांनी प्रारंभीपासूनच मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राला पाठिंबा दिला. स्वातंत्र्यानंतर भाषिक राज्यांची मागणी होऊ लागली. आंध्रप्रदेश राज्याची मागणी 'पोट्टी श्रीरामुलु' ह्यांच्या बलिदानानंतर पूर्ण झाली. भाषावार प्रांतरचनेसाठी दार कमिशन, जे.व्ही.पी. कमिटी, फाजल अली आयोग असे आयोग नेमण्यात आले.फाजल अली आयोगाने महाराष्ट्रासंदर्भात नकारात्मक अहवाल दिल्यानंतर महाराष्ट्रभर असंतोषाचा डोंब उसळला.नेहरूंनी सौराष्ट्रासह गुजरात, विदर्भासह महाराष्ट्र व स्वतंत्र मुंबई अशा त्रिराज्यांची योजना जाहीर केली.त्रिराज्य योजनेत महाराष्ट्रापासून मुंबई तोडल्यामुळे अन्यायाची भावना मराठीजनांत निर्माण होऊन संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीने जोर धरला. बापट, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, एस.एम.जोशी, आचार्य तथा प्रल्हाद केशव अत्रे, श्रीपाद अमृत डांगे, शाहीर अमरशेख, लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे, भाई उद्धवराव पाटील, प्रबोधनकार तथा केशव सीताराम ठाकरे हे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे नेते ठरले.आचार्य अत्र्यांनी आपल्या मराठा दैनिकात संयुक्त महाराष्ट्राचा जोरदार पुरस्कार केलाच, तर विरोधकांवर बोचरी टिका केली. अत्र्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राला विरोध करणाऱ्यांचा खरपूस समाचार घेतला. शाहीर अमरशेख, लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे, शाहीर गव्हाणकर ह्यांनी आपल्या कलाविष्कारांद्वारे मराठी अस्मिता जागृत ठेविली. २० नोव्हेंबर १९५५ मोरारजी देसाई व स.का.पाटील ह्या नेत्यांनी चौपाटीवर सभा घेऊन महाराष्ट्र विरोधी प्रक्षोभक विधाने केली.ह्या सभेत लोकांनी संतापून सभा उधळली.२१ नोव्हेंबर १९५५ रोजी आंदोलनावेळेस पोलीस गोळीबारामध्ये १५ व्यक्तींना प्राण गमवावा लागला. जानेवारी-फेब्रुवारी १९५६ रोजी केंद्रशासित मुंबईची घोषणा झाल्यानंतर लोक रस्त्यांवर उतरले.हरताळ, सत्याग्रह व मोर्चे सुरू झाले. तत्कालीन मुंबई प्रांतसरकारने सत्तेचा दुरुपयोग करून गोळीबाराद्वारे ८० लोकांना ठार मारले. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनात एकूण १०५ जणांनी प्राणांची आहुती दिली. संयुक्त महाराष्ट्र समितीने दिल्ली येथे प्रचंड सत्याग्रह घडवून आणला. भारताचे तत्कालीन अर्थमंत्री सी.डी.देशमुख ह्यांनी आपल्या अर्थमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.३ह्या राजीनाम्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला अधिक बळ प्राप्त झाले. १ नोव्हेंबर १९५६ मध्ये केंद्राने मुंबई द्वैभाषिक राज्य स्थापन केले. ह्याला महाराष्ट्र व गुजरात येथून कडाडून विरोध झाला. संयुक्त महाराष्ट्र समितीने १९५७ साली लोकसभा व विधानसभा सार्वत्रिक निवडणुक लढवली. ह्या निवडणुकीत समितीने विधानसभेत ३९८ पैकी तब्बल १५५ जागांवर विजय मिळविला. स्वाभाविकच संयुक्त महाराष्ट्र समिती प्रमुख विरोधी पक्ष बनली. डॉ.आर.डी.भंडारे हे समितीकडून पहिले विरोधी पक्षनेते बनले. सन १९६२ या वर्षी निवडणुकीला सामोरे जायचे असल्याने केंद्रीय नेते संयुक्त महाराष्ट्राला अनुकूल झाले. १ मे १९६० ह्या कामगारदिनी 'महाराष्ट्र' ह्या मराठी भाषिक राज्याची स्थापना झाली.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील साहित्यिकांचे योगदान :

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये प्रत्यक्ष लिखाणाद्वारे तसेच कृतिशील पुढाकाराद्वारे अनेक लेखकांनी, साहित्यिकांनी योगदान दिले. माधव त्र्यंबक पटवर्धन तथा माधव ज्युलियन, ग.त्र्यं.माडखोलकर, आचार्य अत्रे, सेनापती बापट, लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे, शाहीर अमरशेख, शाहीर गव्हाणकर इत्यादी अनेक मराठी साहित्यिकांनी लिखाण तसेच प्रत्यक्ष कृतिद्वारे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ पुढे नेली.

आचार्य अत्रे ह्यांनी 'मराठा' ह्या आपल्या दैनिकातील लिखाणाद्वारे संयुक्त महाराष्ट्रवादी भूमिका घेतली तसेच संयुक्त महाराष्ट्रविरोधी नेत्यांवर कोरडे ओढले.^३ १९५७ च्या विधानसभा निवडणुकीत ते आमदार म्हणून संयुक्त महाराष्ट्र समितीतर्फे निवडून आले. इ.स.१९३८ व इ.स.१९४० ह्या दोन मराठी साहित्य संमेलनात ग.त्र्यं.माडखोलकर ह्या मराठी साहित्यिकाने महाराष्ट्र एकीकरणाचा विषय उपस्थित केला. इ.स.१९४६ च्या ग.त्र्यं.माडखोलकरांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या 'बेळगाव' च्या मराठी साहित्य संमेलनात संयुक्त महाराष्ट्र समिती स्थापन करण्यात आली आणि संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी करणारे तीन ठराव संमत करण्यात आले.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनात अग्रेसर असलेल्या सेनापती बापटांनी

महाराष्ट्र मेला तरी राष्ट्र मेले! महाराष्ट्राविना राष्ट्रगाडा न चाले !

खरा वीर वैरी पराधिनतेचा ! महाराष्ट्र आधार हो भारताचा!^४

ह्या सार्थ ओळी प्रकट केल्या.

लोकशाहीर साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे ह्यांनी काँ. श्रीपाद अमृत डांगे ह्यांच्या प्रभावातून कम्युनिस्ट विचारसरणीने प्रभावित होऊन १९४४ मध्ये दत्ता गव्हाणकर, शाहीर अमरशेख ह्यांना सोबत घेऊन लालबावटा कला पथक स्थापन केले.ह्या पथकाने कामगारांमध्ये संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीबद्दल जागृती घडविण्यात अतुल्य योगदान दिले. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर साठेनी 'मुंबईची लावणी', 'मुंबईचा गिरणी कामगार' ही गाणी लिहिली.

शाहीर दत्ता ना.गव्हाणकर हे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील अग्रणी कम्युनिस्ट कार्यकर्ते आणि लोककलावंत होते. "शौर्याची तव परंपरा महाराष्ट्रा, उठून बघ जरा" हा गव्हाणकरांचा पोवाडा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत अत्यंत लोकप्रिय ठरला. गव्हाणकरांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ पुढे नेण्यासाठी शाहीर अमरशेख, चंदू भरडकर, अण्णा भाऊ साठे, आत्माराम पाटील ह्यांच्या सहकार्याने मुंबईतील युवकांची परिषद भरवली. गव्हाणकरांच्या पोवाड्यांनी सर्वसामान्य शोषित कामगारांमध्ये चैतन्य निर्माण केले.

शाहीर अमरशेख तथा मेहबूब हुसेन पटेल हे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ पुढे नेणारे नामवंत शाहीर होते.'बर्फ पेटला हिमालयाला', 'रागारागाने गेलाय निघून', 'सुटला वादळी वारा', 'जाग मराठा – आम जमाना बदलेगा' इत्यादी गीते लिहून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा यशस्वी प्रचार केला.

जनतेच्या सत्तेची ज्योतजागती,

गर्जा संयुक्त महाराष्ट्र भारती,,,,,,

गोव्याच्या फिरंग्याला चारुनी खडे.....

माय मराठी बोली चालली पुढे,

एक भाषिकांची होय संगती,

गर्जा संयुक्त महाराष्ट्र भारती.....^५

अशी शाहिरी कविता लिहून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ जागवण्याचे कार्य अमर शेख ह्यांनी केले.

महाराष्ट्राविना राष्ट्रगाडा न चाले :

महाराष्ट्रात जे राबवले जाते, ते देशपातळीवर देखील विविध योजनाच्या रूपाने राबविले जाते.आरक्षणाच्या धोरणांपासून रोजगार हमी योजनेपर्यंत, सहकारी साखर कारखानदारी ते स्वच्छता अभियानापर्यंत अनेक बाबतीत भारताने महाराष्ट्राचे अनुकरण केले आहे.

‘महाराष्ट्र’ हे भारतातील प्रगत राज्य म्हणून ओळखले जाते.अनेक बाबींमध्ये महाराष्ट्र पुढे आणि देश मागे असे चित्र पाहायला मिळते. आरक्षण धोरण, रोजगार हमी योजना, स्वच्छता अभियानाचे मॉडेल, तंटामुक्त गाव मोहीम, शिक्षण धोरण,स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील स्त्री-आरक्षण धोरण, जमीन सुधारणा करणारा कुळकायदा अशा महाराष्ट्रातील अनेक योजना अधिक विकसित होऊन देशपातळीवर तसेच विविध राज्यांमध्ये राबवल्या गेल्या.भारताच्या विकासात महाराष्ट्राने दिलेले योगदान अमीट असेच आहे.

संदर्भसूची :

1. भावे मधुकर, ५५ वर्षांचा सुवर्णमहोत्सव, महाराष्ट्र ५०, २०११, पृ.क्र.११.
2. देशमुख चिंतामणराव, माझा जीवनप्रवाह पृ.क्र.१५१.
3. पै शिरीष,'संयुक्त महाराष्ट्र'चा कलश आचार्य अत्रे यांनी आणला, महाराष्ट्र ५०, पृ.क्र.४६.
4. सं.भावे मधुकर, ५५ वर्षांचा सुवर्णमहोत्सव, महाराष्ट्र ५०, पृ.क्र.४.
5. तत्रैव, पृष्ठ क्र.३०.

Javed Akhtar: Nagma Nigari ki Duniya ka Darakhsha Sitara**Smt. Shaikh Ghousiya Faiyaz Ahmed**

Assistant Professor, Dept. of Arabic

Ismail Yusuf College, Jogeshwari (E) Mumbai.

9987361327. ghousiyashaikh224@gmail.com

جاوید اختر: نغمہ نگاری کی دنیا کا درخشنا ستارہ

پنچھی ندیاں، پون کے جھونکے، کوئی سرحد نہ انھیں روکے
سرحد تو انسانوں کے لئے ہیں، سوچو تم نے اور میں نے کیا پایا انساں ہو کے

اس گیت کو اکثر ہم گنگناتے ہیں۔ حب الوطنی کے جذبے سے سرشار جاوید اختر نے اپنے احساسات کو بہت ہی خوبصورت انداز سے بیان کیا ہے۔ جاوید اختر 17 جنوری 1945ء کو خیر آباد سینٹاپور، اتر پردیش میں والد جاں نثار اختر اور والدہ صفیہ اختر کے مذہبی، علمی اور ادبی گھرانے میں آنکھ کھولی، گوالیار لکھنؤ، علی گڑھ اور بھوپال کی درس گاہوں میں تعلیم پائی۔ اسکول کی درسی کتابوں سے کچھ خاص لگاؤ نہ ہونے کے باوجود بھی انھیں کامیابی ملتی رہی۔ نالوں اور فلمی گانوں سے خاص دلچسپی رکھتے تھے۔

والدہ کے انتقال کے بعد باغیانہ روش اور کشیدہ تعلقات نے جاوید اختر کو گھر چھوڑنے پر مجبور کر دیا، یہ وہ زمانہ تھا جب جاوید اختر صوفیہ کالج لکھنؤ سے بی۔ اے کر رہے تھے۔ یہ سنگلاخ زندگی اپنے لئے خود چنی تھی کیونکہ وہ اپنے گھر سے الگ ہو چکے تھے اس کی وجہ میں صرف ذہنی، اخلاقی اور نفسیاتی باغیانہ پن سے تعبیر کروں گی۔ جاوید اختر کی اردو شاعری کا شغف وراثتی ہے۔ ان کے خاندان میں والد جاں نثار اختر معروف اردو شاعر فلمی نغمہ نگار، گلوکارہ، معلم اور مصنفہ والدہ صفیہ اختر، دادا امر تقی خیر آبادی شاعر اور دادا جان کے بڑے بھائی بسمل خیر آبادی اور ان کے پردادا اسلامی اسکالر فضل حق خیر آبادی جو 1857ء کی پہلی جنگ آزادی کے مجاہد تھے۔ یہ ان کا خاندانی منظر نامہ ہے اس کے باوجود انہوں نے اپنے اصولوں اور خودداری کے تئیں زندگی کے پریشان کن حالات کو چننا۔ یہ تمام اسباب و علل اس راہ کی طرف لے جانے والے تھے جو آگے چل کر ایک باوقار اردو شاعر، ہندی فلموں کے معروف گیت کار، اسکرپٹ رائٹر کے لئے تخلیقی اور فنکارانہ مواد فراہم کر رہے تھے۔

جاوید اختر اپنے والد کے یہاں 1964ء میں ممبئی آئے تو سہمی لیکن وہاں ٹھہر نہیں سکے، ممبئی جیسے شہر میں اکیلا شخص اور وہ بھی قلاش۔ اس ناسازگار حالات زندگی کو سمجھنے کے لئے یہ واقعہ سنئے:

جاوید اختر نے ایک چھوٹی سی فلم میں سورویہ مہینے پر ڈائلاگ لکھے، کبھی اسسٹنٹ بنے، جب دادا لیک پر وڈیو سر کے آفس پر اپنے کام کے پیسے مانگنے گئے، جہاں ان سے کامیڈی سین لکھوائے گئے تھے اس کام میں ان کا نام خفی تھا، نام تو مشہور رائٹر کے لئے مختص رہا۔ جب وہ وہاں پہنچے تو آفس مقفل تھا۔ واپس باندھ جانا تھا جو کافی دور تھا۔ جیب میں پیسے بھی اتنے تھے کہ بس ٹکٹ لے لو یا کچھ کھاؤ۔ آخر کار چنے خرید کر جیب میں بھرے اور باندھ کے لئے پیدل سفر کیا۔ بات یہیں ختم نہیں ہوئی، نثر ارج اسٹوڈیو کے کمپاؤنڈ اور مہاکالی گچھاؤں میں جگدیش نامی دوست کے ساتھ ایک لمبا

وقت گزارا اور اندھیری اسٹیشن کے پاس فٹ پاتھ پر سکند ہینڈ کتابیں فروخت کرنے والے دوست سے مستعار لی کتابوں کو شب ب سری کے لئے پڑھنا ان کا مرعوب مشغلہ تھا۔ ایسے حالات مفلسی میں اپنے خوابوں کی تعبیر کا جذبہ بھی ماند نہ پڑنے دیا، اسی جذبہ نے انہیں آج تک ایک کامیاب انسان اور دانشور بنا دیا۔ ایک جگہ جاوید اختر فرماتے ہیں:

مجھے دشمن سے بھی خودداری کی امید رہتی ہے کسی کا بھی ہو سر قدموں میں سر اچھا نہیں لگاتا
بھوک نظم سے اقتباس ملاحظہ ہو:

آنکھ کھل گئی میری

ہو گیا میں پھر زندہ

پیٹ کے اندھروں سے

ذہن کے دھندلکوں سے

ایک سانپ کے جیسا

ریگنا خیال آیا۔۔۔۔۔ آج تیرا دن ہے۔ 1

ابتدا میں جاوید اختر اسکرپٹ رائٹنگ میں اپنی پہچان بنانا چاہتے تھے انھوں نے اس میدان میں کامیابی بھی حاصل کی۔ بلکہ ایک وقت تو ایسا تھا جب وہ اپنی اسکرپٹ رائٹنگ کی وجہ سے لوگوں میں بہت مشہور ہوئے۔ 70 کی دہائی میں آنے والی فلمیں انداز، ہاتھی میرے ساتھی اور ادھیکار جیسی فلموں سے انھیں مقبولیت حاصل ہوئی۔ شعلے، دیوار، زنجیر، ترشول، ڈان، کالا پتھر، شان اور مسٹر انڈیا تک جاوید اختر نے سلیم خان کے ساتھ مل کر، یا اسکرپٹ رائٹنگ کو ایک نیا انداز دیا۔ نغمہ نگاری کی بات کریں تو نغمہ نگاری کی دنیا میں بھی انھوں نے اپنے قلم کا جادو بکھیر دیا۔ فلم سلسلہ کا یہ نغمہ دیکھیے:

دیکھا ایک خواب تو یہ سلسلے ہوئے دور تک نگاہ میں ہے گل کھلے ہوئے

اس گیت کو اکثر ہم گنگنااتے ہیں۔ اس گیت میں ایک مصرع انسان کی پوری رومانی تہذیب پر حاوی نظر آتا ہے۔

دھڑکنوں میں تیرے گیت ہیں ملے ہوئے

یہ تو بس جاوید اختر کا ہی جادو ہے۔ جاوید اختر کے لئے مزاح ایک سنجیدہ کاروبار ہے اور انھیں افسوس ہے کہ اپنے درمیان چارلی چپلن کے کردار کی پرورش کرنے سے قاصر رہے ہیں۔ ان کا کہنا ہے کہ ”مجھے نہیں معلوم کہ ہم اپنے ملک میں کامیڈی کے بارے میں عجیب و غریب رویہ کیوں رکھتے ہیں۔ ہمارے خیال میں مزاح سستا اور کمتر ہے میرا خیال ہے کہ ہم بہت عرصے سے خوشی اور لذت سے محروم ہیں اس لیے ہم سمجھتے ہیں کہ جو بھی چیز لوگوں کو خوش کر سکتی ہے یا لذت فراہم کر سکتی ہے وہ یا تو گناہ ہے یا ممنوع ہے یا کمتر معیار کی ہے۔ یہ خیال کیا جاتا ہے کہ تلخ حقیقت و سچائیاں، ناخوشگوار، بھاری اور ناپسندیدہ ہیں۔ جاوید اختر اپنی کہانی سننے اور شاعری لکھنے کی صلاحیتوں کا سہرا کتابوں سے اپنی لازوال محبت کو دیتے ہیں وہ کہتے ہیں۔

آپ جتنا زیادہ پڑھیں گے، اتنے ہی اچھے مصنف بن جائیں گے 2۔

اگر پلک پر ہے موتی تو یہ کافی نہیں ہنر بھی چاہیے الفاظ میں پرونے کا

فلموں سے الگ اردو ادب میں بھی ان کی خدمات بیش یہاں ہے۔ جاوید اختر کی نظموں کے دو مجموعے شائع ہوئے ہیں۔ پہلا مجموعہ ترکش 2008 اور دوسرا مجموعہ لاوا 2013 کو منظر عام پر آیا، اس کے لیے انھیں ساہتیہ اکیڈمی ایوارڈ اردو سے نوازا گیا۔ جاوید اختر کا پہلا مجموعہ ترکش برسوں پہلے منظر عام پر آیا تھا اور ان کی نظمیں 'وقت' وہ کمرہ یاد آتا ہے، ایک مہرے کا سفر، مری آوارگی، بھوک، مدرٹریسا، گویا کسی حد تک ان کی شناخت بن گئیں۔ اس کے بعد یہ دوسرا مجموعہ لاوا آنے میں اتنا وقت کیوں لگا، اس بارے میں جاوید اختر خود بتاتے ہیں: میری کاہلی اور تساہلی کو نظر انداز کر دیا جائے تو تاخیر کی وجہ بتائی جاسکتی کہ میرے نزدیک مجموعوں کا انبار لگا دینا کوئی کارنامہ نہیں۔

جاوید اختر کے شعری مجموعہ ”لاوا“ کی آخری نظم پیڑ سے لپٹی نیل کا شمار میں، جاوید اختر کی حساس ترین نظموں میں کرتی ہوں۔ اس میں فکر و تجسس کی سوال کرتی ہوئی استعارہ کی کیفیت ہے، چھوٹے چھوٹے مصرعے، جو ان کے تخلیقی صلاحیتوں کا ثبوت دیتی ہے۔ نیل تو پیڑ کی ایک ڈال سے لپٹی بے مایا چیز تھی۔ پیر کی خوشبودار رنگت اس میں سمائی چلی گئی اور بجائے خود یہ پیڑ کے وجود کا حصہ بن گئی۔ پیڑ کے یوں تو سوا فسانے تھے، پر نیل کا کوئی ذکر نہیں تھا۔ پھر کیسے آج نیل اپنی باہنوں میں پیٹ کے وجود کو سنبھالے اس کی زندگی کا سہارا بنی ہوئی ہے؟

نیل اپنی باہنوں میں اب ہے پیڑ سنبھالے

دھیرے دھیرے گھائل شاخوں پر

پتے پھر سے نکل رہے ہیں

دھیرے دھیرے

نئی جڑیں پھوٹی ہیں

اور دھرتی میں گہری اتر رہی ہیں

نیل یہ جیسے

ایک نئی مکان کے ننھے پھول کھلے ہیں

زندگی کی ناخرومی اور ناامیدی کو امید سے بدل دینے کا منظر نامہ ہے۔ 3

جاوید اختر کی کتاب جادو نامہ ان کی زندگی کے سفر کو اجاگر کرتی ہے۔ انسانیت کی ہواؤں سے آگے بڑھنے والے جاوید اختر سمندر میں چلنے والے اس جہاز کی طرح ہیں جو وقت کی کئی بندرگاہوں میں لنگر انداز ہو چکا ہے۔ زندگی میں بہت آگے تک پہنچنے اور بہت کچھ حاصل کرنے کے باوجود وہ اس بات پر پختہ یقین رکھتے ہیں کہ جہاں تک پہنچ گیا ہوں وہ منزل نہیں ہو سکتی۔ منزل ہمیشہ تھوڑی آگے ہوتی ہے اور اس منزل کو پانے کے لیے ہر زندہ آگے بڑھ رہا ہے۔ جہاں ہوتی ہے منزل ختم وہی آغاز منزل ہے۔

جاوید اختر کی سب سے زیادہ فروخت ہونے والی کتاب: ترکش کا 2012 میں مراٹھی زبان میں ترجمہ کیا گیا۔ میتری پر کاشن کی ایڈیٹر محترمہ بے شری دیسائی نے کیا ہے یہ پہلا موقع ہے کہ جاوید اختر کی کتاب کا مراٹھی زبان میں ترجمہ کیا گیا۔ بلبل ہند لتا منگیشکر جی کے ہاتھوں اس کتاب کا اجراء ہوا۔ بقول بے شری دیسائی:

جاوید اختر صاحب کے کلام کا ترجمہ کرنا یہ میری زندگی کی سب سے بڑی کامیابی میں سے ایک ہے۔ میں ہمیشہ ان کی عظیم شاعری کی پرستار رہی ہوں۔ جاوید صاحب کا کلام مراٹھی زبان کے نوجوان طلباء کی حوصلہ افزائی کرے گا اور ہمارے ملک کے نوجوانوں کے لیے مشعل راہ بنے گا۔ میں بہت خوش ہوں کہ میں نے مراٹھی زبان میں اس کتاب کے ترجمہ کرنے کا اعزاز حاصل کیا۔ 4

ترکش (جاوید اختر کی پہلی کتاب) کھولے تو ایک چھوٹا سا پیرا گراف نظر آتا ہے:

اپنی زندگی میں تم نے کیا کیا؟ کسی سے سچ دل سے پیار کیا؟ کسی دوست کو نیک صلاح دی؟ کسی دشمن کے بیٹے کو محبت کی نظر سے دیکھا؟ جہاں اندھیرا تھا وہاں کبھی روشنی کی کرن لے گئے؟ جتنی دیر تک جیے اس جینے کا مطلب کیا تھا؟ کرشن چندر کا یہ اقتباس جاوید اختر صاحب اپنی عملی زندگی میں پیش کرتے ہیں۔ گیت، نظم، غزل، جو بھی چیز جاوید اختر صاحب کے یہاں ہے، وہ تقریباً انہیں فلسفوں کے زیر اثر ہے۔ "جاوید اختر پہلے ہندوستانی شاعر ہیں جن کی نظموں کا فرانسیسی زبان میں ترجمہ کیا گیا ہے۔ یہ ترجمہ ویو انکٹیش اور اپنی سہنا، ان دو خواتین نے کیا ہے۔ یونیورسٹی آف پیرس میں فرانسیسی زبان میں مجموعے کے افتتاح پر جاوید اختر نے کہا: یہ میرے لیے حیران کن ہے کیوں کہ میری نظموں کا فرانسیسی زبان میں ترجمہ کرنا آسان نہیں ہے لیکن ان دو خواتین نے یہ ممکن کر دکھایا۔ 5

جشن ریختہ کے تین سال بعد واپسی کے موقع پر ممتاز دانشور اور گیت کار جاوید اختر نے ان تاثرات کا اظہار کیا:

جاوید اختر نے کہا: "تقسیم ملک کے وقت ہمارے پاس کچھ نہیں تھا مگر اگلے 70 سالوں میں ہندوستان نے اتنا کچھ حاصل کیا کہ دنیا کی سب سے بڑی صنعتی طاقتوں میں سے ایک ہے۔ یقیناً ہم نے ترقی تو بہت کر لی ہے مگر ہم سے ایک بڑی بھول ہو گئی، کہتے ہیں کہ چلتی ٹرین میں چڑھنے کی کوشش میں بہت سا سامان چھوٹ جاتا ہے۔ یہ سامان پلیٹ فارم پر رہ گیا، جن میں زبان، ادب اور شاعری ہی شامل ہے۔ ہماری اس جانب سے توجہ ہٹ گئی۔ ہم نے اپنے اپنے بچوں کو وہ پڑھایا کہ جس سے پیسہ کمائیں۔۔۔ ہم نے بچوں کو بتایا کہ جو چیز بینک میں نہ رکھی جاسکے وہ بے کار ہے۔ یہ بات ہم نے شعوری یا لاشعوری طور پر نئی نسل کو بتادی۔ 6

جاوید اختر کے تاثرات یقیناً ہمارے بچوں اور نوجوانوں کے لیے مشعل راہ ثابت ہو سکتے ہیں اور کامیابی کے ضامن بھی۔ جاوید صاحب کو ان کی ادبی فلمی خدمات کی وجہ سے ملنے والے اعزازات:

1999 میں پدم شری ایوارڈ

2007 میں پدم بھوشن ایوارڈ

2013 ساہتیہ اکادمی اعزاز اردو (برائے: لاوا)

2016 عالمی فروغ اردو ایوارڈ برائے سال

2020 رچرڈ ڈاکٹرز ایوارڈ سے نوازا گیا۔

بطور شاعر ان کو جن گانوں پر ایوارڈ سے نوازا گیا ان میں ایک لڑکی کو دیکھا تو، فلم (1942- لو اسٹوری)، سندیسے آتے ہیں فلم (بارڈر): پنجھی

ندیاں پون کے جھونکے، فلم (رفیوجی)، رادھا کیسے نہ جلے فلم (لگان): کل ہونہ ہو، فلم (کل ہونہ ہو)، جشن بہاراں، فلم (جودھا اکبر) شامل ہیں۔

بقول پروفیسر گوپی چند نارنگ

جاوید اختر کی شاعری ایک صنعتی شہر کی شاعری تہذیب میں جدوجہد کرنے والے ایک حساس شاعر کی شاعری ہے۔ انکی شاعری ایک ایسے ذہن شاعر کے جذبات کی شاعری ہے جس نے وقت کے ان گنت روپ اپنے بھرپور رنگ میں دیکھے ہیں۔ 7

ایک انٹرویو میں جاوید اختر سے سوال کیا گیا۔ اپنی نظم 'لکھ' میں، آپ کہتے ہیں، ”جو بات کہتے ہیں سب، تو وہ بات لکھ، اتنی اندھیری تھی نہ کبھی پہلے رات لکھ، کیا آپ کو یقین ہے کہ شاعری دنیا کو بدل سکتی ہے؟ جاوید اختر نے جواب دیا۔

شاعری کوئی اسپرین نہیں ہے جسے آپ کھالیں اور سر درد دور ہو جائے۔ شاعری ایک ونامن کی طرح ہے۔ اگر آپ اس کا استعمال کرتے رہیں تو آہستہ آہستہ آپ کی جمالیات، آپ کی عقل کے پٹھے تیار ہوتے ہیں اور جمالیاتی احساس ضروری ہے، کیونکہ جمالیات آپ کو بتاتی ہے کہ کیا بد صورت ہے اور کیا خوبصورت۔ اور جو بھی خام ہے، بے حیائی ہے، ناانصافی ہے، وہ بد صورت ہے۔ اور جو کچھ بھی منصفانہ، ہمدرد ہے، خوبصورت ہے۔ تو میرا خیال ہے کہ اگر آپ شعر و ادب، نثر، ناول مختصر کہانیاں پڑھتے رہیں تو وہ آپ کو دو باتیں بتاتے ہیں۔ ایک، لوگ ایک دوسرے سے بہت مختلف ہیں، دو، وہ کتنے ایک جیسے ہیں۔ اور یہ دونوں حقائق متضاد ہو سکتے ہیں۔ لیکن زندگی ایسی ہی ہے۔ لہذا جب آپ لوگوں کو سمجھنا شروع کرتے ہیں تو اس سے آپ میں ہمدردی پیدا ہوتی ہے، اس سے آپ میں ایک بہتر انسان پیدا ہوتا ہے۔ 8

نتیجہ:

اردو ادب میں ان کی خدمات زور و شور سے جاری ہیں۔ روح میں اتر جانے اور ذہن کو جھنجھوڑ دینے والی ان کی نظمیں ہندوستان ہی نہیں پوری دنیا میں شہرت حاصل کر رہی ہیں۔ شعری مجموعہ لاوا میں موجود ان کی نظم آنسو کی بات کریں یا پھر نظم شطرنج کی نیا حکم نامہ کا مطالعہ کریں یا پھر بھوک کا یہ سب ایک سے بڑھ کر ایک ہے۔ سرزمین مہاراشٹر جو نہایت زرخیز اور ہمیشہ سے اہمیت کی حامل رہی ہے۔ اپنے اندر ہر کسی کو سامنے کی صلاحیت رکھتی ہے۔ اس نے جاوید اختر کے لیے بھی اپنے بازو اکر دیے۔

چنانچہ جاوید اختر اپنے آبائی وطن سے ہجرت کر کے ریاست مہاراشٹر کے اہم شہر ممبئی پہنچتے ہیں تو کئی اتار چڑھاؤ سہنے کے بعد آخر کار فلم انڈسٹری میں اپنی صلاحیت کا لوہا منوا لیتے ہیں اور دنیا بھر میں ہندوستان کا نام روشن کرتے نظر آتے ہیں۔ جاوید اختر مہاراشٹر کی سرزمین پر نکھرنے والا وہ پھول ہے، جس نے اپنی خوبصورتی اور خوشبو سے پوری دنیا کو مہکا دیا۔

ان کا مزاج دھوپ میں گرم ہے۔ محبت اور زندگی کے بارے میں ان کے خیالات اکثر آتش کی شدت کی طرح بہت تیز ہوتے ہیں لیکن کبھی کبھی شہد کی مٹھاس کی طرح محسوس ہوتے ہیں۔ سیاست ہو یا شاعری، وہ تقریباً نصف صدی سے اپنے لفظوں کا جادو بکھیر رہے ہیں اور اپنی مدھر آواز سے لوگوں کو لطف اندوز کر رہے ہیں۔ میں اپنے مقابلے کا اختتام انھیں کے ایک شعر پر کرنا چاہوں گی۔

یہ زندگی بھی عجب کاروبار ہے کہ مجھے

خوشی ہے پانے کی کوئی نہ رنج کھونے کا

حواشی

جاوید اختر شخص اور شاعر (1)

18, December 2015 by Younus Dr. Mohd. Faiz Ahmed <https://archive.urdu.siasat.com.news>

2) Poetic Justice: Lesson in success and Wisdom from Javed Akhtar. <https://www.abottin>

3) جاوید اختر کی شاعری - پیٹرن سے لپٹی سوچ کی بیل: از پروفیسر گوپی چند نارنگ

<https://www.urduweb.org> 27Aug, 2013.

- 4) Javed Akhtar's bestselling book Tarkash launched in Marathi by Lata Mangeshkar
29May,2012 by Prateeksha Khot. <https://bollyspice.com>

5) اثر انگیز لفظوں کے گیتوں کا خالق جاوید اختر

<https://dailyaag.com> posted by Admin on Jan 02, 2015.

- (6) اردو اور ہندی کو ایک دوسرے سے مدد لینی چاہیے یہ جڑواں بہنیں ہیں: جاوید اختر
03/12/22 posted by Faridi. <https://www.urdu.awazthevoice.in>

7) جاوید اختر کو عالمی فروغ اردو ایوارڈ

7th march 2016. New Delhi.UNI. <https://www.tameernews.com>.

- 8) Javed Akhtar on Staying relevant, Narrating scripts to his children.www.filmcompanion.in
by

Anupama chopra.12 August, 2021 at.2:00pm.

Gyan-Peeth Inaam Yafta ALI SARDAR JAFRI Aur Maharashtra Mein Unki Adbi Khidmaat

Shri. Ansari Sabteen Alam

Assistant Professor, Dept. of Urdu

Ismail Yusuf College, Jogeshwari (E) Mumbai.

9833725524. sibtainaalam@gmail.com

گیان پیٹھ انعام یافتہ علی سردار جعفری اور مہاراشٹر میں ان کی ادبی خدمات

مزا تو جب تھا کہ مل کر علاج جاں کرتے
خود اپنے ہاتھ سے تعمیرِ گلستاں کرتے
تمہارے درد میں ہم اور ہمارے درد میں تم
شریک ہوتے تو پھر جشنِ آشتیاں کرتے
تم آؤ گلشنِ لاہور سے چمنِ بردوش
ہم انہیں صبحِ بنارس کی تازگی لے کر
اور اس کے بعد یہ پوچھیں کہ کون دشمن ہے۔ 1

علی سردار جعفری نے یہ نظم پاکستان کے مشہور شاعر احمد فراز کی نظم ”چلو میں ہاتھ بڑھاتا ہوں دوستی کے لیے“ کے جواب میں 1965 میں لکھی تھی۔ جب کہ احمد فراز نے اپنی نظم ہندوستانی دانشوروں کے نام لکھی تھی۔ 1965 میں ہندوستان اور پاکستان کے مابین جنگ کے تناظر میں لکھی گئی یہ وہ نظمیں ہیں جس کے ذریعے دونوں ملکوں کے بیچ خوشگوار حالات پیدا کرنے کی کوشش کی گئی تھی۔ 1999 میں جب ہندوستان کے سابق مرحوم وزیر اعظم اٹل بہاری واجپائی پاکستان گئے تو انھوں نے علی سردار جعفری کو بھی اپنے وفد میں ساتھ چلنے کی دعوت دی۔ اس وقت سردار جعفری کی طبیعت نا ساز تھی۔ انھوں نے ساتھ چلنے سے معززت کر لی مگر اٹل بہاری واجپائی کو اپنی گیتوں کا کیسیٹ ”سرحد“ جسے سیما سہگل نے اپنی خوبصورت آواز میں گایا تھا، انھیں پیش کیا۔ اٹل بہاری واجپائی نے اسی سرحد گیتوں کے البم کو اپنے پاکستانی ہم منصب نواز شریف کو تحفہ پیش کیا تھا۔

مہاراشٹر میں اردو ادب میں ان سے بڑا ادیب اب تک پیدا نہیں ہوا ہے جو عالمی سطح پر مہاراشٹر کی نمائندگی کر سکے۔ علی سردار جعفری کی شخصیت کثیر الجہات ہے۔ وہ ترقی پسند تحریک جسے انگریزی میں progressive movement کے نام سے جانا جاتا ہے، کے قد آور شاعر و ادیب، اردو ادب میں بطور ناقد محقق، شاعر، نثر نگار، خاکہ نگار، صحافی، ڈرامہ نگار، افسانہ نگار تو تھے ہی اس کے علاوہ انھوں نے مختلف کتابوں کی ترتیب، تدوین، تالیف، ترجمہ اور مضامین بھی لکھے۔ نئے لکھنے والے ادیبوں کی کتابوں پر انھوں نے دیباچے، تقریظیں، تبصرے اور اخباروں میں ادارے بھی تحریر کیے۔ انھوں نے ہندی فلموں میں کہانی اور مکالمے بھی تحریر کیے، نیز ظلم سازی اور ہدایت کاری کے جوہر بھی دکھائے۔

علی سردار جعفری کا شمار ترقی پسند تحریک کے بانیوں میں ہوتا ہے۔ وہ بنیادی طور پر نظم کے شاعر تھے لیکن انھوں نے غزلیں بھی کہی۔ چونکہ وہ ایک درد مند دل کے مالک انسان تھے اور سماج و کائنات میں اصلاحی کار فرمایوں کی ضرورت محسوس کرتے تھے۔ ان کے نزدیک قوم و ملت کی خوشحالی و ترقی ان کا

خواب تھا اس لیے انھوں نے اپنی پوری شاعری کو امن و سلامتی کا پیامبر بنا کر پیش کیا۔ وہ یقین کے مبلغ نظر آتے ہیں اور ناامیدی کا سایہ بھی ان کے نزدیک نظر نہیں آتا ہے۔ ان کی نظموں میں اس کی بازگشت صاف طور پر نظر آتی ہے۔

دامن جھٹک کے منزل غم گزر گیا

اٹھ کے دیکھتی رہی گرد سفر مجھے -2

علی سردار جعفری نے انقلابی اور حب الوطنی سے جڑی شاعری کی تھی۔ وہ بھارت کی کمیونسٹ پارٹی کے ایک رکن کی حیثیت سے مقبول و معروف رہے اور مہاراشٹر میں اس کی ٹریڈ یونین کی سرگرمیوں میں بڑھ چڑھ کر حصہ بھی لیا۔ اپنی شاعری کے ذریعے وہ عوام میں سیاسی شعور پیدا کرنے کی کوشش کرتے رہے۔

اٹھو ہند کے باغبانواٹھو	اٹھو انقلابی جوانواٹھو
کسانواٹھو، کامگارواٹھو	نئی زندگی کے شرارواٹھو
اٹھو کھل گیا پرچم انقلاب	نکلتا ہے جس طرح سے آفتاب
غلامی کی زنجیر کو توڑ دو	زمانے کی رفتار کو موڑ دو۔3

وہ صرف یہیں پر نہیں رکتے بلکہ بنگال، کشمیر، پنجاب، گجرات اور مہاراشٹر غرض تمام ہندوستان کے عوام کو آواز دیتے ہوئے اعلان کرتے ہیں:

زمانے کے انداز بدلے گئے
نئے راگ ہیں ساز بدلے گئے
گیا دور سرمایہ داری گئی
تماشا دکھا کر مداری گیا ہے۔4

1948 میں ان کی شادی سلطانہ منہاج سے ہوئی، جو سوویت ہاؤس آف کلچر ممبئی میں ملازمت کر رہی تھیں۔ علی سردار جعفری کو سلطانہ منہاج سے بے انتہا محبت تھی۔ انھوں نے سلطانہ منہاج کے لیے بہت ساری نظمیں کہیں جو شادی کے بعد سلطانہ جعفری نام سے مشہور ہوئیں۔

اور سارا زمانہ دیکھے گا
ہر قصہ مرا افسانہ ہے

ہر عاشق ہے سردار یہاں
ہر معشوقہ سلطانہ ہے

ممبئی میں رہتے ہوئے سردار جعفری نے فلموں کے لیے کہانی اور مکالمے لکھے۔ انھوں نے 1950 میں اپنی دونوں بہنوں ستارہ جعفری اور رباب جعفری کو ممبئی بلوالیا اور ہمیشہ ان کی کفالت کرتے رہے۔ سلطانہ جعفری کے بطن سے دو اولادیں علی ناظم عرف پوپو 1949 اور علی حکمت 1951 میں پیدا ہوئیں جب کہ سلطانہ جعفری کے پہلے شوہر کی بیٹی دردانہ جعفری کو بھی علی سردار جعفری نے اپنی سگی بیٹی کی طرح پالا۔

1944 میں علی سردار جعفری کا پہلا شعری مجموعہ ”پرداز شائع ہوا۔ اس مجموعے میں میں سماج، بغاوت، مزدور لڑکیاں عورت وغیرہ اہم نظمیں شامل ہیں مگر اس مجموعے کو وہ مقبولیت نہیں ملی جو فیض احمد فیض کے شعری مجموعے ”نقش فریادی“ کو حاصل تھی۔ 1947 میں ان کا دوسرا شعری مجموعہ ”نئی دنیا کو سلام“ نام سے ممبئی سے شائع ہوا جو ادبی سطح پر بہت مشہور ہوا۔ اس مجموعے کی ایک طویل ن ”ظلم نئی دنیا“ کو سلام ایک زبردست تخیل اور

تفکر کے ساتھ سامنے آئی۔ اس نظم کی سب سے بڑی خوبی زندگی و آزادی سے متعلق علی سردار جعفری کا کھلا نظریہ تھا جس کے لیے وہ آگے چل کر مقبول ہوئے۔ ملاحظہ ہو اس نظم کے دو اشعار۔

تبسم نہیں صرف تلوار بھی ہے وہ نغمہ نہیں صرف جھکار بھی ہے
وہ شمع شبستان ہے نور سحر ہے وہ ہر گام پر مرد کی ہمسفر ہے 5

نئی دنیا کو سلام کی بے پناہ مقبولیت نے سردار جعفری کو بلندی عطا کی انھوں نے اس مجموعے کے بعد یکے بعد دیگرے آٹھ شعری مجموعے شائع کیے جو 1949 سے 1968 کے درمیان متواتر شائع ہوتے رہے۔ سردار جعفری کی شاعری کی خصوصیات کے تعلق سے علی احمد فاطمی لکھتے ہیں۔

ابتدائی اور انتہائی دور کی شاعری کی اس رنگارنگی اور مختلف الجہاتی نے بہر حال سردار کو ایک مخصوص و پختہ ڈکشن دیا۔ ایک مخصوص اسلوب، رنگ و آہنگ۔ یہی وجہ ہے کہ سردار جعفری کی شاعری صرف اردو شاعری میں ہی نہیں بلکہ ترقی پسند شاعری میں ایک الگ ڈکشن اور پہچان بنائی ہوئی نظر آتی ہے۔ 6

سردار جعفری نے ریاست مہاراشٹر کے حالات حاضرہ اور زندگی میں روزمرہ پیش آنے والے نئے مسائل کو اپنی شاعری کا موضوع بنایا اور اپنے عہد کے ترجمان کی طرح انھوں نے جو اپنی کھلی آنکھوں سے دیکھا اسے اپنی شاعری میں بیان کر دیا۔ پروفیسر رفیعہ شبنم عابدی ان کے بارے میں کچھ یوں لکھتی ہیں۔

سردار جعفری ایک ایسے شاعر ہیں جنھوں نے اپنی شاعری میں علامت نگاری، استعارہ سازی اور پیکر تراشی کے حسین مرقعے پیش کیے ہیں، جن کے یہاں برطانوی حکومت کی تباہ کاریوں سے پیدا شدہ غلامی کے تاریک دور کی عکاسی بھی ملتی ہے اور آزاد ہندوستان کی جیتی جاگتی روح بھی۔ جنھوں نے مزدوروں، کسانوں، غریبوں اور نچلے طبقے کے کچلے ہوئے انسانوں کے دکھ درد کو صرف محسوس نہیں کیا بلکہ ان کھر درے ہاتھوں کی تعظیم و تکریم بھی کی ہے، جو عالیشان عمارتوں کی تعمیر کرتے ہیں اور کارخانوں اور کھیتوں کو زندگی عطا کرتے ہیں۔ 7

نثر نگاری میں علی سردار جعفری نے سب سے پہلے افسانے لکھنے شروع کیے۔ وہ اردو کے ایک اہم ڈرامہ نگار تصور کیے جاتے ہیں۔ یہ کس کا خون ہے اور پیکار ڈراموں کے مجموعوں کو ادب میں منفرد مقام حاصل ہے۔ 1953 میں انھوں نے ”ترقی پسند ادب“ نام سے تنقید کی پہلی کتاب لکھی جو اردو ادب میں ترقی پسند تحریک کے منشور کا درجہ رکھتی ہے۔ مارکسیت ان کے خون میں شامل تھی۔ ان کے ذہن و فکر نے کبھی کسی دوسرے اثرات کو خود پر حاوی ہونے نہیں دیا۔ وہ زندگی کے آخری لمحات تک مارکسیت کو اپنے دامن سے لپیٹے جیتے رہے۔ ”ترقی پسند ادب“ کتاب اردو ادب میں تنقید کی ایک معتبر کتاب تسلیم کی جاتی ہے۔ انھوں نے تنقید کے زمرے میں اقبال شناسی 1969، پیغمبران سخن 1970، اہم کتابیں تحریر کی ہیں۔ 1965 میں انھوں نے اپنی خود نوشت ”لکھنؤ کی پانچ راتیں“ لکھی۔ یہ کتاب رشید احمد صدیقی کے آشفٹہ بیانی میری کی طرح یادوں کی ایک برات سمجھی جاتی ہے۔ اس کتاب کو ترقی پسند تحریک کا ایک اشارہ بھی قرار دیا گیا ہے۔ جسے ایک دستاویزی حیثیت حاصل ہے۔

ترجمہ کرناہر کسی کے بس کی بات نہیں ہے ترجمہ نگار کو دونوں زبانوں کا ماہر ہونا بہت ضروری ہے۔ 1951 میں سردار جعفری نے شیکسپیر کی کہانیوں کا اردو میں ترجمہ کیا۔ انھوں نے دیوان غالب 1958، دیوان میر 1960، کبیر بانی 1960، پریم دانی 1970 میں اردو ہندی شبد اولی تیار کی اور اسے فرہنگ کی صورت میں شائع کیا۔ غالب اور اس کی شاعری کو قرۃ العین حیدر کے اشتراک سے انگریزی زبان میں ترجمہ کیا جسے انگریزی حلقوں میں کافی پسند کیا گیا۔ سات جلدوں پر مشتمل اردو غزلوں کا انتخاب ”غزل نامہ“ کو ڈاکٹر راج نغم کے اشتراک سے دیوناگری رسم الخط میں شائع کیا۔ یہ ایک بڑا کام تھا اور جس کو پورے ہندوستان میں پزیرائی ملی۔

ادب، ثقافت، سماج اور سیاست سے متعلق علی سردار جعفری کے تقریباً تین سو سے زائد مضامین ہندوستان کے مختلف اخبار اور رسائل میں شائع ہوئے۔ علی سردار جعفری نے کرشن چندر، سعادت حسن منٹو، ساحر لدھیانوی، مجروح سلطانی، کینفی اعظمی، خمار بارہ بنگوی کے افسانوں، ناولوں اور شعری مجموعوں پر دیباچے تحریر کیے۔ افتخار عارف، رفیعہ شبنم عابدی کے شعری مجموعے اور تحقیق و ترجمہ پر تقریظیں بھی لکھیں۔ خلیل الرحمن اعظمی کے شعری مجموعے ”نیا عہد نامہ“ اور ناصر شہزاد کی ”چاندنی کی پتیاں“ پر تبصرے بھی لکھے۔ رسالہ نیا ادب اور گفتگو میں بھی آپ نے اپنی صحافتی خدمات انجام دیں۔

پابلو نرودا، ایلیس ایرن برگ، جگر مراد آبادی، جوش ملیح آبادی، ویرا کیودا، کینفی اعظمی، سجاد ظہیر اور اپنی دونوں بہنوں پر خوبصورت خاکے تحریر کیے۔ ان خاکوں کو پڑھ کر ان کی شخصیت کے خدوخال صاف واضح نظر آتے ہیں۔ علی سردار جعفری کے خاکوں کا انداز بیانیہ رہا ہے وہ اپنے خاکوں میں مزاح کے شگوفے کھلاتے رہتے ہیں۔ آل انڈیا ریڈیو ممبئی شاخ کے ”ادرفٹنگان“ کے تحت سردار جعفری نے ہندوپاک کے متعدد ادیبوں کے انتقال پر خراج تحسین اور محبت پر مشتمل مضامین نشر کیے۔ غرض علی سردار جعفری نے اپنی مختصر زندگی میں انواع و اقسام کے ادبی کام کیے۔ زندگی کے آخری ایام تک وہ ادب کی خدمت میں مشغول رہے۔

اپنی زندگی کے بیشتر نشیب و فراز میں آپ نے ہندوستان کی مختلف ریاستوں کا دورہ کیا اور ہندوستان کے باہر پاکستان، ازبکستان، آذربائیجان، روس، عراق، یمن، مصر، یونان، بلغاریہ، برلن، فرانس، چیکوسلواکیہ، ڈنمارک، سویڈن، ناروے، فن لینڈ، انگلستان، امریکہ اور کینیڈا ممالک کا ادبی اور ملکی سفر بھی کیا۔ تقریباً ساری دنیا گھومنے کے بعد ایک ادیب کی سوچ میں تبدیلی آنا فطری بات تھی۔ سردار جعفری نے تمام دنیا کے سفر سے صرف یہی نتیجہ نکالا کہ یہ دنیا امن اور سلامتی سے ہی آباد رہ سکتی ہے۔

انعام و اکرام کسی ادیب کے اعلیٰ و بہتر ہونے کا ضامن نہیں ہوتے، البتہ یہ ایوارڈ ان ہستیوں کے حوصلوں اور اردادوں کو اڑان اور مہمیز عطا کرتے ہیں۔ علی سردار جعفری کو ادبی، علمی اور ریاستی سطح پر کئی ایوارڈ و انعامات سے نوازا گیا۔ جن میں سوویت لینڈ نہرو ایوارڈ 1965، مخدوم محی الدین ایوارڈ 1980، میر تقی میر ایوارڈ 1982، فیض احمد فیض ایوارڈ 1987 کو خصوصیت سے شمار کیا جاتا ہے۔ 1967 میں علی سردار جعفری کو برائے اردو ادب اور تعلیم کی خدمت کے لیے ”پدم شری“ ایوارڈ سے نوازا گیا، جب کہ 1998 میں ہندوستان کا سب سے بڑا ادبی ایوارڈ ”گیان پیٹھ ایوارڈ“ اردو ادب کی خدمت کے عوض دیا گیا۔ یہ ایوارڈ پانے والے وہ اردو زبان کے تیسرے ادیب تھے۔ ایک اگست 2000 کو حرکت قلب بند ہو جانے کی وجہ

سے ممبئی میں آپ کا انتقال ہو گیا۔ انھیں جو ہو کے سنی قبرستان میں سپرد خاک کیا گیا۔ ان کی مشہور نظم ”میرا سفر“ کے ان اشعار سے میں اپنے مقالے کا اختتام کروں گا۔

لیکن میں یہاں پھر آؤں گا۔

بچوں کے دہن سے بولوں گا

چڑیوں کی زباں سے گاؤں گا -8

Conclusion: (نتیجہ)

آزادی کے بعد عالمی ادبی سطح پر جن ادیبوں اور شاعروں نے مہاراشٹر کی نمائندگی کی اور اسے ترقی اور عروج بخشنا ان میں بلاشبہ سردار جعفری کی شخصیت ماہ کامل نظر آتی ہے۔ علی سردار جعفری کی نظمیں ہمیں قومی بھتی اور حب الوطنی کا پیغام دیتی ہیں۔ ان کی نظموں میں جمہوری زندگی کا نظام صف اول ہے۔ انھوں نے ظلم کے خلاف ہمیشہ کھڑے رہنے کا جذبہ دیا ہے اور یہی جذبہ مستقبل میں مشکل وقت میں مقابلہ کرنے کا حوصلہ بخشنے گا۔ وہ حقیقت میں امن کے علمبردار تھے۔

References: (حواشی)

- 1- کلیات علی سردار جعفری۔ حصہ دوم۔ کون دشمن ہے۔ صفحہ نمبر 348۔
- 2- کلیات علی سردار جعفری حصہ اول۔ صفحہ نمبر 54۔
- 3- کلیات علی سردار جعفری۔ حصہ اول۔ جمہور مثنوی صفحہ نمبر 277۔
- 4- کلیات علی سردار جعفری۔ حصہ اول۔ صفحہ نمبر 282۔
- 5- کلیات علی سردار جعفری۔ حصہ اول نئی دنیا کو سلام صفحہ نمبر 175۔
- 6- علی سردار جعفری۔ حیات و تخلیقی جہات۔ پروفیسر علی احمد فاطمی صفحہ نمبر 67۔
- 7- علی سردار جعفری ایک مطالعہ۔ پروفیسر رفیعہ یمن عابدی۔ صفحہ نمبر 11۔
- 8- کلیات علی سردار جعفری۔ حصہ دوم۔ میرا سفر۔ صفحہ نمبر 240۔

Maharashtra State Mai Farog-e-Taleem-e-Urdu Zuban

Smt. Shaikh Umera Taufiq

Assistant Professor, Dept. of Urdu

Ismail Yusuf College, Jogeshwari (E) Mumbai.

8655446651. umerataufiq@gmail.com

ریاست مہاراشٹر میں فروغ تعلیم اُردو زبان

میری اُردو زبان۔ فخر ہندوستان اس میں رادھا کے پائل کی جھنکار ہے، زلفِ زیبِ انسا کی بھی مہکار ہے، میری اُردو زبان، فخر ہندوستان ترقی پسند تحریک کے ایک نمائندہ شاعر علی سردار جعفری نے برسوں پہلے یوں کہا تھا۔

ہماری پیاری زبان اُردو
ہمارے نغموں کی جان اُردو
حسین دلکش جوان اُردو

اردو وہ زبان ہے جسے دلی کی آبرو کیسے۔ وہ زبان جس کو گنگا کے جل سے پاکیزگی ملی ہے، اودھ کی ٹھنڈی ہوا کے جھونکوں میں جس کے دل کی کلی کھلی ہے۔ اور جو شور و نغمہ کے غلڈزاروں میں آج کو نکل سی کوکتی ہے۔ جی ہاں! آج میں اس کو نکل سی کوکنے والی زبان کے بارے میں چند باتیں گوش گزار کروں گی۔ ہندوستان جنتِ نشان جیسے ملک کے ایک اہم ترین اسٹیٹ (ریاست) مہاراشٹر میں اردو کی صورتِ حال!

حال ہی میں 20 دسمبر 2022ء بروز منگل ہندوستانی پرچار سبھا کی دعوت پر ایک عالمی کانفرنس میں شریک ہونے کا موقع ملا۔ اُردو کے ایک اہم نقاد محقق و شمس الرحمن فاروقی۔ ایک عہد ساز شخصیت، پر ملک کی مشہور ہستیوں نے اپنے مقالے پیش کیے۔ سنجیو نگم جو مدیر اعلیٰ، ڈائریکٹر اور کنویر ہیں۔ ڈاکٹر شیخ احرار احمد اور مہمانِ خصوصی بھوشن کمار آپادھی (جنرل ڈائریکٹر، آف مہاراشٹر اپولیس) اور دیگر حضرات کی چند مختصر مگر دلکش و پراثر باتیں سن کر یہی محسوس ہوا کہ ہمارے ملک کے، مہاراشٹر اسٹیٹ میں اُردو کا مستقبل ضرور روشن ہے بھوشن کمار صاحب نے اپنی نہایت ہی مختصر تقریر میں اُردو زبان کے کئی اشعار پڑھے اور کہا کہ انھوں نے اپنی دادی سے اُردو زبان سیکھی۔ تب اُردو زبان کے مشہور شاعر جگن ناتھ آزاد کے اشعار ہمارے ذہن میں گردش کرنے لگے۔

سننے ہیں کہ اپنے دیس میں پھر اُردو کا ستارہ چمکے گا
بھر جاگے گی تقدیر اپنی بخت ہمارا چمکے گا
اس وقت نظر سے دور ہے جو تاریکی میں مستور ہے جو
کشتی والو! ماپوس نہ ہو ساحل وہ دودھ بارہ چمکے گا

5 مئی 1942ء کو مہاراشٹر کے واردھا ضلع میں ہندوستانی پرچار سبھا کا قیام ہوا اور اس مہینے 31 مئی کو ممبئی میں بھی سبھا کا قیام عمل میں آیا ہندوستانی زبان سے گاندھی جی کا مطلب تھا ایک ایسی ملی جلی زبان جو سمجھنے میں آسان ہو اور جس میں ہندی اور اُردو کی آمیزش ہو۔ 80 سال کے اس سفر میں یہ ادارہ جو ممبئی کے چرنی روڈ علاقے میں واقع ہے اور اس وقت بین الاقوامی سطح پر پہنچ چکا ہے اور اس کے پروجیکٹس مارشش اور سری لنکا میں بھی چل رہے ہیں۔ سبھانے 14 ریاستوں کی 90 جیلوں میں قیدیوں کے لیے لائبریریاں قائم کیں، کئی قومی و بین الاقوامی سیمینار اور کانفرنس کا انعقاد کیا۔

اُردو صحافت کے 200 سال مکمل ہونے پر آل انڈیا سیمینار، توڑدو غزل کا سفر، پرائیک یادگار تقریب سبھا کی ہی دین ہے۔ سبھا میں اردو اور ہندی کی کلاس کا چلنا بھی زبان کے فروغ کا ایک ذریعہ ہے۔ غرض زبان کی ترقی میں ہندوستانی پرچار سبھا کی خدمات قابل قدر ہے۔

آج سے تقریباً 30 سال پہلے 22 اور 23 فروری 1992ء میں خلافت ہاؤس ممبئی میں جامعہ اُردو علی گڑھ، مہاراشٹر اسٹیٹ اُردو اکاڈمی کے اشتراک اور وزارت خارجہ حکومت ہند کی مدد سے ایک عالمی سیمینار اندر کمار گجرال صاحب کی صدارت میں منعقد ہوا تھا جس میں اُردو زبان کی صورت حال اور مستقبل پر ماہرین نے اپنے مقالے پیش کیے تھے۔ کچھ حوالہ جات درج ذیل ہیں۔

ہے عزم جواں ساتھ تو ہر فتح ہے ممکن ہمت سے بڑا کوئی بھی لشکر نہیں ہوتا

ہندوستان کی کئی ریاستوں میں اُردو اکیڈمیاں قائم ہیں۔ بے شک یہ کام بھی کرتی ہیں لیکن اس ضمن میں مہاراشٹر کی فیاضی کے چرچے ہر سو ہیں اور مہاراشٹر اسٹیٹ ایک روشن کرن بن کر ہمارے سامنے آتا ہے۔¹

واقعی مہاراشٹر اسٹیٹ ہم سب کے لیے ایک روشن کرن ہی ہے جہاں زبانِ اردو کا مستقبل اگر بہت زیادہ تابناک نہیں تو تاریک بھی نہیں ہے۔ اُردو زبان کے لیے، ریاست مہاراشٹر کی فضا ہمیشہ سازگار رہی حکومت کا ہر ممکن تعاون اردو کو حاصل رہا۔ یہاں اُردو کو کسی قسم کی رکاوٹ یا مشکلات کا سامنا بھی نہیں۔ 1975ء میں مہاراشٹر اسٹیٹ اُردو اکاڈمی قائم کی گئی جو آج بھی سرگرم عمل ہے۔²

اُردو اکیڈمی مہاراشٹر نے بخوبی اپنے فرائض انجام دیے ہیں اور آج بھی خوش اسلوبی سے فروغ اُردو کے لیے گامزن ہے۔ ڈاکٹر ابراہیم اختر صاحب ایک جگہ رقمطراز ہے۔

مہاراشٹر اسٹیٹ میں جس انداز سے اُردو کا فروغ ہو رہا ہے وہ دوسری ریاستوں میں بسنے والے اُردو والوں کے لیے دعوتِ فکر عمل ہے۔ یہاں اُردو اسکولوں اور کالجوں میں آئے دن اضافہ ہوتا جا رہا ہے۔ انصافی کتابوں کا بھی کوئی مسئلہ نہیں ہے۔ اور نصاب کا جو معیار ہے وہ کہیں اور نہیں۔ یہاں یہ آواز بھی سنائی دیتی کہ ہمارے بچے اُردو پڑھ کر کیا کریں گے۔³

آج مہاراشٹر اسٹیٹ کے ہر بڑے شہر میں کثیر تعداد میں اُردو اسکول، کالج اور مدارس مہاراشٹر میں فروغ اُردو کی گواہی دیتے ہیں۔

اردو زبان یہاں بہر حال خوش و خرم اور چاق و چوبند ہے۔⁴

بھارت کی ہر ریاست یوں تو ایک اہم اکائی ہے لیکن جہاں تک معاشی اہمیت کا سوال ہے مہاراشٹر بھارت کی ریڑھ کی ہڈی ہے اور تہذیبی ثقافتی و ادبی لحاظ سے بھی یہ ریاست کچھ کم اہم نہیں ہے۔ کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ یہ مہاراشٹروں کا راشٹر تھا اس لیے مہاراشٹر کہلایا اور کچھ اہم لوگ اسے مہاراشٹر کا بدلا ہوا روپ بتاتے ہیں۔ مشہور مورخ اتھاس اچاریہ وشنو کاشی کا خیال ہے کہ قدیم بھارت چھوٹی بڑی ریاستوں پر مشتمل تھا جن میں قدیم مہاراشٹر سب سے بڑی ریاست تھی اس لیے اسے مہاراشٹر، کہا گیا۔ اسی مہاراشٹر ریاست نے ریاستی زبان مراٹھی کے ساتھ ساتھ اردو زبان کے بھی بڑے بڑے ادیبوں، دانشوروں، شعرا اور نقادوں و محققین کو جنم دیا ہے۔ اور ہزاروں سال سے یہ سرزمین مختلف تہذیبوں و زبانوں کا سنگم رہی ہے۔ یوسف ناظم صاحب نے اپنے ایک مضمون میں لکھا ہے۔

ریاست مہاراشٹر کے کم از کم 13 اضلاع ایسے ہیں جہاں اردو تنظیموں نے اردو مدارس اور کالجوں کے قیام کے لیے عملی اقدام کیا۔ یہ 13 اضلاع اورنگ آباد، ممبئی، تھانے، رتنا گری، شولا پور، کولہا پور، احمد نگر، ناسک، امراتی، ایوت محل، پونا، جل گاؤں اور اکولہ ہیں۔" 5

1989ء میں مہاراشٹر میں 9 بی ایڈ کالج شروع کیے گئے، 8 نئے کالجوں کا قیام عمل میں آیا جن میں 3 گرلز کالج ہیں جو بھونڈی، مالے گاؤں اور شولا پور میں کھولے گئے۔ اور پھر اردو شعبے کے قیام کا سہرا مہاراشٹر اسٹیٹ اردو اکاڈمی کو جاتا ہے۔ "مہاراشٹر حکومت کے محکمہ تعلیم کے تحت ایک شعبہ نصابی کتب کی تیاری کے لیے ٹکسٹ بک ہیور کے نام سے قائم ہے۔ اردو میڈیم اسکول کے طلباء کو آٹھویں سے دسویں تک زبان کے انتخاب کے معاملے میں کافی سہولتیں دی گئیں ہیں اور مہاراشٹر میں اردو کے اساتذہ کی تعداد بھی کچھ کم نہیں۔ گجرا ل کمیٹی کی سفارشات بھی فروغ اردو کی ایک اہم کڑی ہے۔

اردو ہے جس کا نام ہمیں جانتے ہیں داغ ہندوستان میں دھوم ہماری زبان کی ہے

مہاراشٹر اسٹیٹ اردو اکاڈمی، اردو زبان و ادب کے فروغ کے سلسلے میں، کتابوں کی اشاعت، لائبریریوں کا فروغ، تقسیم انعامات، سیمینارز، سپوزیم، اسکالر شپ، انعامی مقابلے، مشاعرے اور اسی طرح کی ادبی و ثقافتی تقریبات منعقد کر کے نہایت اہم خدمات انجام دے رہی ہے۔ مہاراشٹر اسٹیٹ کے مختلف شہروں میں اردو میڈیم اسکولوں کی بڑھتی ہوئی تعداد یقیناً اس بات کی ضامن ہے کہ اردو زبان کی ترقی میں مہاراشٹر کا بہت اہم کردار رہا ہے۔ ایک سروے کے مطابق جو 2013-2014 کی رپورٹ ہے کہ مہاراشٹر میں ہر دس سال میں کتنے اردو میڈیم اسکولز اسٹیبلشمنٹ ہوئے۔

اس کا ڈیٹا ملاحظہ ہو۔

اردو اسکول کی تعداد	عرصہ (period)	اردو اسکول کی تعداد	عرصہ (period)
679	1981-1990	750	1901-1950
928	1991-2000	296	1951-1960
1243	2001-2014	413	1961-1970
4899	Total:	434	1971-1980

7

- ممبئی کے انجمن اسلام کے بے شمار ادارے ملت، مدنی، الفلاح، الاتحاد
- پونا کے اینگلو اردو لیڈی ہوا بائی سوسائٹیز، اینگلو اردو سٹش الدین انعامدار
- ناگپور کے حسیمیہ انجمن، فاطمہ، ابوالکلام آزاد، غلام نبی، سانے گرو جی، مالیکاؤں کے اردو نائٹ، میونسپل اردو، مدر آمنہ، محمدیہ اسکول
- اورنگ آباد کے العرفان، فاطمہ گرلز، اندرا گاندھی، وی کڈز، راجیو گاندھی، اہم اردو اسکول وغیرہ اور اگر ہم مہاراشٹر کے سارے شہروں کی اردو میڈیم اسکولوں کی بات کریں تو فہرست بہت طویل ہو جائے گی۔

اسی طرح مہاراشٹر کے اہم شہروں سے شائع ہونے والے ماہنامے اور سہ ماہی اردو میگزین اور اردو اخبارات بھی اردو زبان کے فروغ میں بہت اہم کردار ادا کرتے ہیں ممبئی سے گل بوٹے، شعر تحریر نو نوائے ادب، ہوئی ٹائمز، ہندوستانی زبان، نقیب تعلیم، تجلیل عوامی ٹائمز، اردو چینل، اردو نلہ وغیرہ

○ پونے سے نقش میڈیکل

○ ناگپور سے اردو میلہ، قرقطاس، الفاظ ہند، امر اوتی سے اردو سہ ماہی

○ مالیگاؤں سے ماہنامہ بے باک گلشن اطفال، احساس گلشن نعمانی

○ اورنگ آباد سے دی فنون قومی محاذ لاہور سے تعلیمی سفر لاہور وغیرہ اہم اردو رسالے ہیں۔ 8

یہ تمام اردو رسالے اردو داں طبقے کے لیے باعث مسرت و اطمینان ہے۔ مہاراشٹر کے زیادہ تر شہروں کی لائبریریوں میں اردو کتب کی موجودگی اردو زبان کے زندہ ہونے کی دلیل ہے۔ مہاراشٹر کے کئی شہروں میں اردو میڈیم کے ڈی ایڈ اور بی ایڈ کالجز بھی ہمیں نظر آتے ہیں۔ ناگپور،، بھونڈی، شولا پور میں دس روزہ، سہ یاچار روزہ اردو کتاب میلہ کا انعقاد فروغ اردو کے سلسلے میں بے شک ایک اہم کڑی ثابت ہوتا ہے اور یہ کتاب میلہ زیادہ تر ممبئی شہر میں وقوع پذیر ہوتا رہا ہے۔ ریاست مہاراشٹر کے مختلف شہروں میں منعقد اردو زبان کے مشاعروں میں مسلمان ادیب و شعرا کے ساتھ غیر مسلم ادیب و شعرا بھی کثیر تعداد میں موجود ہوتے ہیں۔ جو اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ریاست مہاراشٹر میں اردو زبان زندہ تھی، ہے اور رہے گی۔

دیوانہ راہ سفر ہوں جو تھاناں کا دستور نہیں ہم حوصلہ ہار کے رہ جائیں یہ بات ہمیں منظور نہیں

اے اہل دل! اے اہل نظر! ہمت یہ تقاضا کرتی ہے دو چار قدم اب اور ذرا سنبھلے ہیں کہ منزل دور نہیں

مہاراشٹر اسٹیٹ کے کسی نہ کسی اہم شہر میں اردو کتاب میلہ کا انعقاد، مشاعرے، مذاکرے، کانفرنسیں، انعامی مقابلے، سیمینارز، سپوزیم، ادبی و ثقافتی تقریبات بے شک زبان کی ترویج میں بہت اہم کردار ادا کرتے ہیں اور اسکے لیے ہم حکومت کے شکر گزار ہیں لیکن اسی کے ساتھ ہم اپنی ریاست سے یہ توقع کرتے ہیں کہ وہ ہر بڑے شہر یا قصبے میں کسی ایسے اردو ہفتے کا انعقاد کرے جسے ہم 'Urdu Literacy Drive' سے تعبیر کر سکیں۔

گیسوئے اردو بھی منت پذیر شانہ ہے شمع یہ سودائی دل سوزائی پرواز ہے

ہماری یہ مختصر سی بات مہاراشٹر اسٹیٹ میں زبان اردو کے فروغ کے مثبت پہلوؤں کو نمایاں کرنے کی ایک ادنیٰ سی کوشش ہے۔ آخر میں اپنی بات کو نازش پر تاپ گڑھی کے چند اشعار پر ختم کروں گی۔

جہاں بھی چھاؤں گھنی ہو قیام کرتے چلو ادب کہیں بھی ملے احترام کرتے چلو

ہر اک زبان کو یار و سلام کرتے چلو

زبان کے نام پر اک دوسرے سے کہ کیسی زبان کے باب میں من اور تو کی حد کیسی

کوئی زبان بھلا نیک اور بد کیسی

نہ ایک فرد کی ہے اور نہ ایک مذہب کی زبان وراثت انسانیت ہے ہم سب کی

زبان وراثت انسانیت ہے ہم سب کی

حواشی:

1. ہندوستان میں اردو کا مستقبل - ڈاکٹر رفیق زکریا - چانسلر جامعہ اردو علی گڑھ - ص. 3

2. ڈاکٹر جاوید خان چیرمین مہاراشٹر اردو اکیڈمی - ص. 5

3. اردو کا مقدمہ - ڈاکٹر ابراہیم اختر - ص. 55

4. تنکے کا سہارا - یوسف ناظم - ص. 92

5. مہاراشٹر کے ادبی و ثقافتی پہلو۔ ڈاکٹر یونس اگاسکر۔ ص-11

6. ہندوستان میں اردو کا مستقبل۔ یوسف ناظم۔ ص-93

7. مہاراشٹر کے اردو میڈیم اسکول۔ <https://school.careers360.com/urdu>

8. مہاراشٹر میں اردو رسالے۔ <https://mdd.maharashtra.gov.in>

Azadi Ke Bad Maharashtra Me Urdu Ke Numainda Adeebo Ka Kirdar

Smt. Sarvat Shaikh

Assistant Professor, Dept. of Urdu
Ismail Yusuf College, Jogeshwari (E) Mumbai.
9004802861 sarvatbilal9001@gmail.com

آزادی کے بعد مہاراشٹر میں اردو کے نمائندہ ادیبوں کا کردار

ہندوستان کو آزادی ملنے کے بعد ریاست مہاراشٹر کو معاشرتی، صنعتی اور معاشی طور پر ہندوستان کی بڑی ریاست کا درجہ ملا۔ اس بڑی ریاست کا افتتاح ہندوستان کے پہلے وزیراعظم پنڈت جواہر لال نہرو نے اپنے ہاتھوں سے کیا۔ اس طرح ۱۹۲۰ء میں ریاست مہاراشٹر وجود میں آئی۔ اتنی وسیع پیمانے کی ریاست کے وجود میں آنے سے یہاں پر ہر طرح کی تہذیب کا پایا جانالازی ٹھہرا۔ ملک ہندوستان میں ہر مذہب کے لوگ آپسی اتحاد کے ساتھ رہتے ہیں۔ جس سے ہر طرح کی تہذیب و تمدن کا عروج ہوا۔ اس تعلق سے اپنے خیالات کا اظہار کرتے ہوئے مشتاق علی لکھتے ہیں:

ہندوستان میں جب زبان کی بنیاد پر ریاستیں وجود میں آئیں تو ۱۹۶۰ء میں مراٹھی زبان بولنے والوں کے لیے ریاست مہاراشٹر کی تعمیر و تشکیل ہوئی جن کی تعداد اس علاقے میں سب سے زیادہ تھی اس کے بعد اردو بولنے والوں کا نمبر آتا ہے۔ جن کی دس فیصد آبادی پوری ریاست میں پھیلی ہوئی ہے۔ اس سرزمین کی فضا اردو کے حق میں ہمیشہ خوش گوار اور سازگار رہی ہے۔ اس لیے اردو تہذیب و ثقافت کی جڑیں اس کے گوشے میں بیوست ہیں۔¹

ماحول کی بہترین رہنمائی سے اردو تہذیب و ثقافت کی بنیاد مستحکم ہوتی گئی۔ اس سرزمین سے اردو کی بہت سی نمائندہ شخصیات جن میں شاعر، ادیب، دانشور، اور فنکار سامنے آئے۔ ان لوگوں نے ادبی دنیا میں اپنا نام روشن کرنے کے ساتھ اردو ادب کو بھی اپنی خدمتوں سے مالا مال کیا۔ ان لوگوں نے اپنی بے مثال کوششوں سے اردو ادب میں اپنا نمایاں کردار ادا کیا ہے۔ جن کی کوششوں سے باقاعدہ طور پر اردو کی تاریخ بھی مناظر پر آچکی ہے۔ بقول مشتاق علی:

بہمنی میں اردو، ڈاکٹر میمونہ دلوی، ناگپور میں اردو، ڈاکٹر شرف الدین ساحل، مالگاؤں میں اردو نثر نگاری، ڈاکٹر الیاس صدیقی، پونا کے مسلمان، ڈاکٹر عبدالستار دلوی، کوکن میں اردو تعلیم ممبئی کی بزم علمیہ، ڈاکٹر عبدالرحیم نشتر، نمایاں مقام رکھتے ہیں۔²

بیسویں صدی میں مہاراشٹر میں اردو ادب کے ادیبوں نے اپنی تخلیقوں کے ذریعہ ادب کا نام روشن کیا ہے۔ ادب کو وسعت عطا کی ہے اور اس کے فروغ میں بڑھ چڑھ کر حصہ لیا ہے۔ اور ادب کو پوری دنیا سے متعارف کرایا ہے۔ تمام ریاستوں میں مہاراشٹر ہی ایک ایسی ریاست ہے جس کی فضاء اردو کے لئے ہمیشہ ہموار رہی۔ یہاں کے ادیبوں نے اپنی صلاحیتوں سے اردو کے کام کو وسعت دی جس کی روشنی تمام ممالک تک پہنچی ان ادیبوں نے اپنی خدمات اپنی تخلیقی صلاحیتوں سے آگے بڑھائی ہے بقول عبدالحمید بوبرے:

مولانا ناطق گلاؤٹھوی منشی محمد حیات خان، پروفیسر منظور حسین شور، شارق نیازی، شائق ساگھوی، قیصر بدنیوی، طرفہ قریشی جھنڈاروی، حمید ناگپوری نواب محمد عبدالوحید خان، ادیب مالگاؤی، سکندر علی وجد۔³

یہ ایسے ادیب ہیں جو استاد کی فرائض نبھانے کے ساتھ نوجوان شعراء کی رہنمائی بھی بخوبی کرتے تھے۔ جس کا اثر یہ ہوا کہ مہاراشٹر کا ادبی ماحول جاندار اور پراثر ہو گیا۔ جس سے یہاں پر ادبیت کو فروغ ملا۔ ماحول کے فروغ سے نئے قلم کاروں کو اپنی صلاحیتوں کو آگے بڑھانے کا موقع ملا۔ مہاراشٹر خصوصاً ممبئی کے ادبی ماحول کو آگے بڑھتا دیکھ ملک ہندوستان کی دیگر ریاست کے لوگ بھی یہاں آکر اپنی صلاحیتوں کو پروان چڑھانے لگے۔ بہت سی کتابیں لکھیں اور اپنی ادبی خدمتوں سے مہاراشٹر میں اردو ادب کو مستحکم بنایا۔ ان ادیبوں میں ساغر نظامی نے ایشیا بادہ مشرق، اندر کلی مشعل آزادی ہنسبر ونامہ، وغیرہ کتابیں لکھنے کے علاوہ وہ فلمی دنیاں سے وابستہ ہو گئے ان کی ادبی خدمات پر بھارت سرکار نے انہیں قومی اعزاز پدم بھوشن سے نوازا۔ شکیل بدایونی نے رنگینیاں، زیبائیاں جیسی کتابیں لکھنے کے ساتھ اردو، ہندی اور پوربی زبانوں میں فلمی گیت لکھ کر پسندیدہ نغمہ نگار بن گئے۔ لگاتار تین سال فلم فیئر ایوارڈ، حاصل کرنے والے واحد شاعر ہیں۔ سعادت حسن منٹو نے لذت سنگ، کلیات منٹو وغیرہ کتابیں لکھنے کے علاوہ فلم کمپنیوں میں بھی کام کیا ہے۔ اور آل انڈیا ریڈیو کے لئے سو سے زائد ڈرامے لکھے۔ آغا حشر کاشمیری نے آنکھ کا نشہ، رستم و سہراب سلور کنگ جیسی بہترین کتابیں لکھ کر ڈرامے کی دنیا میں بہت نام کیا ہے انہوں نے اردو، ہندی اور بنگلہ زبان میں ڈرامے لکھے۔ ان کے زیادہ تر ڈرامے انگریزی ادب سے ماخوذ ہوا کرتے تھے جس سے انگریزی ادب سے مستفید ہونے کا موقع ملا۔ ان کے ڈرامے ٹی وی پر بھی دکھائے جاتے تھے۔

خواجہ احمد عباس نے دیا جلے ساری رات ہونے چاندی کے بہت جیسی کتابیں لکھ کر اردو ادب کا نام روشن تو کیا ہی ہے ساتھ میں فلموں اور سیر میلوں کے لئے بھی کہانیاں اور سکرپٹ لکھی ہیں۔ وہ ایک مستند اور اعلیٰ درجے کے جرنلسٹ، کالم نگار فلم میکس فلم ڈائریکٹر، فلم پروڈیوسر بھی ہیں۔ کرشن چندر نے دل کی وادیاں سو گئیں، زرگاؤں کی رانی، کشمیر کی کہانیاں وغیرہ کتابیں لکھ کر اردو اور ہندی ادب کو مالا مال کیا ہے۔ ساتھ ہی فلمی دنیاں میں بھی اپنی خدمات دی ہیں۔ ان کی خدمات کے عوض انہیں پدم بھوشن ایوارڈ ملا۔ ان کی یاد میں محکمہ ڈاک و تار نے دس روپے کا ڈاک ٹکٹ جاری کیا۔ کالی داس گپتا رضاء نے چکست کچھ باز دید کچھ پیش رفت، خاقانی ہند ذوق دہلوی، غالبیات چند عنوانات جیسی کتابیں لکھ کر اردو ادب کے پرانے ذخیرہ سے فیض یاب کرایا ہے۔ علی سردار جعفری نے ایشیا جاگ اٹھا، ایک خواب اور نئی دنیاں کو سلام جیسی کتابیں لکھیں۔ وہ مہاراشٹر اردو اکادمی کے ڈائریکٹر، انجمن ترقی پسند مصنفین کے صدر اور نیشنل بک ٹرسٹ کی اعزازی رکن تھے۔ انہوں نے فلمیں بھی بنائی۔ ان کے کارناموں پر نظر ڈالتے ہوئے ممبئی اردو چینل ریختہ نے یہ واضح کیا ہے:

علی سردار جعفری کو ان کی ادبی خدمات کے لئے جو پزیرائی ملی وہ بہت کم ادیبوں کے حصہ میں آتی ہے۔ ملک کے سب سے بڑے ادبی ایوارڈ گیان پیٹھ کے علاوہ ان کو ساہتیہ اکیڈمی ایوارڈ اور سوویت لینن نہرو انعام سے نوازا گیا۔ 4

ان کی گونج ہندوستان ہی نہیں بلکہ ملک کے کونے کونے تک گونجی اور زمانے کے بدلاؤ کا باعث بنی کیفی اعظمی نے جھنکار، جیسی کتابیں لکھی ہیں ساتھ ہی فلموں کے لئے، کہانی، ڈیلاگ اور اسکرین پلے لکھے۔ جس کے لئے انہیں فلم فیئر ایوارڈ سے نوازا گیا۔ اپنی انہیں خدمات کی بدولت اردو ادب کا نام روشن کیا ہے۔ اعجاز صدیقی نے کرب خود کلامی جیسی کتابیں لکھنے کے ساتھ اردو کے فروغ اور ترقی کے لئے شاعر نامی رسالہ بھی جاری کیا اختر الایمان نے اس آباد خرابے میں، سب رنگ، جیسی کتابیں لکھ کر اردو ادب کے دامن میں چار چاند لگایا ہے ان کی خدمات کا صلہ اس لحاظ سے اور بھی اہمیت رکھتا ہے کیونکہ انہوں نے فلموں کے لئے اسکرپٹ بھی لکھے ہیں۔ انہوں نے سو سے زیادہ فلموں کے مکالمے لکھے ہیں۔ ان کو بہترین مکالمہ نویس کے لئے فلم فیئر

ایوارڈ سے نوازا گیا۔ اسکے علاوہ بھی انہیں بہت سے ایوارڈ ملے ہیں۔ جاں نثار اختر نے گھر آگن ہنزرتاں کلیات جاں نثار اختر وغیرہ کتابیں لکھ کر اردو ادب کو اپنی خدمتوں سے آگے بڑھایا ہے۔ ان کے لکھے ہوئے گیت، نئے فلموں میں بھی گنگنائے جاتے ہیں۔ ان کی ادبی خدمات کے عوض انہیں نہرو ایوارڈ سے نوازا گیا۔ ساحر لدھیانوی نے تلخیاں اور کلیات ساحر جیسی کتابیں لکھی ہیں پھر بھی جو لکھا کامیاب رہا انہوں نے فلموں کے لئے ادبیت سے بھرپور نفع لکھے اس لئے انہیں غفوان شباب شاعر کہا جاتا ہے ان کی ادبی خدمات کے اعتراف میں انہیں بہت سے ایوارڈ بھی ملے ہیں جو ریختہ اردو جینل سے واضح ہوتا ہے:

ان کی ادبی خدمات کے اعتراف میں انہیں پدم شری، جسٹس آف پیس سویٹ لینڈ نہرو ایوارڈ اور مہاراشٹر اسٹیٹ لٹریچر ایوارڈ، دینے کے ساتھ انہیں ایکریوٹیو مجسٹریٹ نامزد کیا۔ ان کی نظموں کے ترجمے دنیا کی مختلف زبانوں میں ہو چکے ہیں۔ ان کی یوم پیدائش کے موقع پر محکمہ ڈاک نے اک یادگاری ٹکٹ جاری کیا۔ 5

مجرور سلطان پوری نے مشعل جان اور غزل انتخاب کلام مجروح جیسی کتابیں لکھی ہیں ادبی دنیا میں مقام حاصل تو ہے ہی ساتھ ہی انہوں نے فلمی گیتوں میں بھی نام کیا ہے۔ ان کی خدمات کے لئے انہیں بہترین نغمہ نگار کا فلم فیئر ایوارڈ، کے علاوہ فلمی دنیاں کا سب سے بڑا دادا صاحب پھالکے ایوارڈ سے نوازا گیا۔ عصمت چغتائی نے جوانی، امریل، ٹیڑھی لکیر جیسی کتابیں لکھ کر اردو ادب کا نام روشن کیا ہے۔ ساتھ ہی فلموں کے لئے کہانیاں اور مکالمے لکھتی تھیں۔ ان کی بہترین خدمات کے لئے سرکاری اداروں کی جانب سے کئی اہم ایوارڈ ملے ان میں سے فلم فیئر ایوارڈ اہم ہے۔ سریندر پرکاش نے برف پر مکالمہ، بازگوئی جیسی کتابیں لکھ کر اردو کو آگے بڑھایا ہے۔ قرۃ العین حیدر نے آگ کا دریا، اے سیزن آف بریلز جیسی کتابیں لکھی ہیں۔ جس سے ہندوستان کی تاریخ کے چھپے ہوئے نقوش واضح ہوتے ہیں۔ ان کی خدمات کیے عوض میں انہیں سب سے باوقار ادبی انعام گیان پیٹھ، پدم شری اور پدم بھوشن جیسے اعزازات سے نوازا۔ راجندر سنگھ بیدی نے اپنے دکھ مجھے دے دو، ایک چادر میلی سی دانہ ودام، گرم کوٹ جیسی کتابیں لکھی۔ ساتھ ہی فلموں کے لئے بھی اپنی خدمات انجام دی۔ وہ بطور اسٹوری رائٹر، ڈائلاگ رائٹر، اسکرین رائٹر، ڈائریکٹر، پاپر وڈیو سر فلموں کا حصہ رہے اس لئے انہیں دوبار فلم فیئر ایوارڈ دیا گیا۔ ملک راج آنند نے اچھوت، داراشکوہ جیسی کتابیں لکھی یہ ترقی پسندوں کے بانیوں میں سے تھے۔ ان کا کام ہندوستان ہی نہیں بلکہ تمام ممالک میں اپنا اثر چھوڑا۔ یہ لوگ ایسے باہن علم و ہنر کے ماہر ہیں جن کے شعری علمی، ادبی اور صحافتی کارناموں سے اردو کی تاریخ اپنی روشنی بکھیر رہے ہیں۔

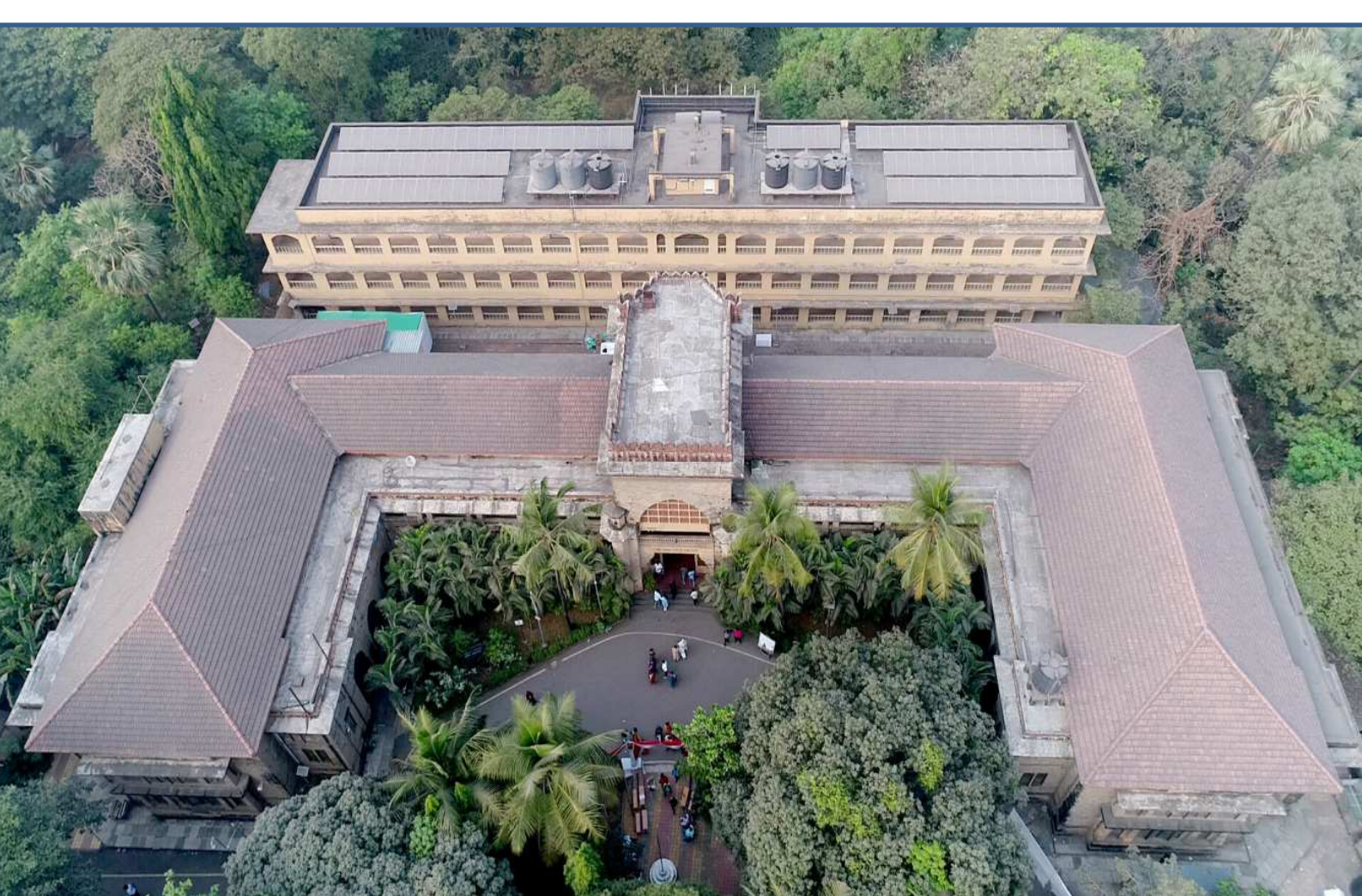
عہد حاضر پر نگاہ ڈالی جائے تو مہاراشٹر میں آج بھی اردو ادب عروج پر ہے اور اپنی روشنی بکھیرنے میں کامیاب ہے۔ کیونکہ اس کی ترویج کا ذمہ سرکار نے اپنی سپردگی میں لیا ہے۔ جس کے لئے سرکار پرانمیری سے لے کر بارہویں تک ہر علاقے میں اردو مدارس قائم کرنے کے ساتھ کتابوں کی اشاعت بھی کراتی ہے۔ کالجوں اور یونیورسٹیوں کے نصاب میں بھی اردو کو لازمی اور اختیاری مضمون قرار دیا ہے۔ موجودہ منظر نامہ میں شعبہ مہاراشٹر میں اردو زبان و ادب بڑی تیزی سے کامیابی کی راہوں پر گامزن ہے۔ شاعری تحقیق، تنقید، افسانہ، ناول، ڈرامہ، بچوں کا ادب غرض کہ ہر صنف ادب کے خاکے میں رنگ بھرنے والے قلم کار اس ریاست میں موجود ہیں۔ جو اپنی تخلیقی صلاحیتوں سے اردو ادب کو فروغ دینے میں کامیاب رہے ہیں۔ جو ریختہ اردو جینل سے واضح ہوتا ہے:

پروفیسر عبدالستار دلوی نے ہندوستانی زبان، پونے کے مسلمان، دوزبانیں دواہب، کوکن کوکنی مسلمان اور اردو کی بزم علمیہ، جیسی کتابیں لکھی ہیں پروفیسر یونس آگاسکر نے مراٹھی ادب کا مطالعہ کے نام سے کتاب لکھی ہیں۔ اس کے علاوہ بہت سے ادیب ہیں جو مہاراشٹر کی ادبیت کے فروغ میں اپنی خدمات پیش کی ہے جن میں م۔ ناگ شیم طارق سید نجیب اشرف ندوی، حسن کمال، واجدہ تبسم، رفیعہ شبنم عابدی، نورالین علی سلیم شہزاد، مدحت الاختر، شاہد کبیر، ڈاکٹر کی، خیط، نورالسعید اختر، ڈاکٹر سید صفدر، ڈاکٹر عبدالرحیم، بانو سرتاج سلام بن رزاق، نورالحسین، مشتاق مومن، ساجد رشید انور خان، انور قمر، احمد عثمانی، اشتیاق سعید 5

یہ تمام ادیب ادبی دنیا میں اپنی پہچان بنانے میں تو کامیاب رہے ہی ہیں۔ ساتھ ہی مہاراشٹر کے نئے ادیبوں میں اولیت کا مقام حاصل کیا۔ اور بیرون ممالک میں بھی اردو ادب کی روشنی بکھیری۔ یہی وجہ ہے کہ اردو ادب دور حاضر میں بھی کامیاب ہے یہ ایک مسلم حقیقت ہے کی اردو ادب کا مستقبل جتنا مہاراشٹر میں کامیاب رہا اتنا ملک کے کسی ریاست میں نہیں رہا۔ نامور ادیب اور نقاد بی بی میں ہی اپنے تخلیقی سفر کو عروج دیا ہے اور اردو کے نام کو دنیاں سے متعارف کرایا ہے۔ ان حقیقت کو مد نظر رکھتے ہوئے یہ اندازہ لگانا کافی ہے کہ صوبہ مہاراشٹر میں اردو زبان کا مستقبل درخشاں ہے۔

حواشی:

- (۱) کتابیات اردو ادب میں مہاراشٹر کی خواتین کا حصہ صفحہ نمبر ۲، مصنف مشتاق علی سد یہ اشاعت جولائی ۲۰۲۰ء
- (۲) کتابیات اردو ادب میں مہاراشٹر کی خواتین کا حصہ صفحہ نمبر ۳، مصنف مشتاق علی سد اشاعت جولائی ۲۰۲۰ء
- (۳) کتاب مہاراشٹر میں ردو، صفحہ نمبر ۱۴، مصنف عبدالحمید لوبیرے سایہ اشاعت ۲۰۲۰ء
- (۴) علی سردار جعفری کی حیات، ریختہ اردو چینل، صفحہ نمبر ۳، <https://www.rekhta.org/poets/ali-sardar>
- (۵) ساحر لدھیانوی کی حیات، ریختہ اردو چینل، صفحہ نمبر ۴، <https://www.rekhta.org/poets/sahir-ludhianvi>
- (۶) ریختہ اردو چینل <https://chunida.com/nasar/urdu-maharashtra-ki-khawaten-ka-hissa>

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

Research Journey

Inst

SJIF 2019:

6.625

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

2018: 6.428

2017: 6.261

2016: 6.087

2015: 3.986

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar
	M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK
	India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

Get Involved

Home

Evaluation Method

Journal List

Apply for Evaluation/Free Service

Journal Search

Recently Added Journals

Research Journey

ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676